

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2021 ТОМ 24 № 12

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2021

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 та від 27.09.2021 № 1017
альманаху надано статус фахового
видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 6 від 24.12.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовене Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Руслан	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора:
Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Редактор: Мазур О.Г.
Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86 (Viber, WhatsApp, Telegram)
+38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

24 (12) 2021

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020 and № 1017 of 27 September 2021 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political, sociological and historical sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol №6 dated 24.12.21).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

ERIH PLUS

Ulrichs web

WorldCat

and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»

+38(050)258-83-86

www.grani-print.dp.ua

graniprint@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. PhD (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B

Editor: Mazur O.G.

Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86 (Viber, WhatsApp, Telegram)

+38(097)269-55-13

granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Історія

C. 5
Ірина Кучера, Тетяна Гайналь, Ростислав Даниляк
Соціально-економічне становище мешканців Східної Галичини під час російської окупації у роки Першої світової війни (1914-1917 pp.)

C. 15
Микола Буланій
Родина Штігліців в Одесі: сімейна історія в просторі українського мегаполіса

Політологія

C. 23
Анатолій Ключкович
Еволюція популізму та популістських партій у Словаччійській Республіці

C. 30
Ірина Прокопчук
Проблема демократичного транзиту у працях французького вченого Алексіса де Токвіля (1805-1859)

C. 37
Тетяна Гончарук-Чолач, Надія Джугла, Руслан Чигур
Тенденції розвитку політичних партій на сучасному етапі

C. 43
Геннадій Гончаров, Олександр Каплін, Олена Файєр
Збігнев Бжезінський і місце України у його геостратегічній концепції (кінець 1940-х - 2017 pp.)

C. 51
Вячеслав Мироненко
Особливості становлення та переходу до денуклеаризації української ракетно-ядерної програми

C. 58
Тетяна Мірошниченко, Ганна Федорова
Цифрова дипломатія як сучасний комунікаційний інструмент міжнародних відносин

C. 66
Катерина Федоришина
Проблема дискусії щодо зовнішніх впливів на політичні режими: теоретичний вимір

C. 72
Максим Прихненко, Дар'я Бабій
Дефіцит лідерства і система колективної безпеки в Європейському Союзі

C. 79
Яна Кибіч
П'ять років по тому: як змінилася громадська думка британців після референдуму про вихід з ЄС

C. 88
Чеслава Намонюк
Міграційні кризи як складова конфлікту між цивілізованим світом та Росією

Філософія

C. 94
Іллі Ясна
Форми сучасного публічного філософського дискурсу: література, медіа, діалог, освіта

Contents

History

P. 5
Iryna Kuchera, Tatiana Hainal, Rostislav Danyliak
Socio-economic Situation of the Inhabitants of Eastern Galicia During the Russian Occupation During the First World War (1914-1917)

P. 15
Mykola Bulanyi
The Stieglitz's in Odessa: a Family History in the Space of the Ukrainian Metropolis

Politology

P. 23
Anatoliy Klyuchkovych
The Evolution of Populism and Populist Parties in the Slovak Republic

P. 30
Iryna Prokopchuk
The problem of democratic transition in works of the French scientist Alexis de Tocqueville (1805-1859)

P. 37
Tetiana Goncharuk-Cholach, Nadiia Dzhugla, Ruslan Chyhur
Trends in the Development of Political Parties at the Present Stage

P. 43
Hennadii Honcharov, Olexandr Kaplin, Olena Faiier
Zbigniew Brzezinski and Ukraine's Role in His Geostrategic Concept (late 1940s - 2017)

P. 51
Viacheslav Myronenko
Features of the Formation and Transition to Nuclear Disarmament of the Ukrainian Nuclear Mission Program

P. 58
Tetiana Miroshnychenko, Hanna Fedorova
Digital Diplomacy as a Modern Communication Means of International Relations

P. 66
Kateryna Fedoryshyna
The Problem with Discussion on External Influences on Political Regimes: Theoretical Dimension

P. 72
Maksym Prykhnenko, Daria Babii
Leadership Deficit and System of Collective Security in European Union

P. 79
Yana Kybich
Five Years later: How British Public Opinion has Changed since the Referendum on Leaving the EU

P. 88
Cheslava Namoniuk
Migration Crises as a Component of the Conflict Between the Civilized World and Russia

Philosophy

P. 94
Ilami Yasna
Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse: Literature, Media, Dialogue, Education

Iryna Kuchera, Tatiana Hainal, Rostislav Danyliak*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)***Socio-economic Situation of the Inhabitants of Eastern Galicia During the Russian Occupation During the First World War (1914-1917)**

The urgency of the research topic is due to the need for historical reconstruction of events that took place in Eastern Galicia during the Russian occupation during the First World War and which for a long time for ideological and conjunctural reasons did not receive proper coverage in historical science. The purpose of this article is to highlight the socio-economic situation of the population of Eastern Galicia under Russian occupation in 1914-1917. In the process of research we used comparative-historical, structural-system methods of analysis, generalization and synthesis of the same type of factual data and problem-chronological way of presenting the material.

Results. The article highlights some aspects of the life of the inhabitants of Eastern Galicia during the First World War. It is established that the occupation of the western Ukrainian lands by Russian troops led to the destruction of their social infrastructure and caused significant material damage to the inhabitants of the region. Infectious diseases, which have caused high mortality, have been found to be widespread in the region due to the unsatisfactory sanitary and hygienic living conditions of the civilian population in the region. It is proved that the economic devastation, which affected the agricultural sector of the economy of the eastern Galician lands, caused mass famine among the inhabitants of the occupied territories, intensified migration processes, caused a rapid rise in prices for food and basic necessities. Measures of the Russian occupation administration aimed at stabilizing the socio-economic life of the region are described. They consisted of setting up a network of county food committees to help the war-torn people of the region, setting up food outlets where Galicians could get food for free, and setting fixed food prices. However, the charitable activities of the occupying authorities were scanty and did not go beyond securing the rear of the Russian army.

Keywords: *World War I, Russian occupation administration, Eastern Galicia, material damage, famine, infectious diseases, food committees*

Ірина Кучера, Тетяна Гайналь, Ростислав Даниляк*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)***Соціально-економічне становище мешканців Східної Галичини під час російської окупації у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.)**

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю історичної реконструкції подій, що відбувалися в Східній Галичині час російської окупації у роки Першої світової війни і які впродовж тривалого часу з ідеологічно-кон'юнктурних міркувань не отримали належного висвітлення в історичній науці. Метою цієї статті є висвітлення соціально-економічного становища населення Східної Галичини в умовах російської окупації в 1914-1917 рр. У процесі дослідження нами використано порівняльно-історичний, структурно-системний методи аналізу, узагальнення і синтез однотипних фактичних даних та проблемно-хронологічний спосіб викладу матеріалу.

Результати. У статті висвітлено окремі аспекти життєдіяльності мешканців Східної Галичини в роки Першої світової війни. Встановлено, що окупація російськими військами західноукраїнських земель призвела до руйнування їх соціальної інфраструктури та завдала значних матеріальних збитків жителям краю. З'ясовано, що через незадовільні санітарно-

гігієнічні умови проживання цивільного населення у регіоні набули поширення інфекційні захворювання, які викликали високу смертність. Доведено, що господарська розруха, яка охопила аграрний сектор економіки східногалицьких земель, спричинила масовий голод серед жителів окупованих територій, інтенсифікувала міграційні процеси, породила швидке зростання цін на продукти і предмети першої необхідності. Охарактеризовано заходи російської окупаційної адміністрації спрямовані на стабілізацію соціально-економічного життя регіону. Вони зводилися до облаштування мережі продовольчих повітових комітетів, через які надавалася допомога розореним війною жителям краю, створення харчових пунктів, де галичани безкоштовно могли одержувати їжу та встановлення твердих цін на продукти харчування. Однак добродійна діяльність окупаційних органів влади була мізерною і не виходила за межі забезпечення тилу російської армії.

Ключові слова: Перша світова війна, російська окупаційна адміністрація, Східна Галичина, матеріальні збитки, голод, інфекційні захворювання, продовольчі комітети

Вступ.

Перша світова війна стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого» XIX сторіччя і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світової спільноти впродовж подальших десятиліть. Незважаючи на те, що гармати Великої війни 1914-1918 рр. відгриміли вже більше як сто років тому, її події і надалі знаходяться у фокусі досліджень сучасних науковців. На нашу думку, це є цілком виправданим не тільки з позиції пошанування героїзму предків, а й необхідності переосмислення тих «проблемних питань», які тривалий час в історичній науці з ідеологічних міркувань не знайшли належного висвітлення. Серед них і питання соціально-економічного розвитку Східної Галичини під час російської окупації в 1914-1917 рр. Його ґрунтовне вивчення сприятиме укладанню історичної мозаїки Першої світової війни.

Метою даної статті є висвітлення соціально-економічного становища населення Східної Галичини в умовах російської окупації в 1914-1917 рр. Реалізація означеної мети передбачає розв'язання таких завдань: розкрити соціально-побутові умови мешканців Східної Галичини; охарактеризувати заходи окупаційних органів влади спрямовані на подолання продовольчої кризи в регіоні. На теоретико-методологічному рівні досягнення поставлених завдань пов'язане з використанням конкретно-історичного підходу щодо аналізу фактичного матеріалу, принципу історизму та об'єктивності. У процесі дослідження використано порівняльно-історичний, структурно-системний методи аналізу, узагальнення і синтез однотипних фактичних даних та проблемно-хронологічний спосіб викладу матеріалу. Все це, на наш погляд, забезпечило повноту та об'єктивність висвітлення окресленої проблеми.

Аналіз досліджень і публікацій.

Перші спроби наукового аналізу економічного розвитку західноукраїнських земель в роки Першої світової війни здійснили в 20-30-х рр. XX ст. українські історики, безпосередні учасники національно-визвольних змагань М. Грушевський (Грушевський, 1992), Д. Дорошенко (Дорошенко, 1936, 1969), І. Крип'якевич (Петрович, 1915).

В радянській історіографії соціально-економічні наслідки війни для Східної Галичини знайшли відображення в роботах М. Герасименка (Герасименко, Кравець, & Ковальчак, 1959), І. Компанійця (1960), С. Макарчука (1983), В. Осечинського (1954), однак висвітлювалися доволі заідеологізовано.

Серед наукового доробку сучасних українських учених варто відзначити дослідження І. Береста (2009), І. Ільницького (2015), І. Лозинської (2016, 2017), О. Мазура (Мазур, 1997; Мазур, & Патер, 2007), С. Орлик (2017, 2017а, 2018) та О. Рєнта (2003). Деякі аспекти цієї проблеми опрацьовано нами (Кучера, 2005, 2005а, 2013). Проте спеціального дослідження, яке б розкривало соціально-економічне становище мешканців Східної Галичини в умовах російської окупації в 1914-1917 рр. не здійснювалося.

Результати дослідження.

Західноукраїнські землі з самого початку Великої війни знаходилися в епіцентрі військових дій між Австро-Угорщиною та Російською імперією. У результаті Галицької операції, яка тривала з 18 серпня по 21 вересня 1914 р., територія Східної Галичини була повністю окупована російськими військами і перебувала під контролем окупаційних органів влади, які зіткнулася з численними соціально-економічними проблемами в регіоні і щоб уникнути соціального вибуху, змушені були

вирішувати питання матеріального забезпечення жителів краю.

Населення Східної Галичини сприймало прихід російських військ так, як в усіх країнах зустрічали люди прихід окупантів. Під час бойових дій у краї було знищено десятки міст і містечок, майже повністю спалено 650 сіл, зруйновано 200 тис. житлових будинків та 233 тис. господарських будівель, що складало понад 40% усього житлового і господарського масиву (Герасименко, Кравець, & Ковальчак, 1959, с. 87).

Значного спустошення зазнали населені пункти, які перебували в зоні довготривалих позиційних боїв, зокрема, Броди, Вишневчик, Язловець і Монастирець. На 80-90% були знищені міста Надвірна, Журавно, Гвіздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Делятин, на 60-90% – Миколаїв, Роздол, Букачівці, Нижнів, Городенка. Згоріло більше половини житлових будинків в Сколе, Болехові та Печеніжині (Марчук, 1983, с. 64).

У повідомленні генерал-губернатору Г. О. Бобринському староста Богородчанського повіту констатував, що у «м. Солотвино із наявних 700 будинків залишилося 200 напівзруйнованих, решту – 500 являють собою одну величезну руїну..., із 4500 жителів залишилося 430 душ» (Марчук, 1983, с. 64).

Станом на лютий 1915 р. тільки у Перемишлянському повіті було зруйновано 811 дворів у 28 населених пунктах. Загальна сума збитків становила 2 294 376 руб. Великих руйнувань зазнало і саме м. Перемишляни, в якому 166 власників будинків з сім'ями залишилися без житла (Центральний державний, м. Київ, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 142, Арк. 10).

Військовими діями було заповдіано великих матеріальних збитків жителям Кам'яно-Струмилівського повіту. Зокрема, у м. Бужськ згоріло 111 житлових будинків, а в с. Ріпнів – 138, втрати від яких налічували суму 100 тис. руб. (Центральний державний, м. Київ, Ф. 365. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 8). Крім того, в багатьох населених пунктах повіту значна кількість селянських хат та господарських будівель згоріла в результаті перехресного артилерійського вогню.

Згідно статистичних даних, у Львівському повіті в 31 населеному пункті вогонь знищив 1396 будинків. Найбільше постраждали такі села повіту як Щирець, у якому із 215 хат згоріло 118, Загрудки, із 20 – 17, Чернушовичі, із 160 – 95, Журавники, із 500 – 335, і Германов, із 180 – 140 (Центральний державний, м. Київ, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 142, Арк. 16). У Бродівському повіті із 13644 хат уціліло 6231 (45,7%), без даху залишилися 3 тис. старих чоловіків, жінок і дітей (Голод і руїна, 1920, с. 3).

Гнітюче враження справляв і Тернопільський повіт: у с. Буцневі із 421 житлового приміщення спалено 239, в с. Денисові з 405 – 128, с. Купчинцях з 644 – 450, с. Острові з 363 – 133, с. Конопнівці з 76 – 64, с. Кип'ячці з 108 – 94 (Компанієць, 1960, с. 218-225). Разом з тим, приблизно 10 тис. осіб розмістилися в землянках і куренях (Центральний державний, м. Львів, Ф. 146, Оп. 66, Спр. 12, Арк. 5-6). Листування зі старостами, жандармськими і військовими правліннями про політичну ситуацію в Східній Галичині показують, що в землянках у Тернопільському повіті замешкало 337 родин (1627 осіб), бараках і куренях – 714 родин (4569), в чужих приміщеннях – 979 родин (4248), разом 2030 родин в загальній кількості 10444 осіб. У Збараському повіті відповідно в землянках 99 родин (559 осіб), куренях – 50 родин (380), чужих приміщеннях і забудовах 53 родини (335), всього 206 родин (1280 осіб) (Центральний державний, м. Львів, Ф. 146, Оп. 66, Спр. 12, Арк. 5, 13).

За даними повідомлення Бережанського староста, в с. Лапшин з 316 наявних будинків в результаті вогню 310 було перетворено на руїни, у с. Котів з 180 – 160, у с. Потутори з 172 – 95, в с. Саранчуки з 271 – 215, в с. Посухів з 130 – 89, в с. Жуків з 152 – 117, в с. Слобода Золота з 338 – 192, в с. Шумляни Малі з 73 – 59, в с. Поручин з 139 будинків згоріло 110. До осені 1915 р. у 25 населених пунктах Бережанського повіту з 3835 житлових будинків було зруйновано 1868, що становило 48,7% всього житлового фонду до початку війни (Діло, 1915, с. 7). У м. Рогатині згоріло 300 будинків, матеріальні збитки нараховували 3 млн. руб. (Центральний державний, м. Київ, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 142, Арк. 48). Загалом, до червня 1915 р. на підставі 1145 заяв місцевих жителів, які надійшли у штаб військового генерал-губернатора Галичини, збитки, завдані російськими військами склали суму 7505932 руб. (Центральний державний, м. Київ, Ф. 363, Оп. 1, Спр. 35, Арк. 40).

Становище краю у вересні 1914 р ілюструє повідомлення чиновника Міністерства закордонних справ Росії Муравйова. Перебуваючи у Східній Галичині, він писав, що «міста і села носять сліди війни, часто зустрічаються безперервні ряди знищених будинків, зруйновані артилерією або пожежею. Вцілілі будинки порожні, вікна розбиті, позабивані. Нерідко можна помітити сліди пограбування» (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 162, Арк. 74).

З настанням холодів мешканці, що втратили своє житло, скупчувалися по декілька сімей в уцілілих будинках. Антисанітарні умови їхнього проживання сприяли швидкому поширенню

різних інфекційних захворювань. За відсутністю медичного персоналу і закритих лікарень населення залишалося без кваліфікованої медичної допомоги. За повідомленнями російської розвідки, уже в серпні 1914 р. в Східній Галичині поширився голод. У районі Галича, Дубівців, Єзупіля, Ямниці, Станіслава та Богородчан лютувала холера (Державний архів Івано-Франківської, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 525, Арк. 5). До часу прибуття санітарно-епідеміологічної служби, тобто до листопада 1914 р., у 6 повітах Львівської губернії захворіло холерою 268 осіб. Також набули поширення і такі інфекційні захворювання як сипний, черевний тиф, дизентерія та віспа (Мазур, & Мороховський, 1998, с. 102).

Згідно з повідомленням начальника тимчасового жандармського управління військового генерал-губернатора Галичини по Львівській губернії від 16 березня 1915 р., у м. Раві-Руській з 1 по 8 березня було зареєстровано 15 випадків захворювань чорною віспою, в результаті якої померло 4 особи. Небезпечне вогнище інфекції спалахнуло і в с. Белзець, у якому захворіло 20 осіб (1 людина померла). В інших населених пунктах губернії було зареєстровано всього 91 випадок захворювання чорною віспою (10 осіб померло), 20 – сипним тифом (3 осіб померло), 23 – черевним тифом і 17 – дизентерією (Центральний державний, м. Київ, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 11, Арк. 44).

Про загрозові масштаби інфекційних захворювань в Перемишлянській губернії свідчить відправлена 16 квітня 1915 р. начальником Ланцутського повіту П. Зогубином Перемишлянському губернатору телеграма, в якій він наголошував про поширення серед мешканців повіту епідемії черевного тифу (Центральний державний, м. Львів, Ф. 645т, Оп. 1, Спр. 51, Арк. 6). Станом на 5 квітня 1915 р. в м. Ланцуть було зареєстровано 15 випадків захворювання віспою. 19 квітня у медичні пункти м. Ярославля прибуло 119 інфекційних хворих, які потребували негайного закритого амбулаторного лікування. Інші міста губернії – Тарново, Самбір і Ясло – потерпали від холерних захворювань (Центральний державний, м. Львів, Ф. 645т, Оп. 1, Спр. 51, Арк. 10, 16).

У Теревовлянському повіті Тернопільської губернії з вересня 1914 р. до 18 січня 1915 р. російською адміністрацією на протихолерні й епідеміологічні заходи було використано 850 руб., у Борщівському і Бережанському повітах з липня 1915 р. по грудень 1916 р. ця сума складала по 1500 руб. (Державний архів Тернопільської, Ф. 322, Оп. 1, Спр. 149, Арк. 20, 34, 61).

Безперервні військові операції, які

розвивалися на теренах Східної Галичини, загострювали її екологічні проблеми. Більшість населених пунктів, розташованих вздовж етапних шляхів, були особливо забруднені внаслідок проходження через них величезної кількості військ, обозів та військовополонених. В тих місцях, де проходили бої, біля джерел водопостачання зустрічалося багато військових могил та недостатньо глибоко закопаних трупів тварин. А це створювало загрозу інфікування ґрунтів і води, сприяло поширенню різних захворювань.

3 серпня 1914 р. Східна Галичина являла собою прифронтову територію, через яку постійно проходили російські війська, які часто вдавалися до відкритого грабунку місцевого населення та масових реквізицій. Незважаючи на те, що за подібні провини військове командування суворо карало винних, припинити погроми не вдалося. Про це свідчить повідомлення, відправлене Львівським губернатором М. Мельниковим Г. О. Бобринському. У ньому вказувалося, що «3 жовтня 1914 р. козаки п'ятої запасної Оренбурзької сотні та команди Донської артилерії в кількості 336 осіб у м. Глинянах розграбували лотки з товарами місцевих торговців, повибивали вікна і двері у сусідніх будинках та нанесли побої місцевим жителям» (Сергійчук, 1998, с. 66-67). 5 січня 1915 р. у таємній доповідній записці начальника Тимчасового жандармського управління Галичини, адресованій генерал-губернатору, повідомлялося про аналогічний випадок, що стався у м. Бродах (Сергійчук, 1998, с. 83).

У зв'язку з великою кількістю скарг, які надходили до канцелярії генерал-губернатора 24 листопада 1914 р., Г. О. Бобринський у спеціальному зверненні до населення повідомив, що всі матеріальні збитки, завдані російськими військовими частинами, будуть своєчасно розглянуті створеною для цієї мети спеціальною оціночною комісією (Державний архів Івано-Франківської, Ф. 12, Оп. 1, Спр. 45, Арк. 1 зв.).

Матеріальне становище жителів краю, зокрема, міст внаслідок розрухи всього господарського життя було надзвичайно скрутним. При відступі австрійських військ з території Східної Галичини австрійські власті вивезли з банків гроші, призначені на виплату заробітної платні та пенсій. Станом на 20 жовтня 1914 р. тільки у Львові кількість сімей, що потребували негайної допомоги, нараховувала 10 тис. (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 143, Арк. 136).

На початку жовтня 1914 р. власті м. Дрогобича звернулися до львівського губернатора з проханням прислати два вагони житнього

і два пшеничного борошна для продажу місцевому населенню, якому загрожував голод (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 143, Арк. 66). У зверненні міської управи від 4 листопада 1914 р. до Г. О. Бобринського відзначалося, що Дрогобич у результаті військових дій залишився знищеним, пограбованим і значною мірою спаленим. Близько 27 тис. міських жителів помирають від голоду (Компанієць, 1960, с. 230).

3 листопада 1914 р. градоначальник м. Самбора телеграмою звернувся до помічника генерал-губернатора з пропозицією роздати невелику частку грошей, отриманих в результаті реалізації борошна як матеріальну допомогу найбіднішим мешканцям. Повідомлення закінчувалося фразою «злидні страшні» (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 143, Арк. 67).

У грудні 1914 р. у повідомленні генерал-губернатору Галичини начальник Станіславського повіту О. Гавинський писав: «Після того, коли в місті і в повіті протягом цілого місяця відбувалися бої і проходили австрійські і російські війська, як в місті, так і в повіті, населення збідніло і зазнає великих економічних нестатків» (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 109, Арк. 104). 23 січня 1916 р. староста Городенківського повіту також змушений був визнати у своєму повідомленні, що населення міст перебуває у важкому становищі, особливо «сім'ї тих ремісників, які служать у військах» (Компанієць, 1960, с. 230).

Становище, яке склалося з продовольством у краї, було настільки серйозним, що потребувало негайного втручання російських військових і цивільних властей. У вересні 1914 р. М. Янушкевич затвердив «Тимчасові правила забезпечення населення Галичини продуктами» (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 143, Арк. 111). Згідно з цим документом, у кожному повіті створювалися повітові продовольчі комітети, через які мала надаватися допомога розореним війною жителям краю. Продовольчі комітети підпорядковувалися «Головному крайовому благодійному комітету Галичини». Поруч з ним у Львові було організовано міський продовольчий благодійний комітет, який очолив генерал-майор Ейхе. Про розміри допомоги, яка надавалася місцевому населенню повітовими комітетами, можна скласти уяву на підставі наступних даних: з 15 вересня 1914 по 1 лютого 1915 рр. «Головний крайовий благодійний комітет Галичини» виділив жителям краю 94 тис. 121 руб. і на 66 тис. 427 руб. закупив продуктів (близько 63 тис. пудів житнього борошна, 13,5 тис. пудів сухарів і т.

п.) (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 608, Арк. 93-94). Крім того, у жовтні 1914 р. працівники крайового благодійного комітету через Київське земство закупили 300 тис. пудів борошна, але у зв'язку з проблемою його транспортування до 1 лютого 1915 р. у Східну Галичину не було доставлено жодного вагона борошна (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 608, Арк. 93-94).

Передбачаючи труднощі у справі постачання населення продовольчими товарами, Львівський магістрат закупив і передав у міський продовольчий комітет 16 тис. пудів борошна, 2 тис. – цукру, 1,5 тис. – пшона, 12 тис. пакетів з консервами (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 143, Арк. 52). Для найбільшої частини населення Львова міський продовольчий благодійний комітет відкривав їдальні, де відпускалися безкоштовні обіди. Для підтримання їхньої діяльності львівський магістрат щомісяця виділяв 8 тис. руб. (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 143, Арк. 52). До квітня 1915 р. у місті працювало 83 подібних заклади харчування. Однак завдання цієї благодійності не виходили поза межі забезпечення тилу російської армії від наслідків голоду, захворювань, епідемій і заворушень. Про це свідчить лист, відправлений М. Янушкевичем Г. О. Бобринському. В ньому вказувалося, що для реалізації благодійних заходів генерал-губернатору необхідно знайти на місці джерело доходу, при цьому рекомендувалося звернути особливу увагу на оподаткування місцевого населення (Российский государственный, Ф. 2005, Оп. 1, Д. 1, Лл. 123).

Допомога, яку надавала жителям краю адміністрація «Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни», а пізніше – Тимчасового уряду, була також явно недостатньою. Незважаючи на те, що в 1916 р. окупаційною владою були організовані для голодуючого населення харчові пункти, де люди безкоштовно могли одержувати їжу, охоплювалася ними лише незначна їх кількість. Зокрема, у Стороженецькому повіті у вересні 1916 р. відділення Всеросійського земського союзу змогло надати безкоштовну допомогу тільки 300 жителям, в той час коли їй потребувало 2 тис. осіб (Компанієць, 1960, с. 240). У квітні 1917 р. начальник Збаражського повіту В. Красовський у рапорті Тернопільському губернатору повідомляв про необхідність негайно відкрити у Збаражі харчівний пункт на 8 тис. осіб. У протилежному випадку, йшлося далі у рапорті, в зв'язку із систематичним недоїданням населенню міста загрожуватимуть епідеміологічні захворювання

(Державний архів Тернопільської, Ф. 370, Оп. 1, Спр. 362, Арк. 18).

Особливо скрутним було матеріальне становище колишніх австрійських державних службовців. З приходом у Східну Галичину російської адміністрації більшість з них змушені були покинути свої робочі місця і таким чином залишитися без засобів на існування. За домовленістю між магістратом і утвореним у Львові консорціумом Крайового, Промислового і Іпотечного банків було прийнято рішення виплатити австрійським службовцям і пенсіонерам протягом січня – березня 1915 р. належні їм кошти в половинному розмірі. На вказані потреби планувалося виділити 600 тис. крон з міських коштів та 1 млн. 350 тис. з грошової маси банків за умови, що російський уряд під час мирних переговорів порушить питання про повернення австрійським урядом грошей як місту, так і банкам. Що стосується інших населених пунктів, то в деяких міських і гмінних управах не було грошей навіть на утримання посадових осіб. Підтвердженням цьому є лист Кологаровського гмінного начальника О. Савечка. 3 січня 1915 р. він звернувся до тернопільського губернатора І. Чарторижського з проханням виплатити гмінним службовцям зарплату, оскільки вони не отримували грошей від початку війни і відмовляються виконувати свої обов'язки. При цьому О. Савечко наголошував, що податки у гміні збиралися (Державний архів Тернопільської, Ф. 322, Оп. 1, Спр. 149, Арк. 78).

Господарська розруха, яка настала в народному господарстві східногалицьких земель на початку війни, викликала вже у 1914 р. масовий голод серед населення, інтенсивні міграційні процеси, вимивання сільського населення в міста, їх пролетаризацію та люмпенізацію. Природним наслідком такого стану стало швидке підвищення цін на продукти харчування та предмети першої необхідності. В січні 1916 р. у Львові ціни на хліб зросли проти рівня 1913 р. більше як у 2 рази, на картоплю – 2,7, м'ясо – 3, сіль і масло – 5. Подібне ж становище було і в Снятинському повіті, де ціни на найнеобхідніші продукти харчування зросли на 200%, а в Тлумацькому повіті – 3-4 рази (Компанієць, 1960, с. 232). Аналогічна ситуація склалася і в Богородчанському повіті, де не вистачало картоплі – основного продукту харчування населення, а борошна і хліба взагалі не можна було дістати. В той же час реальна заробітна плата жителів Східної Галичини знизилася майже в 2 рази.

Намагаючись пом'якшити продовольчу кризу, російська адміністрація зосередила свої

зусилля на чіткій регламентації продовольчої справи. З цією метою 12 квітня 1915 р. генерал-губернатор Галичини видав розпорядження, згідно з яким в кожному повіті створювалася Особлива комісія, яка складалася з представників місцевих міських управ. Її завдання полягало у виробленні твердих цін на продукти харчування та предмети першої необхідності (Центральний державний, м. Львів, Ф. 645т, Оп. 1, Спр. 160, Арк. 1). Такими радикальними методами російські урядовці планували на період військового часу впорядкувати економічно-господарську діяльність в краї шляхом збереження стабільних цін на продукти харчування, вплинути на процес ціноутворення та унеможливити проведення спекулятивних операцій.

Наступним кроком на шляху подолання продовольчої кризи в Східній Галичині стало надання малоземельним і безземельним селянам на умовах оренди дрібних ділянок землі з поміщицьких володінь, власники яких втекли разом з австрійськими військами при відступі. Але й в цьому випадку наділення селян землею проходило з вигодою для великих землевласників. Селянин повинен був платити за орендовану землю. Оренда поширювалася лише на термін весняної сівби і збору врожаю. Кошти, виручені від оренди, надходили в депозит казначейства з тим, щоб пізніше виплатити їх власникам землі (Центральний державний, м. Львів, Ф. 645т, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 1-2).

У період другої окупації російськими арміями Східної Галичини (липень 1916 – лютий 1917 рр.) питання про обробіток селянами земельних наділів розглядалося на рівні вищого військового командування. 29 січня 1917 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту О. Брусилов видав «Обов'язкову постанову», якою зобов'язував земельних власників і все населення Галичини і Буковини, зайнятих російськими військами, обробляти землю. Порушники «Постанови» притягувалися до адміністративної відповідальності: ув'язнення терміном на 3 місяці або сплата штрафу розміром 3 тис. руб. (Центральний державний, м. Київ, Ф. 361, Оп. 1, Спр. 1268, Арк. 168). Однак, через відсутність посівного матеріалу, робочої худоби та елементарного сільськогосподарського реманенту більшість селян відмовилися від земельних ділянок.

Висновки.

Таким чином, окупація російськими військами Східної Галичини в роки Першої світової війни негативно вплинула на її соціально-економічний розвиток і породила низку кризових

явищ у житті соціуму. У результаті військових операцій в регіоні було зруйновано велику кількість населених пунктів, знищено майже половину житлового і господарського фонду. Матеріальні збитки завдані економіці краю в 1914-1917 рр. склали 17 млрд. 224 млн. крон.

У зв'язку із тим, що територія Східної Галичини була місцем дислокації російських військ її мешканці потерпали від масових реквізицій, а нерідко і відкритого грабунку збоку військових. Відсутність належного медичного обслуговування, антисанітарні умови, в яких проживали жителі краю, сприяли швидкому поширенню інфекційних захворювань (сипний і черевний тиф, дизентерія, віспа, холера) та викликали високу смертність серед мирного населення.

Цілковитий занепад сільського господарства в регіоні породив масовий голод серед населення, інтенсивні міграційні процеси, вимивання сільського населення в міста, їх пролетаризацію та люмпенізацію. Ускладнення продовольчої ситуації у містах Східної Галичини призвело до різкого скорочення споживання містянами товарів

першої необхідності.

В умовах військового часу російська окупаційна адміністрація змушена була скеровувати основні зусилля в галузі соціально-економічної політики на ліквідацію руйнівних наслідків військових дій, забезпечення елементарної життєдіяльності населення регіону і уникнення проявів голоду та інших соціальних негараздів. Даній меті була підпорядкована низка заходів: по-перше, організовано мережу продовольчих повітових комітетів, через які надавалася допомога розореним війною жителям краю; по-друге, створено численну кількість харчових пунктів, де люди безкоштовно могли одержувати їжу; по-третє, встановлювалися тверді ціни на продукти харчування та предмети першої необхідності. Однак добродійна діяльність окупаційної влади не виходила за межі забезпечення тилу російської армії. У складних умовах війни урядові структури царату не змогли організувати належної системи забезпечення широких верств населення продуктами і товарами повсякденного вжитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Берест І. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. ... ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.

Герасименко М., Кравець М., Ковальчак Г. До питання про характер подій в Східній Галичині на початку листопада 1918 р. Український історичний журнал. 1959. №3. С. 86-94.

Голод і руїна в Європі. Вперед [Львів]. 1920. 17 листопада.

Грушевський М. С. Новий період історії України за роки: від 1914 до 1919 / упоряд. А. Ф. Трубайчук. Київ: Либідь, 1992. 46 с.

Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1-16.

Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 1-52.

Державний архів Тернопільської області. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1-149.

Державний архів Тернопільської області. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 1-46.

Діло. 1915. 31 жовтня

Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. 99 с.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). Мюнхен: Українське вид-во, 1969. 544 с.

Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки першої російської окупації (серпень 1914 р. – червень 1915 р.). Науковий часопис ПНУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. 2015. Вип. 13. С. 76-81.

Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900 – 1919 роки). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 360 с.

Кучера І. В. Діяльність російської окупаційної влади в аграрному секторі економіки Східної Галичини в роки Першої світової війни. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 149-152.

Кучера І. В. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східногалицьких земель (1914–1917 рр.). Україна соборна: зб. наук. статей. Вип. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 253-260.

Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23-24. С. 194-200.

Лозинська І. Діяльність російської окупаційної влади у Галичині у 1916-1917 рр. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 38. С. 77-88.

Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року). Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 2. С. 21-31.

Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914 – 1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 1997.

Мазур О., Мороховський В. Наслідки війни для села Східної Галичини. Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнар. наук. конф. м. Київ, 14-15 трав. 1998 р. Київ, 1998. С. 101-108.

- Мазур О., Патер І. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914-1915 рр.). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. Львів, 2007. № 584. С. 44-52.
- Макарчук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища школа, 1983. 256 с.
- Орлик С. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації часу Першої світової війни. Український селянин. 2017. Вип. 18. С. 93-100.
- Орлик С. Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок. Україна. Європа. Світ. Сер.: Історія, міжнародні відносини: міжнар. зб. наук. пр. Тернопіль. 2018. Вип. 21. С. 137-146.
- Орлик С. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. Карпатський край. 2017. №1(9). С. 5-21.
- Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954. 188 с.
- Петрович (Крип'якевич) І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915. «Політична бібліотека», 1915. 116 с.
- Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
- Российский государственный военно-исторический архив (г. Москва). Ф. 2005. Оп. 1. Д. 1. Лл. 1-495.
- Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ: В-цтво ім. О. Теліги, 1998. 544 с.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Оп. 1. Спр. 608. Арк. 1-389.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1-148.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1-194.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 1-192.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1268. Арк. 1-182.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1-68.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1-77.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 1-80.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146. Оп. 66. Спр. 12. Арк. 1-59.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 645т. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1-2.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 645т. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1-21.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 645т. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 1-23.

REFERENCES

- Berest, I. (2009). *Sotsialne stanovyshche naselennia Skhidnoi Halychyny i Zakhidnoi Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny* [Social Situation of the Population of Eastern Galicia and Western Volhynia During the First World War]. Avtoref. dys. stupenia kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv.
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk Region]. F. 2. Op. 1. Spr. 525. Ark. 1-52.
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk Region]. F. 12. Op. 1. Spr. 45. Ark. 1-16.
- Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archives of Ternopil Region]. F. 322. Op. 1. Spr. 149. Ark. 1-149.
- Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State Archives of Ternopil Region]. F. 370. Op. 1. Spr. 362. Ark. 1-46.
- Dilo [Business]. (1915, Oct. 31).
- Doroshenko, D. (1936). *Z istorii ukraïnskoi politychnoi dumky za chasiv svitovoi viiny* [From the History of Ukrainian Political Thought During the World War]. Praha.
- Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914 – 1920)* [My Memories of the Recent Past (1914 – 1920)]. Miunkhen: Ukrainske vyd-vo.
- Herasymenko, M., Kravets, M., & Kovalchak, H. (1959). *Do pytannia pro kharakter podii v Skhidnii Halychyni na pochatku lystopada 1918 r.* [On the Question of the Nature of Events in Eastern Galicia in Early November 1918]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 86-94.
- Holod i ruina v Evropi [Famine and Ruin in Europe]. (1920, Nov. 17). *Vpered* [Lviv].
- Hrushevskiy, M. S. (1992). *Novyi period istorii Ukrainy za roky: vid 1914 do 1919* [A New Period in the History of Ukraine for the Years: from 1914 to 1919]. A. F. Trubaichuk (Ed.). Kyiv: Lybid.
- Ilnytskyi, I. (2015). *Diialnist tsyvilnykh orhaniv vldy Halychyny u roky pershoi rosiiskoi okupatsii (serpen 1914 r. – cherven 1915 r.)* [Activities of the Civil Authorities of Galicia During the First Russian Occupation (August 1914 – June 1915)]. *Naukovyi chasopys PNU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 6. Istorychni nauky*, 13, 76-81.
- Kompaniets, I. (1960). *Stanovyshche i borotba trudiashchikh mas Halychyny, Bukovyny ta Zakarpattia na pochatku KhKh st. (1900 – 1919 roky)* [The Situation and Struggle of the Working Masses of Galicia, Bukovina and Transcarpathia in the Early Twentieth Century (1900 – 1919)]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR.
- Kuchera, I. (2013). *Polityka rosiiskoi okupatsiinoi administratsii v Skhidnii Halychyni u 1914 – 1917 rr.* [The Policy of the Russian Occupation Administration in Eastern Galicia in 1914 – 1917]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia*, 23-24, 194-200.

- Kuchera, I. V. (2005). Diialnist rosiiskoi okupatsiinoi vlady v aharnomu sektori ekonomiky Skhidnoi Halychyny v roky Pershoi svitovoi viiny [Activities of the Russian Occupation Authorities in the Agricultural Sector of the Economy of Eastern Galicia During the First World War]. *Ukrainskyi selianyn*, 9, 149-152.
- Kuchera, I. V. (2005a). Naslidky polityky rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu dlia skhidnohalytskykh zemel (1914–1917 rr.) [Consequences of the Policy of the Russian Occupation Regime for the Eastern Galician Lands (1914–1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. *Ukraina soborna: zb. nauk. statei*, 2, 253-260.
- Lozynska, I. (2016). Diialnist rosiiskoi okupatsiinoi vlady u Halychyni u 1916 – 1917 rr. [The Activity of the Russian Occupation Authorities in Galicia in 1916 – 1917]. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka. *Problemy humanitarnykh nauk: zb. nauk. pr. Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 38, 77-88.
- Lozynska, I. (2017). Orhanizatsiia rosiiskoho tsyvilnoho upravlinnia u Halychyni (serpen – veresen 1914 roku) [Organization of the Russian Civil Administration in Galicia (August – September 1914)]. Drohobych: *Posvit. Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*, 2, 21-31.
- Makarchuk, S. A. (1983). Etnosotsyalnoe razvytye y natsyonalnye otnosheniya na zapadnoukraiynskykh zemliakh v peryod ymperyalyzma [Ethnosocial Development and National Relations in the Western Ukrainian Lands in the Period of Imperialism]. Lvov: Vyshcha shkola.
- Mazur, O. Ya. (1997). Skhidna Halychyna u roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – 1918) [Eastern Galicia During the First World War (1914 – 1918)]. *Avtoref. dys. kand. ist. nauk: 20.02.22*. Lviv.
- Mazur, O., & Morokhovskiy, V. (1998). Naslidky viiny dlia sela Skhidnoi Halychyny [Consequences of the war for the village of Eastern Galicia]. *Persha svitova viina i slovianski narody: materialy mizhnar. nauk. konf. m. Kyiv*, 14-15 trav. 1998 r., 101-108.
- Mazur, O., & Pater, I. (2007). Halytska «Ruina»: sotsialno-ekonomichne stanovyshche Skhidnoi Halychyny (1914-1915 rr.) [Galician «Ruin»: the Socio-economic Situation of Eastern Galicia (1914-1915)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Lviv. *Derzhava ta armii*, 584, 44-52.
- Orlyk, S. (2017). Ekonomichne stanovyshche ta podatna zdatnist selian Halychyny i Bukovyny v period rosiiskoi okupatsii chasu Pershoi svitovoi viiny [Economic Situation and Taxability of the Peasants of Galicia and Bukovina During the Russian Occupation During the First World War]. *Ukrainskyi selianyn*, 18, 93-100.
- Orlyk, S. (2017a). Orhanizatsiia finansovoho upravlinnia rosiiskoiu okupatsiinoiu vladoiu na terenakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny [Organization of Financial Management of the Russian Occupation Authorities in Galicia and Bukovina During the First World War]. *Karpatskyi kraj*, 1(9), 5-21.
- Orlyk, S. (2018). Kryza vnutrishnoi torhivli na okupovanykh Rosiieiu terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny ta vplyv yii na prodovolchyi rynek [The Crisis of Domestic Trade in the Russian-occupied Territories of Galicia and Bukovina During the First World War and Its Impact on the Food Market]. Ternopil. *Ukraina. Yevropa. Svit. Ser.: Istorii, mizhnarodni vidnosyny: mizhnar. zb. nauk. pr.*, 21, 137-146.
- Osechynskiy, V. K. (1954). Halychyna pid hnitom Avstro-Uhorshchyny v epokhu imperializmu [Galicia under the oppression of Austria-Hungary in the era of imperialism]. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo.
- Petrovych (Krypiakievych), I. (1915). Halychyna pid chas rosiiskoi okupatsii: serpen 1914 – cherven 1915 [Halychyna during the Russian occupation: August 1914 - June 1915]. «Politychna biblioteka».
- Reient, O. P. (2003). Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.) [Ukraine in the Imperial Era (XIX – Early XX Centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiiy arkhiv (g. Moskva) [Russian State Military Historical Archive (Moscow)]. F. 2005. Op. 1. D. 1. Ll. 1-495.
- Serhiichuk, V. (1998). Pohromy v Ukraini: 1914-1920. Vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoj pravdy, prykhovanoi v radianskykh arkhivakh [Pogroms in Ukraine: 1914-1920. From artificial stereotypes to the bitter truth hidden in Soviet archives]. Kyiv: V-tstvo im. O. Telihy.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 361. Op. 1. Spr. 109. Ark. 1-148.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 361. Op. 1. Ref. 1268. Arc. 1-182.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 361. Op. 1. Ref. 143. Arc. 1-194.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 361. Op. 1. Ref. 162. Arc. 1-192.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 361. Op. 1. Ref. 608. Arc. 1-389.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 363. Op. 1. Ref. 35. Arc. 1-68.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 365. Op. 1. Ref. 11. Arc. 1-77.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 365. Op. 1. Ref. 142. Arc. 1-80.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]. F. 146. Op. 66. Ref. 12. Arc. 1-59.

- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]. F. 645t.
Op. 1. Ref. 160. Arc. 1-23.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]. F. 645t.
Op. 1. Ref. 51. Arc. 1-21.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]. F. 645t.
Op. 1. Ref. 6. Arc. 1-2.

Kuchera Iryna

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3680-6893>, novaera_17@ukr.net

Hainal Tatiana

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2748-5901>, t_hainal@ukr.net

Danyliak Rostislav

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9948-5030>, danyiyak@i.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 28.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Mykola Bulanyi

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

The Stieglitz's in Odessa: a Family History in the Space of the Ukrainian Metropolis

The article analyzes the contribution of the Stieglitz barons to the development of Odessa, as well as an attempt to implement family history and places of memory in the spatial context of the modern Ukrainian metropolis. After all, comprehending the space of modern cities in the context of decommunization processes once again predetermines the reassessment of the heritage of cities, especially those with a powerful imperial past. For this, both general scientific methods of analysis, synthesis, and specially historical methods of comparative analysis and hermeneutics of source material were used. At the same time, various types and types of sources were involved in order to achieve the main goal - the search for places of memory associated with the Stieglitz barons and the identification of the main possible points on the map of Odessa. The theoretical basis is separately characterized, among other things, demonstrating modern ideas and attitudes towards the Stieglitz family in different European countries. Thanks to this, it becomes possible to supplement local history collections, develop excursion routes, create memorial tablets marking the contribution of the Stieglitz brothers to the development of the region. Especially considering that the Stieglitz were among the first converted Jews of the Russian Empire at the end of the 18th cent. and it was the South of Ukraine, that played a significant role in the rise of the clan. After all, German court Jews here adopted Lutheranism, received a starting base, the rights of foreign merchants, and subsequently moved their own capital to St. Petersburg, where one of the branches of the family received the baronial title from Nicholas I. Moreover, this was the only case of the granting of the barony by the emperor throughout his reign. In the course of the study, several important objects and places of interest for the Stieglitz were identified, as well as a street named after Baron L. Stieglitz was discovered. In addition, it was possible to trace the influence of the Stieglitz family not only on the commercial and industrial rise of Odessa, but also on the financial and cultural development of the imperial city.

Keywords: *court Jews, baron, the Stieglitzs, Odessa, converted Jews, streets, trading house «Stieglitz and C°», Richelieu's Lyceum, Count M.S. Vorontsov*

Микола Буланій

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Родина Штігліців в Одесі: сімейна історія в просторі українського мегаполіса

В статті проаналізовано внесок баронів Штігліців у розвиток Одеси, а також здійснено спробу імплементації родинної історії та місць пам'яті в просторовий контекст сучасного українського мегаполісу. Адже осягнення простору сучасних міст в умовах декомунізаційних процесів у черговий раз зумовлює переоцінку спадщини міст, особливо з потужним імперським минулим. У нагоді для цього стали як загальнонаукові методи аналізу, синтезу, так і спеціальні історичні методи компаративного аналізу та герменевтики джерельного матеріалу. При цьому було залучено різновидові джерела задля досягнення основної мети – пошуку місць пам'яті, пов'язаних з баронами Штігліцями, та виявлення основних можливих точок на мапі Одеси.

Окремо була охарактеризована теоретична база, що, крім іншого, дозволило виявити сучасні уявлення й ставлення до роду Штігліців у різних країнах Європи. Завдяки цьому можливо доповнення краєзнавчих збірок, розробка екскурсійних маршрутів, створення меморіальних табличок щодо внеску братів Штігліців у розвиток краю. Особливо враховуючи те, що Штігліці були одними з перших конвертованих євреїв Російської імперії станом на кінець XVIII ст. й саме Південь України відіграв значну роль у піднесенні роду. Адже німецькі придворні євреї саме тут прийняли лютеранство, отримали стартову базу, права іноземного купецтва, а згодом перемістили власні капітали до Петербургу, де одна з гілок роду й отримала від Миколи I баронський титул. Причому це був єдиний випадок надання баронства імператором протягом усього його правління. В ході дослідження було встановлено кілька важливих об'єктів та знакових для Штігліців місць, а також виявлено вулицю, яка носила ім'я барона Л. Штігліца. Окрім того вдалося простежити вплив родини Штігліців не лише на торгівельно-промислове піднесення Одеси, але й на фінансовий та культурний розвиток імперського міста.

***Ключові слова:** придворні євреї, барон, Штігліці, Одеса, конвертовані євреї, вулиці, торговий дім «Штігліц і К°», Рішельєвський ліцей, граф М. С. Воронцов*

Вступ.

Останнім часом все більше дослідників у своїх наукових студіях орієнтуються на принципи нового біографізму. Окрему увагу в сучасній історичній науці слід приділити подібним працям у межах постколоніальної регіоналістики. Одними з таких прикладів стали дослідження родинної історії єврейських купців Штігліців, особливо в німецькій, ізраїльській та російській історіографії. Здебільшого вони присвячені фінансовим справам та меценатським здобуткам Штігліців і представлені роботами таких іноземних дослідників, як Вольфганг Сартор, Міріам Гарбурд, Володимир Морозан, Марина Штігліц та ін. Натомість, у сучасній українській історіографії діяльність Штігліців розглядається досить побіжно в краєзнавчих студіях, присвячених економічній історії Півдня України (роботи Олега Бурдейного, Ігоря Серова, Олександра Сурилова, Ірини Дружкової, дані екскурсійних сайтів тощо). Саме тому, метою даної статті став пошук у просторі міста місць пам'яті, пов'язаних з окремою родиною баронів Штігліців. Виходячи з цього, основними завданнями були визначені аналіз письмових джерел, присвячених одеському періоду родинної історії Штігліців та пошук на їх основі місць пам'яті про них у міському просторі такого сучасного мегаполісу як Одеса. Задля виконання окреслених завдань були використані як загальнонаукові методи (аналіз, синтез, синхронний метод), так і спеціально-історичні (компаративний, біографічний, герменевтичний) методи.

Особливо примітним є те, що джерельні відомості щодо роду Штігліців містяться

в архівосховищах України, Німеччини та Росії. Найбільший комплекс документів, присвячений баронській гілці роду, міститься в Російському державному історичному архіві Санкт-Петербургу (РГИА, ф. 1091, оп. 1). 12 справ фонду охоплюють період 1829–1883 рр. й стосуються лише відомостей щодо нагород баронів Людвіга та Олександра Штігліців, меценатської та фінансової діяльності Олександра Штігліца (відкриття художнього училища та Нарвської суконної фабрики). Его-документи, такі як листування, щоденники чи спогади в цьому фонді відсутні. Тим не менш, існує досить значний масив опублікованих у різні періоди джерел, у тому числі й его-документів, які дозволяють певною мірою реконструювати появу родини Штігліців на теренах Півдня України, а згодом їх інтеграцію до імперських еліт столиці в першій половині XIX ст. Тим паче, що родина Штігліців є одними з небагатьох прикладів конвертованих євреїв Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст. Адже саме в цей період відбувається інтеграція євреїв в політико-правову систему Російської імперії та вписування в соціокультурні та економічні реалії народів імперії, що супроводжувалися змінами ідентичностей та засвоєння нових соціальних ролей. Саме подібні процеси призводили до утворення нової культурної ідентичності (Литвинова, 2011, с. 28).

Результати дослідження.

Історію родини Штігліц на теренах Російської імперії можна прослідкувати з моменту розподілу у 1798 р. майна Фредерикою Луїзою Штігліц після смерті чоловіка Лазаря Штігліца, який був придворним євреєм у князя

Карла Августа Фрідріха Вальдек-Піромонтського. Розподіливши кошти між шістьма синами, троє з них (Ніколас, Бернард та Людвіг Йоганн) приблизно в один і той самий час мігрували до Російської імперії (Гамбурд, 2013). Станом на 1799 р. Ніколас Штіглиц вже значився як херсонський купець та мав разом з Абрамом Перетцем соляний відкуп на Півдні України. Вельми показово, що в даний проміжок часу Ніколас розділяв з Перетцем погляди щодо модернізації єврейського суспільства на ідеях Гаскалі. Згідно «Кондиціям» 1801 р. вони отримали монополію на право поставок кримської солі по українським, литовським та білоруським губерніям. Важливим для успіху справи стало введення двомісних запасів не лише в окреслених губерніях, але й портових містах Крюків, Одеса та Перекоп аби «получать соль могли благовременно и достаточно» без залучення інших осіб (Кондиції, постановлення в Сенате, 1830, №19774, с. 572). Проте інтриги сенатора Гаврила Державіна та генерал-прокурора Олександра Беклешова змусили Сенат визнати контракт зі Штіглицем й Перетцем невідповідним та шкідливим для імперії.

У 1803 р. Державін зазначав, що відкупщики «сделали такие положения, из которых они ... извлекут свои выгоды, содержав почти монополию в одних своих руках сего промысла» та з осудом ставився до надання князем Григорієм Потьомкіним-Таврійським земель Запорізької Січі та 2 тис кріпаків херсонському купцю-єврею Штіглицу («евреи деревнями и помещичьими крестьянами ни под каким названием и наименованием отнюдь не владели, и не распоряжались»). Лише в 1816 р. Державін порадив графові Семенові Капністу «уломать как-нибудь Штиглица, чтоб он извернулся поставкою вина» (Дружкова, 2004/5764). Про успішну діяльність Ніколаса у винному відкупі свідчить те, що у 1801 р. він отримав чин колезького асесора, в 1803 р. – надав імператору на особисті потреби 13 млн крб. та фінансував у 1809-1817 рр. – став директором комісії з погашення боргів, про що писав граф Єгор Канкрін: «усердие и труды» Штіглиця «способствовали к успешному ходу первых наших займов и ускорили достижение цели правительства в одной из важнейших финансовых операций» (Дружкова, 2004/5764).

Так, Бернард Штіглиц, який хоча й був приписаний у 1805 р. до одеського купецтва І гільдії, на відміну від Ніколаса, займався винними відкупками. Щоправда, деякі вчені зазначають, що він був «содержатель крымских соляных озер» (чим займався Ніколас), чи співзасновником Чорноморського акціонерного товариства пароходів (Штіглиц, 2014, с. 3), чим займався Людвіг Йоганн (Блестящий финансист

и меценат Людвиг Штиглиц, 2018). Діяльність Бернарда в основному зосереджувалася в Кременчуку, де він постійно проживав. Тож з початку 1820-х рр. він вже не був пов'язаний з торгівельно-фінансовим життям Одеси (Морозан, 2007, с. 150).

Ніколас також сприяв переїзду у 1802 р. після фінансового краху іншого брата – гамбурзького купця Людвіга Йоганна (Морозан, 2007, с. 151). Так Людвіг Штіглиц з'явився у Санкт-Петербурзі в якості представника торгівельного дому свого дядька Пітера Клейна. Надалі завдяки братові розпочав він власну справу, а після смерті Ніколаса у 1820 р. успадкував торговий дім «Штіглиц і К°». Аби зберегти фінансові прибутки Людвіг Йоганн з більшою охотою інкорпоровувався до імперського соціуму, що виявилось у прийнятті російського підданства у 1807 р., а згодом – у зміні віри на лютеранство у 1812 р. через шлюб з Анжелікою Готшальк-Дюссельдорф (Гамбурд, 2013). Від Людвіга Йоганна пішла найвідоміша гілка роду Штіглиців у Російській імперії, яка єдина в період правління Миколи I отримала титул баронів у 1826 р. (Бурдейний, Серов, Сурилов, 2015, с. 225). За допомоги Людвіга Йоганна в подальшому його брат Бернард отримав спадкове дворянство та чин надвірного радника (Штіглиц, 2014, с. 3). Щоправда, згідно української дослідниці І. Дружкової – чин коллежского асесора з правом на спадкове дворянство (Дружкова, 2004/5764).

Виходячи з цього, найпершими локаціями у просторі сучасної Одеси, які безпосередньо пов'язані з родиною Штіглиц, можуть слугувати місця для зборів біржових операцій тогочасними купцями: з 1796 р. – будинок купця Дофіна на розі Рішельєвської та Грецької вулиць, а з 1806 р. – клубний дім купця Жана Франсуа Рено (ріг Дерibasівської та Рішельєвської – (Морозан, 2007, с. 139)). Саме там вирішували фінансові питання перші представники Штіглиців у Російській імперії – Ніколас та Бернард.

Так чи інакше, але майже протягом всієї першої половини XIX ст. представники родини Штіглиц вели свої справи здебільшого на Півдні України, а саме в Одесі й лише після ряду фінансових успіхів у 1828 р. наймолодший з братів Людвіг Йоганн зумів відкрити справу та осісти в імперській столиці, а в 1834 р. відкрити контори в Одесі, Радзівілові та Херсоні (Дружкова, 2004/5764). Згідно листування графа Воронцова, ідея створення банкірського закладу в Одесі, який був «настоятельной необходимостью развития в Южной России торгового кредита», «коего капиталы и особливо кредиты могли бы служить опорой торговле всей Южной России», виникла ще у 1828 р. (Морозан, 2007, с. 151).

Однак справа щодо появи «великого хорошого торгового дому в Одесі», була вирішена на початку 1829 р., коли барон Людвіг Штігліц був призначений придворним радником, а його син Олександр прийнятий до школи прапорноносців (Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (23 janvier 1829), 1895, кн. 40, с. 41)¹. Офіційне відкриття закладу відбулося на наступний день після укладення Адріанопольського миру (Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (23 mars 1829), 1895), кн. 40, с. 44). Обіг торговельної справи в Одесі після відкриття дому Штігліца складав 24 млн крб. та неухильно зростає (1834 р. – до 32 млн крб., в 1838 – до 55 млн крб.) (Блестящий финансист и меценат Людвиг Штиглиц, 2018). Більш точні дані товарообігу були підсумовані німецьким дослідником В. Сартором, згідно якого у 1834–1839 рр. з товарообігу всіх одеських євреїв (7.7%) на долю дому барона Штігліца припадало 6,2% (тобто 11.781.547 млн крб.), тоді як експорт у той самий період склав 6,1% (тобто 11.630.510 млн крб.) (Сартор, 2012, с. 168–170). У 1836 р. торговий дім барона Штігліца посів друге місце серед 9 торгових домів Одеси, з щорічним обігом понад 2 млн крб. (Морозан, 2007, с. 149). Тож на цей час найбільш показовим місцем пам'яті можна вважати будівлю Старої біржі, де й у 1830-ті рр. відбувалися подібні торговельні операції, а зараз знаходиться Одеська міська рада (пл. Думська, 1).

Та, попри успіхи, наприкінці 1830-х рр. справи барона Штігліца починають погіршуватися. Так, згідно листів імперської адміністрації, що були опубліковані у збірці «Архів князя Воронцова», 9 листопада 1834 р. згорів магазин Штігліца «с некоторыми товарами, в нем бывшими» (Аноним от 7 ноября 1834 г., 1893, кн. 39, с. 100), 5 травня 1839 р. барон через масовий падіж худоби втратив 12 тис іспанських овець (Письмо С. В. Сафонова к кн. В. С. Воронцову, 1892, кн. 38, с. 380), до 17 січня 1847 р. затягувалася справа щодо купівлі пароплавів в Англії (яку продовжив син Людвіга Штігліца – Олександр) (Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (17 janvier 1847), 1895, кн. 40, с. 335–336).

Станом на 1840 р., згідно свідчення генерал-лейтенанта Миколи Раєвського, торговий дім Штігліца в Одесі вже «не существует для прямой торговли, а занимается только ликвидациею по прежним делам» (Записка ген.-л. Раевского о торговле с горами, 1884, с. 475). Тим не менше, Раєвський списався з бароном, який вже

перебував у Санкт-Петербурзі, та прохав графа Воронцова, аби той зв'язався зі Штігліцем, якому «получит всякое содействие и все пособия, какие только по обстоятельствам будут признаны возможными» та з ним будуть діяти на його умовах (Рапорт ген.-л. Раевского гр. Воронцову, от 25-го мая 1840 года, 1884), с. 489–490). Такі поставки дозволили барону Штігліцу протягом 1840–1844 рр. здійснити продаж зерна на 27 млн крб. Попри доволі значні суми обігу, торговий дім вже не міг конкурувати з іншими фінансистами, адже на долю лише єврейських банкірів та купців Одеси в окреслений період припадав продаж на 2.16 млрд крб. (Сартор, 2012, с. 168–170). За даними російського дослідника Морозана, барон Штігліц остаточно ліквідував контору в Одесі напередодні смерті у 1843 р., передавши клієнтську базу своєму колишньому агенту Ернсту Массу (Морозан, 2007, с. 151).

У подальшому фінансовий успіх Людвіга Йоганна став в Одесі найбільш знаковим та резонансним. Так, надійність торгового дому засвідчував граф Карл Нессельроде, який завіряв графа Воронцова у фінансовій компетентності барона Штігліца («дорогий граф, ви не втратите ні хвилини» – (Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (23 mars 1829), 1895, кн. 40, с. 44) та неухильно прохав: «запобігайте таким серйозним незручностям ... і помсти новому дому, який, безсумнівно, стане страшним конкурентом для інших» (Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (28 janvier 1830), 1895, кн. 40, с. 52). К. В. Нессельроде писав також і про нововведення, здійснені у фінансовій сфері Одеси бароном Штігліцем. Так, 28 лютого 1830 р. Штігліц «вважає, що при розподілі акцій Одеса повинна мати перевагу .... Мені здається, що цей план є дуже справедливим» (Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (28 fevrier 1830), 1895, кн. 40, с. 55). Та й сам граф М. С. Воронцов, згадуючи про голод у південноукраїнських губерніях у 1820-х рр., писав, що «маючи необмежений кредит в одеському домі Штігліца, я залишив всюди надійних комісарів та грошові суми, необхідні для закупівлі та розподілу серед населення всіх видів зерна» (Memoirs du prince M. Woronzow (1819–1833), 1891, кн. 37, с. 100). Повага до діяльності барона зберігалася в краї весь період існування торгового дому. Так, граф Нессельроде називав барона «Notre ami»² (Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (17 janvier 1847), 1895, кн. 40, с. 335–336), а граф

¹ Переклад тут і далі з французької автора.

² «Наш друг».

Олександр Бенкендорф підкреслював «скільки Одеса получила посредством дома Штиглица» й як барон «кроме пользы своей, столь ревностно печется о пользах общественных» (Письмо гр. А. Х. Бенкендорфа к гр. М. С. Воронцову от 25 апреля 1838, 1889, кн. 35, с. 361). Прикладом цьому служить і поява завдяки барону Людвігу Штиглицу в 1827 р. в Одесі відділення Першого російського страхового товариства³ (барон став його співзасновником разом з Миколою Мордвіновим), яке користувалось монополією на страхову діяльність та було звільнено від податків протягом 20 років не лише в Одесі, але й в столичних містах, Петербурзькій, Московській, Ліфляндській, Курляндській та Естляндській губерніях (Барышников, 1998), с. 15).

Тож саме Людвігу Йоганну деякі дослідники приписують меценатську діяльність в Одесі всіх Штиглиців. Найкращим прикладом цього служить пожертванстворення Рішельєвського ліцею на вул. Дерибасівській, 16, яка з легкої руки краєзнавців стала виключно заслугою барона (Блестящий финансист и меценат Людвиг Штиглиц, 2018). Хоча, згідно джерел, у 1815 р. 300 тис. крб. пожертвував Ніколас Штиглиц, а в 1817 р. поміж сум для споруди нового корпусу було залучено й «остаток от пожертвованных Коллежским Ассесором Штиглицом 100.000 рублей, в пользу заведения для Народного Просвещения в Одессе» (Высочайше утвержденное образование и Устав Ришельевского Лицея (2 Мая 1817), т. XXXIV. 1817, 1830), №26827, с. 240, 242). Окрім того, з ліцеєм пов'язаний і Бернард Штиглиц, син якого Микола успішно закінчив цей заклад і став дипломатом. Більш детальна інформація про нащадка цього представника роду подається у списках чиновників 1872 р., згідно яких Микола Штиглиц був таємним радником при міністерстві внутрішніх справ, дорадчим членом Статистичної ради. Важливо при цьому, що «содерж. не получает», оскільки на той час спільно з братом мав родовий кам'яний будинок в Одесі та проживав у власному будинку в столиці (Список гражданским чинам первых четырех классов, 1872, с. 409–410; Список гражданским чинам первых четырех классов, 1872, с. 406–407).

Принагідно зазначу, що окрім будинків, так чи інакше пов'язаних з родиною Штиглиців, в Одесі певний час існувала вулиця, названа на честь барона Людвіга Штиглица. Так, згідно додатку до статті про Одесу, ця вулиця у 1897

р. називалася «Новою» (Мурашкинцев, 1897, с. 726–730). Певний час вона носила назву Ново-Інститутська, бо саме на тут розміщувався інститут благородних панянок. Станом на 1914 р. вул. Ново-Інститутська вже називалася Штиглица й, окрім інституту, тут знаходились Херсонська поліцейська дільниця, 10 мірова дільниця та 18 житлових будинків (Вся торгово-промышленная Одесса, 1914, с. 288). З приходом більшовиків пам'ять про банкіра та барона Штиглица не була нагальною. З'явилися нові герої, тож вулицю перейменували на честь радянського військового діяча Климента Ворошилова. Але про прізвище Штиглица не забули, про що свідчить коротка доба перейменування вулиці на дореволюційний манер за румунської окупаційної адміністрації 1941–1944 рр. (Одесская газета, №5, с. 2; Одесская газета, №57, с. 3). Далі доля цього топонімічного об'єкту простору Одеси змінилася вже на початку ХХІ ст., коли з хвилею декомунізації вулиця, на якій знаходиться сучасний Одеський національний морський університет, отримала найменування на честь українського композитора та педагога Петра Ніщинського (Левченко, 2019).

Висновки.

Таким чином, варто визначити, що на сучасній мапі Одеси ще можна відшукати певні місця пам'яті, пов'язані з внеском родини Штиглиців у розвиток міста. Їх можна розподілити на кілька видів: 1. власне будинки (Рішельєвський ліцей, Одеська міська рада); 2. промислові об'єкти (Одеський порт), 3. знакові елементи ландшафту (місцезона будинків купця Дофіна на розі Рішельєвської та Грецької вулиць, клубного дому купця Рено). Непересічним ключем до розкриття родинної історії в постколоніальному та постіндустріальному просторі мегаполісу є й об'єкти, пов'язані з топонімікою міста, прикладом чого у випадку з родиною Штиглиців й Одеси служить сучасна вул. Ніщинського. Тож з певною долею впевненості можна визнати, що дослідження письмових джерел дозволяє не лише відкоригувати певні дані щодо минулого, але й створити певну перспективу щодо повернення широкому загалу імен, тісно пов'язаних з історією міст, але позабутих з різних причин. Це може сприяти не лише поширенню інформації у ЗМІ, але й редагуванню екскурсійних маршрутів, появі меморіальних табличок тощо.

³ Сучасна вул. Преображенська, 11.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Аноним от 7 ноября 1834 г. (письмо Одесского отделения Коммерческого Совета на вопросы о выгодах и невыгодах порто-франко), Архив князя Воронцова. Москва: Университетская типография, 1893. Кн. 39. С. 100–101.

Барышников М. Деловой мир России: Историко-биографический справочник. Санкт-Петербург: Искусство-СПб; Logos, 1998. Ч. 2. 448 с. URL: https://www.booksite.ru/localtxt/del/ovo/delovoi_mir/index.htm (дата звернення 14.08.2021).

Блестящий финансист и меценат Людвиг Штиглиц. Grad.ua. Новости Одессы. 22.08.2018. URL: <https://grad.ua/istoriya-odessy/77313-blestyashij-finansist-i-mecenat-lyudvig-shtiglic.html> (дата звернення 14.08.2021).

Бурдейный О., Серов И., Сурилов А. «С должною и непременною верностию...». Очерки истории Одесского казначейства (1826–1920 гг.). Одесса, 2015. 374 с.

Вся торгово-промышленная Одесса. Адресно-справочная книга на 1914 год. Одесса: Типография «Энергия», 1914. 416 с.

Высочайше утвержденное образованиеи Устав Ришельевского Лицея (2 Мая 1817). ПСЗРИ, Собрание 1. Санкт-Петербург: В типографии II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXXIV. 1817. №26827. С. 239–256.

Гамбурд М. Династия Штиглицев, Звезда, апрель (2013). URL: <https://www.miriamgamburd.com/ru/text/dynastiya-shtiglicyev/> (дата звернення 14.08.2021).

Дружкова И. Еврейские банкиры в Одессе XIX века, Мигдаль Times. Июнь–август/тамуз–ав (2004/5764). № 48–49. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/48/4465/> (дата звернення 14.08.2021).

Записка ген.-л. Раевского о торговле с горцами и переселении на восточный берег, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Тифлис: Тип. Канцелярии Главногоначальствующего гражданскою частию на Кавказе, 1884. Т. IX, С. 470–480.

Кондиции, постановленные в Сенате с содержателями Крымских соляных озер Коммерции Советником Перетцом и Херсонским купцом Штиглицом, на основании коих обязались они по заключенному с ними контракту вместо заимствуемой доселе из заграничных мест, довольствоваться Крымскою солью Губернии: Подольскую, Вольнскую, Минскую, Литовскую и Белорусскую, с ныне текущего 1801 года, по предназначаемому продолжению им содержания Крымских соляных озер, впредь чрез восемь лет с предоставлением при том свободной сей же соли продажи каждому их вольнопромышленников о всем вообще городам и селени ям означенных Губерний (11 Марта 1801). ПСЗРИ, Собрание 1. Санкт-Петербург: В типографии II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXVI. 1800–1801. №19774. С. 572–578.

Левченко В. «Благородные корни» одесского «Водного». Международный морской журнал «СУДОХОДСТВО». 2019. № 4. URL: <https://sudahodstvo.org/blagorodnye-korni-odesskogo-vodnogo/> (дата звернення 14.08.2021).

Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: «ЛІРА», 2011, 732 с.

Морозан В. Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX в. Экономическая история: Ежегодник, 2007. С. 173–192.

Мурашкинцев А. Одесса. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1897. Т. 21А (42). Нэшвилль-Опакский. С. 726–730. URL: http://gatchina3000.ru/big/073/73754_brockhaus-efron.htm (дата звернення 14.08.2021).

Одесская газета. 08.11.1941. № 5. 2 с.

Одесская газета. 09.03.1944. № 57. 4 с.

Письмо гр. А. Х. Бенкендорфа к гр. М. С. Воронцову от 25 апреля 1838. Архив князя Воронцова. Москва: В университетской типографии (М. Катков), 1889. Кн. 35. С. 361.

Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (17 janvier 1847). Архив князя Воронцова. Москва: В университетской типографии, 1895. Кн. 40, С. 335–336.

Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (23 janvier 1829). Архив князя Воронцова. Москва: В университетской типографии, 1895. Кн. 40. С. 41–42.

Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (28 janvier 1830). Архив князя Воронцова. Москва: В университетской типографии, 1895. Кн. 40. С. 52.

Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (28 fevrier 1830). Архив князя Воронцова. Москва: В университетской типографии, 1895. Кн. 40. С. 55.

Письмо графа К. В. Нессельроде графу (князю) М. С. Воронцову (23 mars 1829). Архив князя Воронцова. Москва: В университетской типографии, 1895. Кн. 40. С. 44–45.

Письмо С. В. Сафонова к кн. В. С. Воронцову. Архив князя Воронцова. Москва: Университетская типография, 1892. Кн. 38. С. 380.

Рапорт ген.-л. Раевского гр. Воронцову, от 25-го мая 1840 года. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Тифлис: Тип. Канцелярии Главногоначальствующего гражданскою частию на Кавказе, 1884. Т. IX. С. 489–490.

Русский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1091. Штиглицы, бароны: Людвиг Иванович (1778–1843) и Александр Людвигович (1814–1884), оп. 1. 1829–1883 гг. 10 л.

Сартор В. Хлебные экспортеры Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914. Грецьке підприємство і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 157–209.

Список гражданским чинам первых четырех классов. Санкт-Петербург: В типографии Правительствующаго Сената, 1872. Ч. 1. Чины первых трех классов. Исправлено по 10-е мая 1872 г. С. 409–410.

Список гражданским чинам первых четырех классов. Санкт-Петербург: В типографии Правительствующаго Сената, 1872. Ч. 1. Чины первых трех классов. Исправлено по 10-е сентября 1872 г. С. 406–407.

Штиглиц М. Семья Штиглиц в России. 2014. 10 с. URL: https://www.ghpa.ru/images/shtiglits/_семья_2014.pdf (дата звернення 14.08.2021).

Memoirs du prince M. Woronzow (1819–1833). Архив князя Воронцова. Москва: Университетская типография, 1891. Кн. 37. С. 64–102.

REFERENCES

- Anonim (1893). Pismo Odesskago otdeleniya Kommercheskago Soveta na voprosy o vyigodah i nevyigodah porto-franko ot 7 noyabrya 1834 g. Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 39). Moskva: Universitetskaya tipografiya. P. 100–101.
- Baryshnikov, M. (1998). Delovoy mir Rossii: Istoriko-biograficheskiy spravochnik (Ch. 2). Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB; Logos. 448 s. Retrieved from https://www.booksite.ru/localtxt/del/ovo/delovoi_mir/index.htm.
- Blestyashchiy finansist i metsenat Lyudvig Shtiglits. (2018). Grad.ua. Novosti Odessyi. Retrieved from <https://grad.ua/istoriya-odessy/77313-blestyashij-finansist-i-mecenat-lyudvig-shtiglic.html>.
- Burdeyniy, O., Serov, I., & Surilov, A. (2015). «S dolzhnoy i nepremennoy vernosti...». Ocherki istorii Odesskogo kaznacheystva (1826–1920 gg.). Odessa.
- Vsya torgovo-promyshlennaya Odessa. Adresno-spravochnaya kniga na 1914 god. (1914). Odessa: Tipografiya «Energiya».
- Vysochayshe utverzhdennoe obrazovaniye Ustav Rishlevskago Litseya (2 Maiya 1817). (1830). PSZRI. (Sobranie 1. T. XXXIV. 1817. №26827). Sankt-Peterburg: V tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy EIV Kantselyarii. P. 239–256.
- Gamburd, M. (2013). Dinastiya Shtiglitsev, Zvezda (Aprel). Retrieved from <https://www.miriamgamburd.com/ru/text/dinastiya-shtiglitsev/>.
- Druzhkova, I. (2004). Evreyskie bankiry v Odesse XIX veka. Migdal Times (Iyun–avgust/tamuz–av. №48–49). Retrieved from <https://www.migdal.org.ua/times/48/4465/>.
- Zapiska gen.-l. Raevskogo o torgovle s gortsami i pereselenii na vostochniy bereg. (1884). Akty, sobrannyye Kavkazskoy arheograficheskoy komissii (T. IX). Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnachalstvuyushchego grazhdanskoy chasti na Kavkaze. P. 470–480.
- Konditsii, postanovleniya v Senate s soderzhatelnyimi Kryimskimi solyanyimi ozeri Kommertsii Sovetnikom Perettsom i Hersonskim kuptsom Shtiglitsom, na osnovanii koih obyazalis oni po zaklyuchennomu s nimi kontraktu vmesto zaimstvuyemykh dosel iz zagranichnykh mest, dovolstvovat Kryimskoyu solyu Gubernii: Podolskuyu, Volyinskuyu, Minskuyu, Litovskuyu i Belorusskuyu, s nyne tekuschago 1801 goda, po prednaznachennomu prodolzheniyu im soderzhaniya Kryimskimi solyanyimi ozeri, vpred chrez vosem let s predostavleniem pri tom svobodnoy sey zhe soli prodazhi kazhdomu ih volnopromyshlennikov o vsem voobsche gorodam i seleni yam oznachennykh Guberniy (11 Marta 1801). (1830). PSZRI. (Sobranie 1. T. XXVI. 1800–1801. №19774). Sankt-Peterburg: V tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy EIV Kantselyarii. P. 572–578.
- Levchenko, V. (2019). «Blagorodnyie korni» odesskogo «Vodnogo». Mezhdunarodnyy morskoy zhurnal «SUDOHODSTVO» (№4). Retrieved from <https://sudohodstvo.org/blagorodnye-korni-odesskogo-vodnogo/>.
- Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchytstva pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichni aspekt). Dnipropetrovsk: «LIRA».
- Morozan, V. (2007). Krupneyshie torgovo-bankirskie doma Odessyi XIX v. Ekonomicheskaya istoriya: Ezhegodnik. P. 137–192.
- Murashkintsev, A. (1897). Odessa. Entsiklopedicheskiy Slovar F. A. Brokgauza i I. A. Efrona (T. 21A (42). Neshvill–Opatskiy). Sankt-Peterburg: Tipo-Litografiya I. A. Efrona. P. 726–730. Retrieved from http://gatchina3000.ru/big/073/73754_brockhaus-efron.htm.
- Odesskaya gazeta. 08.11.1941. №5, 2.
- Odesskaya gazeta. 09.03.1944. №57, 4.
- Pismo gr. A. H. Benkendorfa k gr. M. S. Vorontsovu ot 25 aprelya 1838. (1889) Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 35). Moskva: V universitetskoy tipografii (M. Katkov). P. 361.
- Pismo grafa K. V. Nesselrode grafu (knyazyu) M. S. Vorontsovu (17 janvier 1847). (1895). Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 40). Moskva: V universitetskoy tipografii. P. 335–336.
- Pismo grafa K. V. Nesselrode grafu (knyazyu) M. S. Vorontsovu (23 janvier 1829). (1895). Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 40). Moskva: V universitetskoy tipografii. P. 41–42.
- Pismo grafa K. V. Nesselrode grafu (knyazyu) M. S. Vorontsovu (28 janvier 1830). (1895). Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 40). Moskva: V universitetskoy tipografii. P. 52.
- Pismo grafa K. V. Nesselrode grafu (knyazyu) M. S. Vorontsovu (28 fevriel 1830). (1895). Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 40). Moskva: V universitetskoy tipografii. P. 55.
- Pismo grafa K. V. Nesselrode grafu (knyazyu) M. S. Vorontsovu (23 mars 1829). (1895). Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 40). Moskva: V universitetskoy tipografii. P. 44–45.
- Pismo S. V. Safonova k kn. V. S. Vorontsovu. (1892). Arhiv knyazya Vorontsova (Kn. 38). Moskva: Universitetskaya tipografiya. P. 380.

- Raport gen.-l. Raevskogo gr. Vorontsovu, ot 25-go maya 1840 goda. (1884). Aktyi, sobrannyye Kavkazskoy arheograficheskoy komissiiy (T. IX). Tiflis: Tip. Kantselyarii Glavnonachalstvuyuschego grazhdanskoyu chastiyu na Kavkaze. P. 489–490.
- Russkiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv (RGIA), f. 1091. Shtiglitsyi, baronyi: Lyudvig Ivanovich (1778–1843) i Aleksandr Lyudvigovich (1814–1884), op. 1. 1829–1883 gg. 10.
- Sartor, V. (2012). Hlebnyie eksporteryi Chernomorsko-Azovskogo regiona: gruppyi predprinimateley i ih etnicheskikh sostav, 1834–1914. Gretske pldpriemnitstvo I torgIvlya u Pivnichnomu Prichornomor'yi XVIII– XIX st. Zbirnik naukovih statey. Kiyiv: Institut Istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini. P. 157–209.
- Spisok grazhdanskim chinam pervyih chetyireh klassov (Ch. 1. Chinyi pervyih treh klassov. Ispravleno po 10-e maya 1872 g.). (1872). Sankt-Peterburg: V tipografii Pravitelstvuyuschago Senata. P. 409–410.
- Spisok grazhdanskim chinam pervyih chetyireh klassov (Ch. 1. Chinyi pervyih treh klassov. Ispravleno po 10-e sentyabrya 1872 g.). (1872). Sankt-Peterburg: V tipografii Pravitelstvuyuschago Senata. P. 406–407.
- Shtiglits, M. (2014). Semya Shtiglits v Rossii. 2014. 10 s. Retrieved from https://www.ghpa.ru/images/shtiglits/Shtiglitsyi_semya_2014.pdf.
- Memoirs du prince M. Woronzow (1819–1833). (1891). Arhiv knyazyi Vorontsova (Kn. 37). Moskva: Universitetskaya tipografiya. P. 64–102.

Bulanyi Mykola

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-9989-140X>, nbulanyi@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 29.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Anatoliy Klyuchkovych

Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)

The Evolution of Populism and Populist Parties in the Slovak Republic

The article analyzes the development of populism in the Slovak Republic. The scientific interest in the chosen issue is due to realities of Slovak politics and a set of modern challenges faced by the country. The aim of the article is to highlight the evolution of populism, its forms and party representatives in Slovakia. The main factors that determined the development and peculiarities of populism in Slovakia are identified. The main characteristics of Slovak populism stem from the political history and political culture. There is an close connection between the rise of populism and the exacerbation of social and economic problems. The main forms of manifestation of Slovak populism are determined: social, national, charismatic, centrist, far-right populism.

Populism is deeply rooted in the party system of Slovakia, periodically determining the change in its structural characteristics. Considering the emergence and electoral success of populist parties, there is a need to emphasize the complexity of the phenomenon of populism in the modern Slovak Republic. In the process of post-communist development in the Slovak Republic there was a transition from radical forms of populist politics through nationalism and authoritarianism to more moderate tendencies. It is found that in the Slovak political process, the phenomenon of populism reveals a permanent character and correlates with the specific features of Slovak politics. Populism remains an actual phenomenon of political life in the Slovak Republic.

The results of our study show that the potential of populist parties is growing in the party system of Slovakia. The electoral success of the populists shows that citizens are ready to vote for charismatic leaders and promises of a quick solution to difficult problems. However, the success of populists is not only the result of electoral marketing. It is also a sign of the crisis of systemic politics and democratic institutions.

Keywords: *Slovak Republic, populism, populist parties, populist rhetoric, parliamentary elections*

Анатолій Ключкович

Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)

Еволюція популізму та популістських партій у Словацькій Республіці

В статті проаналізовано розвиток популізму в Словацькій Республіці. Науковий інтерес до цього питання зумовлений реаліями словацької політики та комплексом сучасних викликів, які стоять перед країною. Мета дослідження – простежити еволюцію популізму в Словацькій Республіці в розрізі його ключових типів і партійно-політичних репрезентантів. З'ясовано основні чинники, які обумовлювали розвиток та особливості популізму в Словаччині. Основні характеристики словацького популізму пов'язані з політичною історією та політичною культурою. Існує тісний зв'язок між посиленням популізму і загостренням соціальних і економічних проблем.

Визначено основні форми прояву словацького популізму: соціальний, національний, харизматичний, центристський, ультраправий популізм. Популізм глибоко вкоренився в партійну систему Словаччини, періодично детермінуючи зміну її структурних характеристик. Розглядаючи появу й електоральний успіх популістських партій, слід підкреслити складність самого феномена популізму в сучасній Словаччині. У процесі посткомуністичного розвитку в Словаччині відбувався перехід від радикальних форм популістської політики через

націоналізм та авторитаризм до більш поміркованих тенденцій. З'ясовано, що в словацькому політичному процесі феномен популізму має перманентний прояв і співвідноситься зі специфічними рисами словацької політики. Популізм залишається актуальним феноменом політичного життя Словацької Республіки.

Результати нашого дослідження показують, що в партійній системі Словаччини зростає потенціал популістських партій. Електоральний успіх популістів засвідчує, що громадяни готові голосувати за харизматичних лідерів і обіцянки швидкого розв'язання складних проблем. Однак, успіх популістів – це не тільки результат електорального маркетингу, але й ознака кризи системної політики та демократичних інститутів.

Ключові слова: Словацька Республіка, популізм, популістські партії, популістська риторика, парламентські вибори

Вступ.

Популістські партії є невіддільною частиною політичного процесу в незалежній Словацькій Республіці (з 1993 р.) і на всіх етапах державного розвитку проявлявся їх значний вплив. На думку деяких дослідників, завдяки багатому емпіричному матеріалу Словаччина є «ідеальним кейсом» (Evropské hodnoty, 2018, р. 106) чи своєрідною центральноєвропейською «лабораторією» для вивчення популізму (Havlik, Nemcok, Spáč, & Zagraban, 2020). Тим більше, що в сучасних умовах «populist Zeitgeist» (Mudde, 2004) популізм стає умовою «виживання» політичних партій. Як підтверджують емпіричні дослідження, більшість впливових словацьких партій вдавалися до популістських гасел і дій, насамперед знаходячись в опозиції або напередодні виборів. Саме тому і політичне минуле, і сьогоднішня Словаччини викликають дослідницький інтерес в аспекті вивчення популістських партій і феномена популізму загалом.

Мета дослідження – простежити еволюцію популізму в Словацькій Республіці в розрізі його ключових типів і партійно-політичних репрезентантів.

Виклад основного матеріалу.

Впродовж останніх десятиліть проблема популізму перебуває в фокусі уваги політичної науки. Нагромаджено значний масив емпірії, вироблено чимало концептуальних підходів до осмислення феномена популізму, але дослідники й надалі постають перед труднощами його категоріальної визначеності та типологічної чіткості. Концептуалізація цього багатоаспектного й амбівалентного феномена ускладнюється специфічними рисами популізму в рамках окремих країн і мозаїчністю його політичних носіїв.

У словацькому контексті ми стикаємося з проблемами темпоральності та інверсійності системності та популізму, спорадичності та фрагментарності популістської риторики,

що дещо ускладнює ідентифікацію та аналіз діяльності популістських партій, їх відмежування від політичних партій, які періодично чи частково вдаються до популістських гасел (Ключкович, 2021). Узагальнюючи досвід вивчення словацького популізму, П. Ондрія категорично стверджує, що «політичні партії (HZDS, ANO, SMER, ZRS, SOP, OĽANO) можуть вважатися популістськими лише обмежений час, який зазвичай закінчується успішним здобуттям парламентських або урядових місць» (Evropské hodnoty, 2018, р. 104). Як правило, набуття урядового статусу є фатальним для популістських партій, але словацький досвід демонструє цікаві випадки їх тривалого функціонування і після парламентських, і навіть урядових каденцій (наприклад партія «Smer»). Завдяки таким іманентним характеристикам як антиелітарна, егалітарна, харизматична, антикорупційна спрямованість, словацький популізм легко співвідноситься з ключовими рисами популізму в центральноєвропейському контексті.

Попри ідеологічну фрагментарність, суперечливість і еkleктичність меседжів, словацькі популісти ситуативно чи стратегічно опиралися на визначену ідейну орієнтацію, що все-таки дає змогу більшості з них ідентифікувати в межах ліво-правої шкали. При цьому інструментальне поєднання гасел, характерних як для лівих, так і правих партій, є цілком виправданим і поширеним серед словацьких популістів, і загалом прийнятним для феномена популізму (як «тонкоцентричної ідеології» (Mudde, 2004, р. 544). Якщо взяти за основу ідеологічний критерій, то в ході політичного розвитку Словаччини знайшли свій прояв різні типи популізму: національний, соціальний, центристський, ультраправий та ін. (Ключкович, 2021). В аспекті співвідношення антисистемних/системних та авторитарних/неавторитарних характеристик словацький популізм знаходив свій прояв як у т.зв. «жорсткій», так і в «м'якій» формах (Populist Politics, 2008, р. 101).

Популізм глибоко вкоренився в партійну систему Словаччини, періодично детермінуючи зміну її структурних характеристик. Як підкреслює Г. Месежніков, починаючи з 1990-х рр. однією з основних ознак партійної системи Словаччини стала конкуренція двох типів партій – програмних і націонал-популістських. У той час як підхід програмних партій до влади загалом відповідав принципам ліберальної демократії та забезпечував відповідну якість демократичних інститутів, то правління націонал-популістських партій супроводжувалося концентрацією влади, політичним клієнтелізмом, конфронтацією з опозиційними силами та громадянським суспільством, порушенням верховенства права і тиском на незалежні ЗМІ (Mesežnikov, 2020, p. 98).

Феномен популізму в кожній країні обумовлений насамперед контекстом його появи та розвитку. При дослідженні еволюції популістських партій у Словаччині, окрім політичних, необхідно враховувати комплекс історичних, соціокультурних, етнонаціональних чинників, які створили сприятливе середовище для поширення їхніх ідей. У словацькому суспільстві популістські гасла знаходили сприйнятливий ґрунт, опираючись на соціокультурну спадщину минулих політичних режимів, традиції патерналізму, персоніфіковане сприйняття політики, міфологізацію етногенезу та ін. Власне, вказані характеристики відображають і специфіку словацької політики.

Насамперед варто виокремити національний популізм, який знайшов своє поширення у Словаччині. Т.зв. «словацьке питання» знаходило різне контекстуальне наповнення в риторичі політичних суб'єктів упродовж ХХ ст. Популістські стратегії з вираженням етнонаціональним забарвленням успішно використовували партії та їхні лідери в незалежній Словаччині. В даному контексті О. Гіарфашова вказує на політичні наслідки етнічної гетерогенності та «незакриті питання національної ідентичності» (Mesežnikov, & Gyurfašová, 2008, p. 39–40).

Розглядаючи феномен національного популізму в Словаччині, Г. Месежніков акцентує на таких факторах його розвитку: 1) етнічний і конфесійний контекст (словаки – титульний етнос, католицизм – домінантна конфесія, при збереженні національної та релігійної розмаїтості); 2) непростий історичний шлях розвитку словаків упродовж ХХ ст. у складі кількох державних утворень, упродовж якого відбувалася асиміляція та етнічні утиски; 3) чергуванням різних політичних режимів (монархічний напівавторитаризм, плюралістична демократія, фашистський і комуністичний тоталітаризм, неліберальна та ліберальна демократія); 4) прихильність громадян

до різних типів політичної культури, посилення процесів національної самоідентифікації; 5) вплив національної еліти (не виключаючи тиск зовні) на суспільно-політичні зміни, часто із залученням широких мас (Mesežnikov, & Gyurfašová, 2008, p. 8).

Слід зазначити, що націонал-популізм у Словаччині – це плідний ґрунт для риторики та спекуляцій, який електорально винагороджував своїх політичних носіїв, як у 1990-х рр., так і на сучасному етапі.

На різних етапах політичної трансформації вплив популістів обумовлював соціально-економічний контекст. Популістські партії акумулювали електоральний капітал, маніпулюючи громадською думкою щодо ліберальних реформ та їхніх негативних наслідків, щодо послаблення соціальної захищеності та зростання корупції. Зниження ступеня резонансності соціальних питань у публічному дискурсі спостерігається лише в останнє десятиліття, і тільки тому, що з'явилися більш актуальні чи провокативні теми.

На посилення популізму в Словаччині вплинув комплекс чинників загальноєвропейського та світового рівня, пов'язаних з глобалізаційними викликами, кризою ліберально-демократичної моделі, розмиванням партійно-ідеологічних структур, денационалізацією політики. В останнє десятиліття Словаччина, як й інші країни Європи, постала перед міграційними, економічними, пандемічними викликами, які актуалізували євроскептичні, націоналістичні, біополітичні та інші гасла популістів.

Ситуативну актуалізацію у словацькому контексті знаходили детермінанти, пов'язані з резонансними суспільними подіями, корупційними скандалами, викриттями зловживань у владі, які охоче підхоплювали популісти. Потрясіння і кризові явища обумовлювали запити суспільства на швидке розв'язання проблем і «нові обличчя» в політиці. Також слід враховувати, що в сучасних умовах технологізації, медіатизації та персоніфікації політики популісти є більш пристосованими до різних типів комунікації та загравання з електоратом. Наведений комплекс взаємопов'язаних чинників визначав зміст і динаміку розвитку популізму та популістських партій у Словаччині.

Приступаючи до розгляду еволюцію популізму в Словаччині, слід зазначити, що це динамічний суспільно-політичний феномен з історичними коренями. Елементи популізму знаходили свій прояв у політичному житті спільної держави чехів і словаків у міжвоєнний період, у період Словацької республіки в 1939–1945 рр., у часи побудови соціалізму в Чехословаччині. Зокрема, в цьому контексті

дослідники наводять популістську риторичку А. Глінки, Й. Тісо, Г. Гусака та ін. (Piterová, Heldáková, & Kohoutová, 2021, p. 20–25). Падіння комуністичного режиму та становлення політичного плюралізму відкрило можливості для поширення різних поглядів, зокрема і популістських. Політичні технології та гасла, вироблені націонал-популістськими партіями, зіграли свою роль і в розпаді Чехословаччини в 1992 р.

Політичні сили, які стимулювали роз'єднання Чехословаччини, – Рух за демократичну Словаччину (HZDS) і Словацька національна партія (SNS) – стали на чолі самостійної держави в 1993 р. Між цими партіями сформувався довгостроковий альянс, ідейно-політичними основами якого були соціальний популізм, національний популізм і схильність до авторитарності в управлінні державою. Внаслідок парламентських виборів 1994 р. була сформована ідеологічно різнобарвна коаліція у складі центристського руху HZDS, праворадикальної партії SNS і крайньо-лівої Асоціації робітників Словаччини (ZRS), яких об'єднувала популістська основа діяльності та прагнення утриматись при владі. Саме завдяки ідеологічній необмеженості популістської риторички коаліційним партіям вдалося охопити широкий електоральний простір лівого та правого напрямку.

В середині 1990-х рр. у Словаччині домінуючою стала соціополітична дихотомія «мечіаризм – антимечіаризм», яка віддзеркалювала ставлення громадян до діяльності владної коаліції на чолі з В. Мечіаром і зумовила інституціоналізацію двоблокового формату партійної системи (авторитарно-популістські та ліберально-демократичні сили). Період 1994–1998 рр. – це час правління т. зв. «жорстких» популістів, який відзначався авторитарною концентрацією влади, порушенням принципів законності та верховенства права, переслідуванням опозиції, блокуванням ринкових реформ, розпалюванням національної ворожнечі, критикою західного курсу розвитку. Ці неліберальні тенденції розвитку унеможливили реалізацію країною євроінтеграційного курсу, який у цей час активно здійснювали інші учасники Вишеградської групи.

Політична ситуація змінилася в 1998 р., коли до влади прийшла широка демократична коаліція ліво- та правочентристських партій на чолі з М. Дзуріндою. В кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. у Словаччині знайшов свій прояв т. зв. «центристський» популізм, який позиціонувався як альтернатива чи «третій шлях» у протистоянні між двома таборами (мечіарівський авторитаризм vs демократична опозиція) (Ušej, 2004, p.

50). Центристські популісти не критикували правлячі партії з крайніх лівих чи правих позицій, а підкреслювали свою неідеологічність і непартійність. До таких суб'єктів можна віднести Альянс нового громадянина (ANO), Партію громадянської злагоди (SOP), Smer.

В контексті реалізації курсу на євроінтеграцію та продовження демократичного розвитку в Словаччині проявилася т. зв. «м'яка» (неавторитарна) форма популізму (Populist Politics, 2008, p. 101). Насамперед йде мова про партію «Smer», яка була найсильнішою опозиційною силою до 2006 р., доки не набула владного статусу. З початку свого створення в 1999 р. партія позиціонувалася як прагматична неідеологічна сила з вираженою антиелітарною та антикорупційною риторикою (Piterová, Heldáková, & Kohoutová, 2021, p. 37–38). Згодом партія проголосила себе послідовницею соціал-демократичного курсу, що було зафіксовано і в зміні назви партії «Smer–SD» (Socialna demokracia). Але в боротьбі за владу партія й надалі позиціонувалася як альтернатива системному мейнстриму. Саме Smer на чолі амбіційним Р. Фіцо зайняв нішу непримиренного критика неоліберальних реформ, які здійснювала владна коаліція.

Всупереч суспільним очікуванням неоліберальні реформи та вступ Словаччини в ЄС не призвели до швидкого розв'язання складних економічних і соціальних проблем пересічних словаків. Резонансні факти корупції у владі, послаблення соціальної складової держави, динамічні зміни в соціальній структурі розширили електоральне поле для соціал-популізму, що ретранслював розчарування нижчих прошарків. На хвилі загострення чутливості громадян до соціально-економічних проблем у поєднанні з послабленням сприйнятливості до проблем демократії у Словаччині до влади прийшли партії, риторичку і діяльність яких можна інтерпретувати в соціал-популістському, націонал-популістському та неліберальному контексті. Створення у 2006 р. правлячої коаліції у складі Smer–SD, SNS і НП–HZDS викликало занепокоєння у демократичній спільноті, зокрема і міжнародній, адже до влади знову долучилися партії часів «мечіаризму». Поразка проєвропейських неолібералів та успіхи популістів вчергове засвідчили, що процес демократичних перетворень у Словаччині є далеким від свого завершення.

Як засвідчили результати виборів 2006 р., не втратили значення для словацького виборця і питання національного характеру. Невіддільною частиною ідейно-політичного профілю нової коаліції був національний популізм, завдяки якому Smer–SD перетягнув на

свій бік значну частину електорату і тактичних меседжів своїх партнерів – HZDS і SNS. Як підкреслює Ю. Бузалка, національний популізм, найуспішнішими репрезентантами якого після 1989 р. були В. Мечіар і Я. Слота, був успішно замінений на більш «європейський» популізм Р. Фіцо, що спирався на комбінування ідей націоналізму та ностальгії за комуністичними часами (Odkiaľ a kam, 2013, p. 165).

Після виборів 2006 р. найвпливовішою політичною силою у Словаччині стала партія «Smer–SD» на чолі з Р. Фіцо, що підкріплювалося кріслом прем'єра та доміантними позиціями в урядовій коаліції. Попри владний статус, Smer–SD й надалі не гребував популістською риторикою, але, звісно ж, не в такому обсязі як у минулому. Зважаючи на позиціонування Smer–SD як програмної соціал-демократичної партії, його популістські меседжі звужувалися переважно до питань соціальної політики. Однак інтенсивність популістської риторики зростала, коли партія була в опозиції (2010–2012) і під час виборчих кампаній.

Владна коаліція програмних партій (SDKU–DS, SaS, KDH, Most–Hid), яка діяла нетривалий період у 2010–2012 рр., оголила конфліктні лінії у середовищі системного мейнстріму і, до певної міри, відкрила простір для посилення популістських партій. Зокрема, успіх електорального проекту І. Матовича «Звичайні люди і незалежні особистості» (OĽaNO) на виборах 2012 і 2016 рр. засвідчив наявність значної частки громадян, орієнтованих на протестну діяльність і популістські гасла (насамперед антикорупційної, антиелітарної спрямованості). Тоді як електоральний потенціал колись потужних програмних партій таких як KDH, SDKU–DS поступово послаблювався, залишивши їх за межами парламенту.

Однопартійне правління Smer–SD у 2012–2016 рр. супроводжувалося кроками до концентрації влади, ігнорування опозиції та поширення клієнтелістських практик, що посилювало розчарування виборців політичною елітою та системою демократичних інститутів загалом. Довгострокове ослаблення програмних партій, криза довіри до владної еліти та неліберальні реверси створили сприятливі умови для активізації популістів, зокрема праворадикальних.

У результаті виборів 2016 р. табір популістів ще більше посилювався, оскільки до парламенту увійшли відразу дві нові популістські партії правої спрямованості: «Ми сім'я – Борис Коллар» (Sme rodina) і «Котлеба – Народна партія Наша Словаччина» (ĽSNS). Якщо суміш націонал-консерватизму, соціального популізму та м'якого євроскептицизму партії «Sme rodina»

не створювала загрози для демократичного ладу, то антисистемні та націоналістичні гасла ультраправої ĽSNS викликали серйозне занепокоєння. Електоральний успіх ĽSNS обумовила насамперед радикальна націонал-популістська риторика, яку підсилила міграційна криза. Слід зазначити, що напередодні виборів 2016 р. актуалізувалися антимигрантські гасла, які популістично експлуатували як владні, так і опозиційні партії.

Формування у 2016 р. «мінімально виграшної» коаліції у складі Smer–SD, SNS, Most і Siet оголило суперечливу природу словацького політикуму, яку засвідчив владний симбіоз антагоністів: програмних і популістських сил, ліво- і правоорієнтованих партій, словацьких націоналістів і репрезентантів угорської меншини. Такий формат коаліції на чолі з Р. Фіцо мав відчутний брак суспільної легітимності та внутрішні проблеми при реалізації державної політики, які з кожним роком тільки поглиблювалися. Тривале перебування Smer–SD при владі, що супроводжувалося клієнтелістськими практиками та корупційними скандалами, актуалізували в опозиційному середовищі та серед активної громадськості тезу про «захоплення держави». Популісти різного кшталту підкреслювали інституційну неспроможність і неефективність ліберальної демократії. На тлі фактів зловживання владою та антикорупційних скандалів зростала радикалізація суспільства. Каталізатором громадського невдоволення та антивладних протестних настроїв стало вбивство журналіста Я. Куціака у 2019 р., що вплинуло на відставку прем'єра Р. Фіцо.

В умовах такої напруженої ситуації відбулися парламентські вибори 2020 р., на яких ключовими були антикорупційні гасла та боротьба з мафією в державі. В результаті виборів коаліцію утворили дві популістські сили (OĽaNO та Sme rodina) та дві ідеологічно профільовані партії (SaS і Za ľudí). Владний статус і коаліційна форма урядування внесли корективи в політичний профіль OĽaNO та Sme rodina, змушуючи їх балансувати між соціальним популізмом і реалізмом державної політики, неодноразово ставлячи правлячу коаліцію на межу розпаду. Такий курс позначився на довірі громадян. Наприклад, суспільна підтримка OĽaNO за півтора року урядової діяльності скоротилася втричі: з 25% (лютий 2020 р., парламентські вибори) до 8,4% (жовтень 2021 р., соціологічне опитування Агенції «Focus») (Agentura Focus, 2021). Тоді як високий потенціал суспільної довіри зберігають колишні представники влади – партія «Smer–SD» (15,5%) та утворена внаслідок її розколу нова партія «Hlas–SD» (19,3%) (Agentura Focus,

2021). Свої корективи в показники суспільної довіри можуть внести триваючі розслідування щодо корупційних дій і зловживання владою високопосадовцями минулих каденцій.

Висновки.

Отже, розвиток популізму в Словаччині був обумовлений комплексом чинників, які визначали його динаміку, специфічні риси та коло партійно-політичних репрезентантів на певному історичному етапі. Активність популістських партій і популістської риторики корелюється насамперед з електоральними циклами. Як засвідчує здійснений аналіз, у результаті кожних парламентських виборів популізм знаходив партійне представництво, що вказує на його перманентний прояв у політичному житті Словаччини.

Іманентно властива популізму конфліктність у словацькому контексті знаходила своє відображення в існуванні численних соціополітичних, етнонаціональних, соціально-економічних дихотомій, для яких характерні взаємне напластування, ситуативна актуалізація і нестійка партійна репрезентація. Якщо в 1990-х рр. популістські партії шукали електоральну підтримку, апелюючи до актуальних проблем

етнодержавного розвитку, демократичної трансформації Словаччини, то на початку 2000-х рр. на передній план виступили питання соціально-економічного характеру, що актуалізували гасла соціал-популістів. Важливість етнонаціональних меседжів для словацького виборця засвідчує їх періодична актуалізація у публічному дискурсі, а також майже постійна присутність у парламенті націонал-популістів. В останнє десятиліття потенціал націонал-популістів посилює й зростання євроскептичних, антиглобалістських, антимігрантських настроїв у суспільстві.

На сучасному етапі живильний електоральний ґрунт для популістських партій формують розчарування і невдоволення громадян політичними елітами, мейнстримними партіями, функціонуванням ліберальної демократії, які ще більш посилюються на тлі резонансних фактів корупції, зловживання владою і нездатності держави розв'язати низку суспільних проблем. Надію вселяє те, що прихід популістів до влади в сучасній Словаччині відбувся не внаслідок підйому антидемократичних альтернатив, а скоріше через необхідність корекції демократичного розвитку країни.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ключкович А. Популізм у Словаччині: особливості політичного феномена. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології». 2021. №39. С. 100–107.
- Agentura Focus. Press release 31.10.2021. URL: <https://www.focus-research.sk/>.
- Evropské hodnoty – tradice a jejich proměny v 21. Století / J. Bílý a kol. České Budějovice: VŠERS, 2018. 121 s.
- Havlik V., Nemcok M., Spáč P., Zagraban J. The 2020 Parliamentary Elections in Slovakia Steadily Turbulent Change of Direction. *Politologicky Casopis*. 2020. №3. P. 221–234.
- Mesežnikov G., Gyarfášová O. Národný populizmus na Slovensku. Bratislava: IVO, 2008. 54 s.
- Mesežnikov G. Neliberálna regresia demokracie a rast pravicového extrémizmu na Slovensku. *Neopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist*. 2020. №25(2). P. 91–107.
- Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. №39(4). P. 542–563.
- Odkiaľ a kam: 20 rokov samostatnosti / M. Butora, Z. Butorova, M. Kollar, G. Mesežnikov (Eds.). Bratislava: IVO, 2013. 630 s.
- Piterová I., Heldáková L., Kohoutová K. «My sme ľud, kto ste vy?» Storočie populizmu v (Česko)Slovensku. Košice: CSPV SAV, 2021. 85 s.
- Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe / G. Meseznikov, O. Gyarfasova, D. Smilov (Eds.). Bratislava: IVO, 2008. 131 p.
- Učeň P. Centristický populizmus ako nová kompetitívna a mobilizačná stratégia v slovenskej politike. *Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy* / O. Gyarfášová, G. Mesežnikov (Eds.). Bratislava: IVO, 2004. S. 49–76.

REFERENCES

- Agentura Focus. (2021). Press release. 31.10.2021. Retrieved from <https://www.focus-research.sk/>.
- Bílý, J. (2018). *Evropské hodnoty – tradice a jejich proměny v 21. Století* [European values – traditions and their changes in the 21st Century]. České Budějovice: VŠERS.
- Butora, M., Butorova, Z., Kollar, M., & Mesežnikov, G. (Eds.). (2013). *Odkiaľ a kam: 20 rokov samostatnosti* [From Where To Where. 20 Years of Independence]. Bratislava: IVO.
- Havlik, V., Nemcok, M., Spáč, P., & Zagraban, J. (2020). *The 2020 Parliamentary Elections in Slovakia Steadily Turbulent Change of Direction*. *Politologicky Casopis*, 3, 221–234.
- Klyuchkovych, A. (2021). *Populizm u Slovachchyni: osoblyvosti politychnogho fenomena* [Populism in Slovakia: peculiarities of a political phenomenon]. *Visnyk Kharkivskogho nacionaljnogho universytetu imeni V. N. Karazina, serija «Pytannja politologhiji»*, 39, 100–107.

- Mesežnikov, G. (2020). Neliberálna regresia demokracie a rast pravicového extrémizmu na Slovensku [The illiberal regression of democracy and growth of right-wing extremism in Slovakia]. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist*, 25(2), 91–107.
- Mesežnikov, G., & Gyárfášová, O. (2008). *Národný populizmus na Slovensku* [National populism in Slovakia]. Bratislava: IVO.
- Mesežnikov, G., Gyárfášová, O., & Smilov, D. (Eds.). (2008). *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: IVO.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 542–563.
- Piterová, I., Heldáková, L., & Kohoutová, K. (2021). «My sme ľud, kto ste vy?» Storočie populizmu v (Česko)Slovensku [«We are the people, who are you?»: Century of populism in (Czech)Slovakia]. Košice: CSPV SAV.
- Učeň, P. (2004). Centristický populizmus ako nová kompetitívna a mobilizačná stratégia v slovenskej politike [Centrist Populism as as a New Competitive and Mobilization Strategy in Slovak Politics]. In O. Gyárfášová & G. Mesežnikov (Eds.), *Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy* (pp. 49–76). Bratislava: IVO.

Klyuchkovych Anatoliy

D.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>, anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 25.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Iryna Prokopchuk*National Aviation University (Kyiv, Ukraine)***The problem of democratic transition in works of the French scientist Alexis de Tocqueville (1805-1859)**

The purpose of this article is to description the problem of democratic transition in Alexis de Tocqueville's works: 1) the philosopher's general theoretical approaches to democratization as a global civilizational process; 2) the features of democratization of societies with a strong tradition of hyper-centralized public administration; 3) analysis of democratic transition models (American, British, French). According to de Tocqueville, transition to democracy is a global process of the humankind's development and an indispensable vector of changes in all countries. The scientist believes that in democratization processes, it depends only on people whether a "free" democracy combined with freedom or a "democratic tyranny" based on *uravnilovka* (enforced uniformity) and absence of freedom and proposed by collectivistic theories of democracy will be elected. The philosopher proposed to liberalize a despotic regime "from top" by gradually, carefully introducing freedoms.

At the same time, the philosopher warned reformist governments that the later a freedom appears in the society the more dangerous it becomes. When analyzing the meaning of and the ratio between the "universal" and the "local" in the practice of democratic transformations, de Tocqueville: a) rationalizes the pluralism of democratization models and models of freedom; b) strongly criticizes Westernization as an indispensable direction of transformations for nondemocratic, undeveloped countries that chose the path of reforms. According to de Tocqueville, the reasons for the "defeat" of democracy in France in the 18th – first half of the 19th century were as follows: 1) the society has developed a tradition of hyper-centralized public administration; 2) democratic transition had its specifics: the "masses" acted as the subject of changes, revolution was the instrument of transforming the society, and legitimized violence and terror were the core principle; 3) destructive role of radical ideologies and unprofessional reformist politicians.

Keywords: *de Tocqueville, democracy, freedom, democratic transition, revolution, political modernization, statism, statism-based conscience*

Ірина Прокопчук*Національний авіаційний університет (Київ, Україна)***Проблема демократичного транзиту у працях французького вченого Алексіса де Токвіля (1805-1859)**

Аналіз Токвілем демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління є актуальним для більшості посттоталітарних країн, перед якими одним із головних завдань політичної трансформації та демократичного транзиту є проблема деєтатизації суспільного життя. Метою статті є обґрунтування у працях А. де Токвіля проблеми демократичного транзиту з точки зору: 1) загально-теоретичних підходів мислителя до демократизації як глобального цивілізаційного процесу; 2) особливостей демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління; 3) вивчення моделей демократичного транзиту (американської, англійської, французької). За А. де Токвілем перехід до демократії є глобальний процес загальнолюдського розвитку та обов'язковий вектор змін усіх країн. В процесах демократизації, на думку вченого активну

роль відіграє народ: саме від нього залежить чи буде обрана «вільна» демократія, поєднана зі свободою, чи «демократична тиранія», заснована на зрівнялівці і відсутності свободи, запропонована колективістськими теоріями демократії. Мислитель пропонував проводити лібералізацію деспотичного режиму «згори» через поступове, обережне надання свобод.

При цьому філософ попереджав уряди-реформатори, що свобода є більш небезпечною, чим пізніше вона з'явилася у суспільстві. Токвіль, оцінюючи зміст та співвідношення «універсального» та «локального» у практиці демократичних перетворень приходив до висновків: а) плюралізм моделей демократизації та моделей свободи; б) різке засудження вестернізації як обов'язкового напрямку перетворень для недемократичних, нерозвинутих країн, що обрали шлях реформ. Мислитель вказував, що поверхове, механічне запозичення чужого суспільно-політичного досвіду державотворення, в тому числі і американського – це фактор гальмування суспільних перетворень. Причини «поразки» демократії у Франції 18-ї половини 19 ст. за Токвілем: 1) в суспільстві склалася традиція гіперцентралізованого управління; 2) демократичний транзит мав особливості: суб'єктом змін виступали «маси», засобом трансформації суспільства – революція, а вихідним принципом – легітимоване насилля та терор; 3) деструктивна роль радикальних ідеологій та непрофесійних політиків-реформаторів.

***Ключові слова:** Токвіль, демократія, свобода, демократичний транзит, революція, політична модернізація, етатизм, етатистська свідомість*

Вступ.

Аналіз Токвілем демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління є актуальним для більшості посттоталітарних країн, перед якими одним із головних завдань політичної трансформації та демократичного транзиту є проблема деетатизації суспільного життя. Серед найновіших праць, в яких розглядали теорію демократії у творчій спадщині А. де Токвіля можна назвати С. А. Ісаєва (2015), Ф. Пишо-Бравар (2019), О. В. Пурцхванідзе (2019), А. В. Тавадову (2016). Проте поза увагою авторів залишилася проблема демократичного транзиту у творах французького вченого. Метою статті є обґрунтування у працях А. де Токвіля проблеми демократичного транзиту з точки зору: 1) загально-теоретичних підходів мислителя до демократизації як глобального цивілізаційного процесу; 2) особливостей демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління; 3) вивчення моделей демократичного транзиту (американської, англійської, французької).

Результати дослідження.

С. Хантінгтон початок першої хвилі демократизації окреслив 20-ми роками XIX ст. В 30-ті роки XIX ст. А. де Токвіль у пошуках найбільш прогресивного на той час політико-правового досвіду державотворення приїхав до США. В праці «Демократія в Америці» вчений вперше обґрунтував погляди на шляхи

та принципи суспільного оновлення. Під суспільним оновленням Токвіль розумів «зміну системи правління адекватно часу і місцю, ... у відповідності з обставинами і реальними людьми» (Токвіль, 1992, с. 30). За Токвілем перехід до демократії: 1) глобальний процес загальнолюдського розвитку; 2) обов'язковий вектор змін усіх країн; 3) існує плюралізм моделей і форм демократії (США, Англія, Франція, Швейцарія); 4) демократія має як конструктивний так і деструктивний бік. Ефективність демократичних перетворень, за Токвілем, визначається мірою інституціоналізації свобод в соціумі. В процесах демократизації, на думку вченого активну роль відіграє народ: саме від нього залежить чи буде обрана «вільна» демократія, поєднана зі свободою, чи «демократична тиранія», заснована на зрівнялівці і відсутності свободи, запропонована колективістськими теоріями демократії. Перед реформаторським урядом, що розпочинає процеси демократизації філософ поставив завдання: а) «навчати людей демократії». Інакше, в «житті суспільства відбувається демократична революція, яка не супроводжується тим перетворенням законів, ідей, звичаїв, нравів, які необхідні для досягнення цілей даної революції» (Токвіль, 1992, с. 30); б) народ бажано «спочатку підготувати до свободи, а потім дозволити нею користуватися» (Токвіль, 1992, с. 236); «поступово залучати громадян до управління державою» (Токвіль, 1992, с. 30)

Мислитель пропонував проводити лібералізацію деспотичного режиму «згори» через поступове, обережне надання свобод. При цьому філософ попереджав уряди-реформатори, що свобода є більш небезпечною, чим пізніше вона з'явилася у суспільстві; в) найбільш небезпечна політична свобода саме в «перехідні» періоди суспільних перетворень: деспотичний режим пом'якшується, однак реформи «згори» не вдовольняють масових очікувань, підсилюється соціальне нетерпіння і зростає протестний потенціал і можливий соціальний вибух. Реформатори мають докласти величезної майстерності бо «скільки б зловживань не припинялося, від цього немов би ясніше виступають із зовні ті, що залишилися, почуття стає більш палаючим: лихо, щоправда, зменшилося, але й чутливість зросла» (Токвіль, 1905, с. 197); г) уряд реформаторів повинен «регулювати демократичний рух», «демократію не можна віддавати владі диких інстинктів» (Токвіль, 1992, с. 30).

За Токвілем, процеси демократизації передбачають гармонійне поєднання політико-правового та соціокультурного підходів у процесах державотворення. В якості приклада мислитель вказав на Мексику, яка у пошуках моделі демократизації звернулася до досвіду США і механічно скопіювала деякі закони та політичні інститути США. Проте ця країна лише «перенесла до себе букву закону, та не зуміла одночасно перенести і той дух, що підживлював її» (Токвіль, 1992, с. 139). В результаті в країні виник синдром модернізації, а політичний режим Мексики постійно переходив від анархії до військового деспотизму і від військового деспотизму до анархії. Отже «конституція США, яка схожа на прекрасні твори людства, що обдаровують славою та багатством своїх винахідників, залишилася безплідною у чужих руках» (Токвіль, 1992, с. 138). Токвіль підкреслював визначальну роль людського фактора у політиці та зокрема у практиках суспільних перетворень. За Токвілем, «найвдаліше географічне розташування і найгарніші закони не зможуть забезпечити існування конституції всупереч пануючим нравам, в той час як завдяки нравам можна отримати користь навіть із найнесприятливіших географічних умов та найпоганіших законів» (Токвіль, 1992, с. 233).

А. де Токвіль, оцінюючи зміст та співвідношення «універсального» та «локального» у практиці демократичних перетворень приходять до важливих висновків: а) плюралізм моделей демократизації та моделей свободи; б) різке засудження вестернізації як обов'язкового напрямку перетворень для недемократичних країн, що обрали шлях

реформ. Специфіка суспільно-політичного життя окремої країни, тобто «локальне», за Токвілем, визначалося оригінальністю, самобутністю духовного, культурного розвитку, впливом історичних традицій та геополітичним розташуванням. На думку Токвіля буде «величезним нещастям для людства повсемісна одноманітність форм свободи» (Токвіль, 1992, с. 237). На основі американського досвіду, А. де Токвіль відмежовує загальні цивілізаційні тенденції, що визначають глобальний характер та напрямок розвитку всього людства в умовах демократії (універсальне) від власне американських політичних інститутів. «Звернувши наші погляди на Америку, не станемо, однак рабськи копіювати ті інститути, які вона створила для себе, але краще намагаймося зрозуміти в ній те, що нам підходить, не стільки запозичуючи приклади, скільки просто набираючись розуму, і якщо ж станемо запозичувати, то самі принципи, а не окремі деталі їх законів» (Токвіль, 1992, с. 24).

Узагальнення основних спостережень Токвіля щодо характеру розвитку демократичних процесів в США в 30-ті рр. XIX ст. наступні: а) у самому громадянському суспільстві містяться модернізаційні потенції. За Токвілем, американське суспільство просякнуте «духом змін та нововведень». Держава лише закріплює та підтримує політичні імпульси, що йдуть, від громадянського суспільства, тобто «знизу»; б) широкий перелік прав і свобод людини та громадянина проголошений та гарантований пересічним американцям, створює передумови для активної, самостійної діяльності у будь-якій сфері суспільного життя (Прокопчук, 2000); в) еволюціонізм суспільного розвитку, нове органічно поєднується з вже сталими політико-владними інститутами та цінностями, що зберігає суспільну рівновагу та стабільність; г) у практиках державотворення в США панує поміркованість і прагматизм. В США, за Токвілем, ніхто не наважувався на думку про те, що «все дозволено задля блага суспільства. Ця блюзнірська ідея народилася у століття свободи, можливо, щоб виправдати усіх майбутніх тиранів» (Токвіль, 1992, с. 223); д) «сучасність», як еталон для суспільних трансформацій, потребує комплексного врахування наступних аспектів: політичних (раціоналізація влади через ліберально-демократичні принципи та механізми відправлення влади; масова політична участь), економічних (приватна власність, функціонування різних форм господарювання), психологічних (перевага у масовій психології ідеї свободи над ідеєю рівності, індивідуалізм, легітимізація прагнень до економічного добробуту, антиетатистський тип свідомості, що передбачає

паритет у відносинах «індивід-держава», обережне ставлення особи до розширення сфери повноважень держави; е) За Токвілем, не у всіх народів демократія буде функціонувати однаково ефективно. «Демократія більше підходить тому народу, адміністративна освіта якого вже завершена, а не народу, що є новачком у державних справах» (Токвіль, 1992, с. 168).

Вивчення специфіки французького переходу до демократії (у порівнянні з американським та англійським) Токвіль аналізував крізь призму деформацій на цьому шляху у працях «Спогади» та «Старий порядок та революція». Токвіль вивчає практику державного управління Франції періоду старого порядку, Великої французької революції та пореволюційної Франції.

Процеси етатизму за часів старого порядку, що передували революції, відбувалися одночасно в двох напрямках : а) знищення поділу державної влади по горизонталі на законодавчу в особі Генеральних Штатів, які з початку XVII століття перестали збиратися , та виконавчу гілку влади в особі короля та його міністрів; б) знищення поділу державної влади по вертикалі на центральну та місцеве самоврядування. Громада у Франції 17-18 століття поволі позбавляється державою своєї незалежності. Централізація прагнула за умов старого порядку до скорочення обсягу політичної свободи за рахунок: 1. знищення місцевого самоврядування і впровадження натомість управління з центру. За Токвілем, сільська громада «стиснута в могутній десниці держави» (Токвіль, 1905, с. 65). Суспільний рух припиняється на «окраїнах». Всі більш-менш талановиті особи у пошуках кар'єри їдуть у Париж. Ця «непомітна революція», цитує Токвіль Мірабо, призводить до інтелектуально-морального зубожіння, занепаду провінцій, регіонів. «Держава від ролі правителя перейшла до ролі опікуна» (Токвіль, 1905, с. 58). 2. Централізація послідовно проводила розмежування нації, стежила, щоб усі класи, прошарки були ізольовані один від одного, не могли об'єднатися для загального опору уряду. 3. Жорсткий контроль з боку держави над впливовими суб'єктами політики - асоціаціями, газетами.

Розглядаючи проблему деформацій на шляху демократизації у Франції 18 - першої половини 19 ст, А. де Токвіль переходить до аналізу характеру проходження суспільних змін. Токвіль аналізує : 1) можливості революції як засобу модернізації соціуму, 2) роль ідеології у суспільних трансформаціях, 3) неінституалізовану політичну мобільність мас. Токвіль категорично заперечував революції як засіб для «очищення» політичного простору. «Революція лише миттєво, судорожно та хворобливим зусиллям,

без поступових переходів, без пересторог та без жалю поклала кінець тому, що пізніше мало-помалу припинилося б само по собі» (Токвіль, 1905, с. 37).

Наприкінці революції виник ретроградний синдром. «Французи, залишивши свою первісну мету і, забувши про свободу, забажали зробитися тільки рівними рабами» (Токвіль, 1905, с. 12). Токвіль не визнав за революцією можливість впровадити у суспільство «правильно організовану» свободу. Революція 1789-1793 рр. «знищила багато установ, понять, звичок, ворожих свободі, водночас зруйнувала й такі, без яких свобода не могла існувати» (Токвіль, 1905, с. 186). Схема демократичного транзиту Франції 18 ст. «деспотичний режим старого порядку – революція – утвердження сучасної демократії» виявилася не дієвою. Революція 1789-1793 рр. «очистила місце бюрократії, яка перетворилася на аристократію нового суспільства, утворивши цілий прошарок, що мав свої традиції, свій дух, добродесність, гордості» (Токвіль, 1905, с. 80) За Токвілем, цілі революції можуть бути досягнуті реформаторськими методами у випадку усвідомлення їх правлячим класом, його гнучкості та здатності до сприйняття нового, а також політичної волі до перетворень, у разі спрямування політичної активності мас у легалізовану, інституалізовану площину політичної діяльності.

Причинами намагань французів осучаснити суспільство саме через революцію А. де Токвіль вважав: а) деструктивну роль ідеології напередодні революції; б) деформації масової політичної свідомості французів за умов авторитарного режиму старого порядку. Токвіль поставив проблему ролі і наслідків для суспільстві непрофесіоналізму лідерів, які приходять до влади. За Токвілем, новоявлені реформатори, по-перше, самі не усвідомлювали повністю свого суспільного місця у політичних змінах, до яких підбурювали народ; по-друге, не мали жодного уявлення про реальні перешкоди та труднощі, що завжди супроводжують найбільш прогресивні і жадані реформи, найнеобхідніші зміни у суспільстві, а через це, по-третє, виявили повну зневагу до існуючих політичних інститутів і традицій, політичного досвіду минулих поколінь, жагу руйнування, сміливість у «нововведеннях», пристрась до загальних абстрактних утопічних теорій в галузі державного управління. Токвіль показав до чого може призвести «шлях утопічної соціальної інженерії», випередивши Гумбольдта, Оруелла, Поппера (Мигранян, 1991, с. 45).

Всі проекти суспільних перетворень, поширювані «реформаторами» напередодні Великої французької революції, за Токвілем

об'єднує те, що реформатори прагнули захопити у свої руки централізацію, скористатися нею, щоб усе зруйнувати та переробити за новим планом, що самі придумали. На їхній погляд, тільки централізація могла виконати це завдання. Реформатори, як правило, обмежувалися незначним косметичним ремонтом суспільного організму, і під «стару адміністративну будівлю тільки звели новий фундамент» (Токвіль, 1905, с. 74).

Значну роль у провалі демократичних перетворень у французькому суспільстві 18 ст. відіграли деформації масової політичної свідомості французів, породжені авторитарним режимом старого порядку, а потім революцією. За Токвілем, «особливий рід невпорядкованої, хворобливої свободи, готуючи французів до скасування деспотизму, зробив їх менш всього спроможними до того, щоб заснувати мирне та вільне владарювання законів» (Токвіль, 1905, с. 138).

Авторитарна влада старого порядку у пересічних французів сформувала етатистський тип свідомості. Уряд «зайняв місце Проведіння». «Ніхто не уявляв, що йому вдасться довести до сприятливого кінця будь-яку важливу справу, якщо держава не втрутиться. Кожний перекладав всю вину за свої бідкування на уряд. У найнеминучіших лихах звинувачували уряд» (Токвіль, 1905, с. 85-88). Щоденно французи відчували обмеження у свободі, однак, за Токвілем, жоден «не бачив у своєму розпорядженні ніяких засобів, щоб самому допомогти собі в цих приватних негараздах» (Токвіль, 1905, с. 161). Діячі 1789 року «зруйнували установи старого порядку, проте їхні засади залишилися в самій свідомості руйнівників» (Токвіль, 1905, с. 88).

Фрагментарність масової політичної свідомості пересічних французів проявилася у спробах конвергенції амбівалентних цінностей, з одного боку, «безмежна адміністративна централізація», за умов якої всеохоплююча централізована машина керує державою та опікує приватних осіб, а з іншого, законодавчі збори, «чиновницький апарат» та «уряд виборців». Нація, як ціле, проголошена носієм верховної влади, проте кожний окремих її громадянин реально підкорявся найдрібнішій залежності (Токвіль, 1905, с. 187). Маса переслідують два ворогуючі між собою почуття: «вони вбачають необхідність в тому, щоб ними керували і одночасно – бажання залишитися вільними» (Токвіль, 1992, с. 497). Прагнення мати голову держави з широкими повноваженнями і одночасне бажання обирати його є, за Токвілем, цілком несумісними. За таких умов громадяни виходять з-під залежності лише на час виборів свого «господаря», а потім знову підпадають під неї. Їм надана можливість особисто втручатися

у найбільш важливі державні справи, але при цьому вони усуваються при вирішенні навіть дрібних політичних питань.

За Токвілем, мета демократичних перетворень єдина – інституалізація свободи, але шляхи та засоби її досягнення – різні (Tocqueville, 1865, с. 374). Філософ проаналізував три моделі демократизації та інституалізації свободи у суспільстві: американську, французьку та англійську. Американська модель описана Токвілем у праці «Демократія в Америці» має наступні риси: ліберально-демократичні принципи організації влади; плюралізм громадянського суспільства; високорозвинена ліберально-демократична політична культура; свобода у США поступово, тривало утверджувалася та закріплювалася у законах, а потім у нравах пересічних американців спочатку на рівні первинного суспільного елементу – громади, а не санкціонована «зверху»; американське суспільство через відсутність феодалізму не знало суспільних струсів. Оскільки у суспільстві відсутні зловживання свободою, то й відсутня зворотна тенденція реакції. «Де немає Робесп'єра, немає і де Местра» (Харц, 1993, с. 15).

Для американців, за Токвілем, важливо було, щоб суспільство, продовжуючи залишатися вільним, разом з тим добре керувалося. Французька модель демократизації через революцію Токвілем описана у «Спогадах», «Промові, що проголошена у палаті депутатів 27 січня 1848 року», «Старому порядку та революції» має риси: докорінне руйнування попередніх інститутів влади, законів, політичних норм, цінностей, традицій; повна заміна масової та індивідуальної свідомості. Замість традиційних цінностей та світоглядних орієнтирів попереднього суспільства – нові абстрактно-утопічні ідеології, що формують спрощені, а нерідко і хибні уявлення про права і свободи особи і громадянина, права та обов'язки у взаємовідносинах особа – суспільство – держава; ексцеси свободи.

За Токвілем, насильницька спроба розірвати зі своїм минулим та радикальними засобами на зруйнованому докорінно політичному просторі реалізувати повноцінну свободу історично приречена. Франція у першій половині 19 ст. зазнала зміни біля 16 політичних режимів, що замінювали один одного, і після кожного чергового суспільного перевороту історія для французів починалася з початку» (Панарин, 1993, с. 26). Англійська модель здійснення свободи описана Токвілем у праці «Старий порядок та революція» і характеризувалася наступними рисами: поступове нарощування обсягу свобод, повага до наявних політичних

інститутів, суспільних цінностей, надання переваги еволюційному суспільному розвитку із збереженням соціально-зрілої свободи, реформуванню, що спирається на досвід поколінь та державну практику. «Саме ці нові ідеї, які з мистецькою поступовістю були введені у старе тіло, поновили його, не наражаючи на небезпеку розпаду, поповнили його свіжою силою, залишивши йому старі форми» (Токвіль, 1905, с. 34-35). Пріоритет радикального підходу до державотворення у теоріях політичної трансформації у французів Токвіль пов'язує з браком практичного політичного досвіду. «Якби французи, подібно до англійців, могли б, не знищуючи своїх старих установ, поступово змінити їхній дух практикою, то, можливо, вони не розмірковували б з таким бажанням про усіякі нововведення» (Токвіль, 1905, с. 161).

Висновки.

Підсумовуючи розгляд проблеми демократичного транзиту у творах французького вченого, підкреслимо, що для А. де Токвіля: по-перше, перехід до демократії: 1) глобальний процес загальнолюдського розвитку; 2) обов'язковий вектор змін усіх країн; 3) існує плюралізм моделей і форм демократії (США, Англія, Франція, Швейцарія); 4) демократія має як конструктивний так і деструктивний бік.

По-друге, позитивний сенс мають лише ті суспільні перетворення, що об'єктивно розширюють обсяг прав і свобод громадян. Досягти суспільно-зрілої свободи, а потім зберегти її у часі та у просторі для нащадків, на думку філософа, можна лише щоденною,

кропіткою, конструктивно-творчою практикою реформування «згори», що спирається на еволюціонізм, спадковість, політичну стабільність, прагматизм, інституалізовану активність мас у політиці.

По-третє, на основі вивчення американської політичної практики 30-х рр. XIX ст. у творах Токвіля формувалася парадигма модернізації та «сучасного», тобто демократичного суспільства, крізь призму аналізу англійського досвіду державного управління у протиставленні з французьким висвітлювалася проблема засобів та принципів політичних трансформацій.

По-четверте, гальмування інституалізації свободи, розвитку та функціонування демократичних інститутів під час демократичного транзиту у деяких нерозвинутих країнах зосередило увагу вченого на соціокультурному вимірі політичних процесів: аналіз політичного менталітету народу, масової політичної психології, політичної поведінки та політичної культури і їх ролі в процесі державотворення.

По-п'яте, серед причин «поразки» демократії у Франції 18 – 1-ої половини 19 ст. вчений вбачав: 1) в суспільстві довгий час існувала політична традиція гіперцентралізованого управління; 2) демократичний транзит мав особливості: суб'єктом змін виступала неінституалізована політична активність «маси», засобом трансформації суспільства – революція, а вихідним принципом – легітимоване насилля та терор; 3) деструктивна роль радикальних ідеологій та непрофесійних політиків-реформаторів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Исаев С. А. Как не надо реабилитировать Токвиля. Историческая экспертиза. 2015. №4. С. 137-141.
 Мигранян А. М. Токвиль и Достоевский. Европа + Америка. 1991. №1. С. 44–53.
 Панарин А. С. Политология на рубеже культур. Вопросы философии. 1993. №8. С. 15–32.
 Прокопчук І. І. Сутність та структура свободи. Людина і політика. 2000. №1. С. 30–35.
 Пишо-Бравар Ф. Алексис де Токвиль: контрреволюционный либерал и поборник религии. Философские науки. 2019. 62(9). С. 105–127. <https://doi.org/10.30727/0235-1188-2019-62-9-105-127>
 Пурцхванідзе О. В. Проблема відродження української територіальної громади у фокусі синергетичної методології. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2019. № 10. <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.10.43>
 Токвиль Алексис де. Демократия в Америке: Пер. с франц. М.: Прогресс, 1992. 554 с.
 Токвиль А. де. Старый порядок и революция: Пер. с франц. М.: Изд-во И. Баландина, 1905. 253 с.
 Tocqueville A de. *Mellanges fragments historiques et notes sur l'ancien regim, la revolution, et l'empire. Voyages-Pensees. Entierement inedits de Tocqueville. Oeuvres completes d'A de Tocqueville le publiees par madame de Tocqueville.* Vol. VIII. Paris, 1865. 657 p.
 Тавадова А. В. Между Джоном Стюартом Миллем и Алексисом де Токвилем: две концепции свободы. Вестник Московского университета. Серия. 18. Социология и политология. 2016. № 2. С. 38–61.
 Харц Л. Либеральная традиция в Америке: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1993. 400 с.

REFERENCES

- Ysaev, S. A. (2015). Kak ne nado reabylytyrovatj Tokvylja [How not to rehabilitate Tocqueville]. *Ystorycheskaja ekspertyza*, 4, 137-141.
- Myghranjan, A. M. (1991). Tokvylj y Dostoevskij [Tocqueville and Dostoyevsky]. *Evropa + Ameryka*, 1, 44-53.
- Panaryn, A. S. (1993). Polytologhyja na rubezhe kuljtur [Political science at the turn of cultures]. *Voprosy fylosofyy*, 8, 15-32.
- Prokopchuk, I. I. (2000). Sutnistj ta struktura svobody [Essence and structure of freedom]. *Ljudyna i polityka*, 1, 30-35.
- Pysho-Bravar, F. (2019). Aleksys de Tokvyl: kontrevoljucyonnyj lyberal y pobornyk relyghyy [Alexis de Tocqueville: counter-revolutionary liberal and champion of religion]. *Fylosofskye nauky*, 62(9), 105-127.
- Purckhvanidze, O. V. (2019). Problema vidrodzhennja ukrajinsjkoji terytorialnoji ghromady u fokusi synerghetyčnoji metodologiji [The problem of revival of the Ukrainian territorial community in the focus of synergetic methodology]. *Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok*, 10.
- Tokvyl, Aleksys de. (1992). *Demokratyja v Ameryke* [Democracy in America]. Per. s franc. M.: Proghress.
- Tokvyl, A. de. (1905). *Staryj porjadok y revoljucyja* [Old order and revolution]. Per. s franc. M.: Yzd-vo Y. Balandyna.
- Tocqueville, A de. (1865). *Mellanges fragments historiques et notes sur l'ancien regim, la revolution, et l'empIre. Voyages-Pensees. Entierement inedits de Tocqueville. Oeuvres completes d'A de Tocqueville le publiees par madame de Tocqueville* [Mixes historical fragments and notes on the old regime, the revolution, and the empire. Travels-Thoughts. Completely unpublished by Tocqueville. Complete works of A de Tocqueville published by Madame de Tocqueville]. Vol. VIII. Paris.
- Tavadova, A. V. (2016). Mezhdz Dzhonom Stjuartom Myllem y Aleksysom de Tokvylem: dve koncepcyy svobody [Between John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville: two conceptions of freedom]. *Vestnyk. Moskovskogho unyversyteta. Seryja. 18. Socyologhyja y polytologhyja*, 2, 38-61.
- Kharc, L. (1993). *Lyberalnaja tradycyja v Ameryke* [Liberal Tradition in America]. Per. s anghl.M.: Proghress.

Prokopchuk Iryna

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8473-5685>, iryna.prokopchuk@npp.nau.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 27.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Tetiana Goncharuk-Cholach, Nadiia Dzhugla, Ruslan Chyhur

Western Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)

Trends in the Development of Political Parties at the Present Stage

The article reveals the trends in the development of political parties; some perspectives of research have been singled out and analyzed, each of which corresponds to the ideas of modern political parties, namely the latest trends in the evolution of parties, which are a combination of social democratic, liberal and conservative elements in policy documents; in breaking the connection between the party preferences of different groups of voters, their voting for certain parties and the socio-class position of individuals; in the transformation of parties from social and class organizations into "people's parties" or "parties for all"; in the uncertainty and instability of the social base of the parties; in the transition of voters from one party to another, the growing number of "independent" ("autonomous") voters; in the phenomenon of "negative voting"; in the growing influence of new social movements and economic parties; in increasing the role and influence of the media on socio-political processes.

It is proved that at the present stage there are three trends in the development of political parties. The first is related to the transfer of the generally accepted functions of political parties to public organizations, which created new challenges for them; the second trend concerns the duality of political parties, which on the one hand is that the modern political party does not reflect civic life, it rather legalizes the will of citizens to solve their own problems, and on the other hand, the modern political party is a "promoter" of social political problems. The third trend concerns the ideological crisis. Despite all these trends, it is emphasized that it is impossible to imagine a modern world without political parties, as the implementation and creation of democratic institutions by political parties helps to overcome crises in the country.

Keywords: political parties, social interests, state, civil society, crisis of trust, evolution, legitimacy

Тетяна Гончарук-Чолач, Надія Джугла, Руслан Чигур

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

Тенденції розвитку політичних партій на сучасному етапі

У статті розкрито тенденції розвитку політичних партій; виокремлено та проаналізовано деякі ракурси дослідження, кожен з яких співвідноситься з уявленнями про сучасні політичні партії, а саме, що стосується новітніх тенденцій в еволюції партій, які полягають у поєднанні соціал-демократичних, ліберальних і консервативних елементів в програмних документах; у порушенні зв'язку між партійними вподобаннями різних груп виборців, їх голосуванням за певні партії та соціально-класовим становищем індивідів; у перетворенні партій з соціально-класових організацій в «народні партії» або «партії для всіх»; у невизначеності та нестійкості соціальної бази партій; у переходах виборців від одних партій до інших, зростанні числа «незалежних» («автономних») виборців; у феномені «негативного голосування»; у зростанні впливу нових соціальних рухів та економічних партій; у збільшенні ролі і впливу засобів масової інформації на суспільно-політичні процеси.

З'ясовано етапи формування та функції партій сучасного типу при цьому наголошено, що сьогодні еволюція партій здійснюється двома шляхами, а саме за допомогою формування універсальних партій та створення партій «нової хвилі». Так, перший шлях в основному орієнтується на успіх середлекторату, що забезпечує дорогу до влади, ресурсів, а другий партії

«нової хвилі» утворюються на основі розвитку повних соціальних рухів. Доведено, що на сучасному етапі існує три тенденції розвитку політичних партій. Перша, пов'язана з переходом загальноприйнятих функцій політичних партій до громадських організацій, що створило нові виклики для них; друга тенденція стосується дуальності політичних партій, що з одного боку, виражається у тому, що сучасна політична партія не віддзеркалює громадянське життя, вона швидше легалізує волю громадян щодо самостійного вирішення власних проблем, а з іншого боку, сучасна політична партія є «популяризатором» соціально-політичних проблем. Третя ж тенденція стосується ідеологічної кризи. Незважаючи на всі ці тенденції, наголошено на тому, що уявити сучасний світ без політичних партій неможливо, оскільки здійснення і створення політичними партіями демократичних інституцій сприяє подоланню кризових ситуацій в державі.

***Ключові слова:** політичні партії, соціальні інтереси, держава, громадянське суспільство, криза довіри, еволюція, легітимність*

Вступ.

Одним з найважливіших елементів політичної системи є політичні партії. Сучасна політична партія представляє собою організоване об'єднання політично активних громадян, які борються за владу з метою реалізації інтересів, потреб, цілей різних соціальних спільнот.

Дійсно, що політичні партії є найважливішим компонентом політичного управління, такою собі ланкою, яка об'єднує громадян з інституціональними структурами публічної влади. Їх розглядають на основі важливого компоненту всієї політичної системи, колективної форми організації та інституалізації соціальної активності населення, фактору формування та вираження суспільної думки, настанов різних груп населення. Але для того, щоб політична воля окремих груп громадян була виражена у певних політичних партіях, перетворилася у прийняті рішення, повинна пройти довга і кропітка робота.

Через це розвиток демократії свідчить, що сьогодні тільки політичні партії є тим інструментом, якому під силу забезпечити демократичне формування політичної влади, при цьому гарантуючи її зміну та відповідальність перед громадянами.

Мета дослідження полягає у виявленні різноманітних тенденцій розвитку політичних партій, які сьогодні зустрічаються у цивілізованому світі. Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань: визначити стан наукового опрацювання проблеми; виокремлення ракурсів дослідження сучасних політичних партій; розкриття новітніх тенденцій і еволюції партій; переосмислення теоретичного обґрунтування тенденцій розвитку сучасних політичних партій. На основі конструктивістського підходу розглянуто сучасні тенденції розвитку політичних партій

як важливого інструменту з конструювання політичної реальності, яка нав'язується та засвоюється соціальними суб'єктами як інституціолізована і суспільно об'єктивована.

Аналіз досліджень і публікацій.

Проблеми розвитку та функціонування політичних партій завжди були у полі зору вчених. Ця проблема досліджувалася такими вченими як: Т. Гончарук-Чолач (2018), Г. Малкіна (2010), О. Нікогосян (2018), С. Панцир (2012), С. Пшизова (2015), Ю. Шведа (2016), R. Eve (2016) та багато інших. Експертні дослідження, вивчення громадської думки, круглі столи з питань якісних зрушень у діяльності сучасних політичних партій та дотичні до цього проблеми проводяться Центром місцевої демократії, Українським незалежним центром політичних досліджень, Фондом «Демократичні ініціативи» та іншими аналітичними центрами. Проте, на жаль, ґрунтовні теоретичні напрацювання вчених українські політики використовують дуже мало.

Результати дослідження.

На сучасному етапі розвитку політичних партій характеризується цілою низкою особливостей як організаційного, так і ідеологічного характеру. Новітні тенденції в еволюції партій полягають у наступному:

– поєднання соціал-демократичних, ліберальних і консервативних елементів в програмних документах основних політичних партій;

– порушення зв'язку між партійними вподобаннями різних груп виборців, їх голосуванням за певні партії та соціально-класовим становищем індивідів;

– перетворення партій з соціально-класових організацій в «народні партії» або «партії для всіх», які претендують на представництво всіх верств населення;

– невизначеність і нестійкість соціальної бази партій, і як наслідок непередбачуваність підсумків виборів;

– різні переходи виборців від одних партій до інших, зростання числа «незалежних» («автономних») виборців, які голосують не традиційно за своїх, а за конкуруючу партію;

– феномен «негативного голосування», тобто голосування не за того, кому треба надати підтримку, а проти того, кого відкидають;

– зростання впливу нових соціальних рухів та економічних партій;

– збільшення ролі і впливу засобів масової інформації на суспільно-політичні процеси в цілому і партійне життя зокрема (Гончарук-Чолач, & Джугла, 2018).

При всьому тому, значення цих тенденцій не слід перебільшувати. Хоча влада і вплив партій дещо зменшилися було б передчасно робити висновок про їх кризу як політичних інститутів, оскільки вони є інститутами сфери недержавних суспільних інститутів та відносин, з іншого ж боку їх створення здійснюється для участі у виконанні публічної влади (Малкіна, 2010).

Важливою функцією політичної партії є вираження соціальних інтересів політичної соціалізації тощо. За їх допомогою громадянське суспільство впливає на державу, а також вони є тією ланкою, яка їх об'єднує. За словами М. Рагозіна, «саме простір між державою і громадянським суспільством і є тою стихією де існує політична партія» (2014).

Звернемося тепер до історії зародження політичних партій.

Термін «партія» почав вживатися ще в античний період, але в сучасному розумінні партії як загальнонаціональній політичній структурі, які організаційно оформлялися, з'явилися у другій половині XIX ст. Цей процес пов'язаний з розвитком індустріального суспільства, зміною системи соціальної стратифікації, появою нових соціальних верств, зміцненням структур громадянського суспільства і т.д.

М. Вебер виділяє три етапи формування партій сучасного типу:

- партії як аристократичні угруповання;
- партії як політичні клуби;
- сучасні масові партії.

Перший етап найбільше проявився в англійському суспільстві наприкінці XVII ст., де існували торі та вігі, це були коаліції великих аристократичних родів і не мали ще формальної організації. У них були слабо організовані парламентські фракції, яких об'єднували спільні матеріальні інтереси.

Другий етап розвитку політичних партій проявився наприкінці XVIII- XIX ст., для якого характерні такі ознаки:

– зароджувалась організаційна структура, яка деколи поширювалася по всій країні. А також зароджувалася парламентська фракція, яка налагоджувала взаємини з політичним клубом;

– значна роль відводилась ідеології та програмі;

– політичною діяльністю починають займатися міщани, починається боротьба за владу різних соціальних класів, що переросла у боротьбу між консерваторами та лібералами (Гончарук-Чолач, 2021).

І нарешті третій етап пов'язаний з розвитком інституту парламентаризму, впровадженням загального виборчого права, а це в свою чергу призвело до проведення масової політичної агітації. Перші такі партії виникли в середині парламентів із депутатських фракцій. Так, у Великобританії на основі торі була створена консервативна партія, а на основі вігів – ліберальна.

Наприкінці XIX ст. був ще другий спосіб формування політичних партій. Він полягав у тому, що спочатку створювалися позапарламентські партійні структури, які боролися за виборців для отримання свого представництва у парламенті. Таким чином створювалися соціал-демократичні партії, які очолювали робітничий клас та профспілковий рух (Даль, 2013).

У цей час політичні партії стають основою політичної системи. Але на протязі XX ст. їх роль зменшується, оскільки у населення падає до них довіра. В період переходу до постіндустріального суспільства, втрапились гострота соціальних ідеологічних протиріч, які були рушієм політичних партій. Позитивні соціальні зміни (підвищення рівня життя, покращення умов праці і т.д.) змінили суспільство і це в свою чергу послабило зв'язок партій з народом.

Також науково-технічний прогрес створив іншу ситуацію в політичній комунікації, Партії втрачають одноособове лідерство в поширенні політичної інформації, пропаганді, формуванні громадської думки, їх випереджають тепер електронні засоби масової комунікації.

Ще однією причиною зменшення ролі політичної партії була внутрішня логіка їх розвитку, яка проявлялася в олігархічних, бюрократичних та інших тенденціях. Це проявлялося в тому, що більшість впливових партій перебуваючи при владі сформували свою партійну еліту.

Через це в західному світі відбувся процес скорочення партій та їх якісна зміна. Це спонукало до змін кадрової політики, ідеології, програми, стосунків з різними верствами стилю діяльності (Еве, 2016).

Сьогодні еволюція партій здійснюється такими шляхами:

- формування універсальних партій;
- партій «нової хвилі».

Перший шлях в основному орієнтується на успіх серед електорату, що забезпечує дорогу до влади, ресурсів. Цим політикам основне заручитися підтримкою великої кількості виборців. Для цього важливою є постать впливового лідера, який повинен об'єднати навколо себе різні верстви, запропонувавши їм компромісні ідеї.

Заручившись підтримкою виборців універсальні партії працюють над зміцненням зв'язків з державою та посилюють координацію між партіями. Так створюються картельні партії. Конкуренція між ними веде до стабільності. Вибори компанії стають затратними, організованими. Важливою умовою існування таких партій стає допомога держави. Подібність програм робить відповідальними всі партії і знижує відповідальність кожної окремо. Допомога держави сприяє тому, що такі партії не можна розглядати як опозиційні. Через це картельні партії виступають інструментом розподілу державних посад серед політиків (Пшизова, 2015).

Другий шлях еволюції – партії «нової хвилі» утворюються на основі розвитку повних соціальних рухів (економічного, феміністського тощо). Їх лозунгами є розширення громадянських прав, забезпечення емансипації, рівності тощо. Їм характерна ідейна гнучкість, демократичний стиль діяльності та організації, відсутність кордонів між прихильниками і членами. Таким чином, партії «нової хвилі» є більш демократичні, оскільки більше залучають всіх рядових партійців до ухвалення рішень. Вони постійно контактують зі своїми прихильниками і часто залучають їх у своїй діяльності.

Тут варто коротко звернутися до основних функцій, які на сучасному етапі виконують політичні партії. До них відносяться:

- перерозподіл та структурування влади в суспільстві. Ця функція має сьогодні і негативні сторони, оскільки веде до монополізації партійними структурами політичного життя;

- агрегування та артикуляція інтересів соціальних груп. Оскільки в сучасному суспільстві інтереси соціальних груп різняться, політичним партіям потрібно визначати найактуальніші, їх узгодити, узагальнені представити.

- формування громадської думки;
- мобілізація електорату полягає у подоланні політичної апатії, ізоляції, пасивності;
- рекрутування політичних лідерів та еліт, яке здійснюється для потреб партії, для різних політичних організацій, органів влади (Гончарук-Чолач, & Джугла, 2018).

Як зазначалося вище, сьогодні політичні партії через атомізацію партійної системи відходять від своїх ролей та направляють свою діяльність на симпатії електорату. Такі тенденції зміни ролей політичної партії зустрічаються як в світі, так і в Україні.

Прикладом такої деформації є відрив євро депутата і від своєї політичної партії, і від свого виборця. Причиною такого явища є те, що євро депутат одночасно зобов'язаний висловлювати на одне й те саме питання точку зору своєї партії, відповідної комісії Європарламенту та самого Європарламенту. Через це інтереси виборців відсуваються на задній план.

Це сприяло виходу громадських організацій на новий рівень. За словами С. Панцира, такий рівень це сучасні громадські організації у політичній системі сучасної держави. «Через відсутність ієрархічних зв'язків у організаційній структурі й вузьке призначення у функціональному сенсі вивело громадські організації на конкуруючий рівень з політичними партіями» (Панцир, 2012). Це означає, що відходять до відання громадських організацій такі елементи демократії, як захист прав людини, моніторинг резонансних справ тощо.

Таким чином, на сучасному етапі існує три тенденції розвитку політичних партій.

Перша, як вже зазначалося, пов'язана з переходом загальноприйнятих функцій політичних партій до громадських організацій, що створило нові виклики для них.

Друга тенденція стосується досліджень С. Барнса і О. Нікогосяна щодо дуальності політичних партій. Це з одного боку, виражається у тому, що сучасна політична партія не відзеркалює громадянське життя, вона швидше легалізує волю громадян щодо самостійного вирішення власних проблем. З іншого боку, сучасна політична партія є «популяризатором» соціально-політичних проблем (Нікогосян, 2018). На думку М. Обрушного та Ю. Шведа, саме такі політичні партії можна вважати «квазі» партійними. Вони виконують функцію впровадження або певного політичного інтересу певних осіб, які в цьому зацікавлені. Також вони можуть бути створені для відволікання електорату від інших політичних партій (Малкіна, 2010; Шведа, 2016).

Третя тенденція стосується ідеологічної кризи. Так, на думку О. Нікогосяна, політичні партії перестають бути ідеологічними, набувають забарвлення «постідеологічних» (2018). Це стає причиною того, що політична партія перестає бути посередником між громадянським суспільством та державою у веберівському розумінні цієї конструкції. Це відбувається у передвиборчий період, коли «партія влади»

якнайбільше намагається використовувати адміністративний ресурс, що сприяє до того, що виборці обирають існуючу «партію влади» як правильний вибір. У таких умовах політична партія вже не спирається у своїй діяльності на класичну схему існування, а навпаки, все більше нагадує об'єднання, яке складається з правлячої еліти. Через це головними ознаками є наближеність до адміністративного ресурсу, який допомагає впливати на процеси прийняття політичних рішень та формування громадської думки (Рівень довіри, 2018).

За таких обставин методологія та методика діяльності політичних партій представляє собою два незалежні фактори. Вони можуть вільно обиратися всіма ініціаторами створення нових партій або лідерами вже існуючих партій. Це здійснюється у напрямку запровадження змін на краще.

Основним критерієм їх успішного вибору має виступати відповідальність, яка є основою обраної методики та методології діяльності типу організаційної структури тієї чи іншої політичної партії по відношенню до її типу, який буде рекомендований теорією організацій потрібних для існування зовнішнього середовища.

Отже, результат вибору залежить від технологічного процесу. Він зумовлений організаційною структурою. Остання в свою чергу визначає ефективність та результативність політичної партії. Сюди також відноситься і набір емерджентних (надсистемних) властивостей.

Незважаючи на всі ці тенденції, уявити сучасний світ без політичних партій неможливо, оскільки здійснення і створення політичними партіями демократичних інституцій сприяє подоланню кризових ситуацій в державі. Тут розуміємо, що політичні партії беруть активну роль у демократичних процесах. Через це потрібне сьогодні гармонійне поєднання партійної відповідальності та правильного вибору стратегії розвитку держави. На цій основі повинна будуватися ідеологічна складова «партій влади» або інших політичних партій.

Висновки.

Таким чином, значення політичних партій у сучасному світі є надзвичайно великим, оскільки за їх допомогою держави мають можливість долати будь-які кризові ситуації, які виникають. Через це важливим сьогодні є гармонійне поєднання вірного вибору стратегії розвитку суспільства та партійної відповідальності. Саме на основі цього у демократичних державах

базується ідеологічна складова діяльності політичних партій.

Визначено новітні тенденції еволюції політичних партій, а також теоретично обґрунтовано тенденції розвитку сучасних політичних партій як важливого інструменту з конструювання політичної реальності, яка нав'язується та засвоюється соціальними суб'єктами як інституціолізована і суспільно об'єктивована.

На сучасному етапі існує три тенденції розвитку політичних партій. Перша з них пов'язана з переходом загальноприйнятих функцій політичних партій до громадських організацій, що створило нові виклики для них. Друга ж тенденція стосується дуальності політичних партій, що виражається у тому, що сучасна політична партія не віддзеркалює громадянське життя, вона швидше легалізує волю громадян щодо самостійного вирішення власних проблем, а з іншого боку, сучасна політична партія є «популяризатором» соціально-політичних проблем. І третя тенденція стосується ідеологічної кризи, коли політична партія перестає бути посередником між громадянським суспільством та державою. Це зазвичай відбувається у передвиборчий період, коли «партія влади» якнайбільше намагається використовувати адміністративний ресурс, що сприяє до того, що виборці обирають існуючу «партію влади» як правильний вибір.

Підсумовуючи вище сказане приходимо до таких висновків. По-перше, оскільки, у сучасних умовах дуже часто політичні партії не відіграють роль посередника між громадським суспільством та державою, це сприяє їх відірваності від громадян. По-друге, відірваність громадян від політичних партій сприятиме створенню гібридної моделі стосунків між ними, а це в свою чергу тягне за собою проведення громадської активності у вигляді піару політичної партії. За таких умов виборцю платять і він бере участь у акціях не через свої вподобання, а через фінансову залежність. По-третє, ознакою сучасних політичних партій є їх «постідеологічність», що означає, що сьогодні існує два різновиди політичних партій, а саме: «квазіпартія» та «партія влади». З цього випливає, що в своїй більшості сучасними тенденціями розвитку політичних партій є формування циклічної моделі її розвитку, яка включає в себе: громадську організацію, ідеологічну партію, «партію влади». Все це може привести до занепаду політичної партії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н.В. Політична соціологія: навчальний посібник. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2018. 250 с.
- Гончарук-Чолач Т. Інтенції дослідження соціальної нерівності та стратифікації: від античності до сьогодення. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Вип. 159 (№12) Ч.3. Політичні науки. 2021. С. 35-41
- Даль Р. Демократия и ее критики. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2013. 576 с.
- Демократия и политические партии. М.: Росспэн, 2014. 759 с.
- Малкіна Г. М. Подвійна політична відповідальність політичних партій. Гуманітарні студії: збірник наукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2010. Вип.7. С.164-170
- Нікогосян О. Політичні партії в системі сучасної демократії. Сучасна українська політика. 2018. № 18. С. 187-194
- Панцир С. Політична система та громадянське суспільство: протистояння чи співіснування. Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій. Матеріали конференції. К.: Міленіум, 2012. 108 с.
- Пшизова С. Catch-all plus... радикалізація політики. 2015. URL: <http://www.russ.ru/pole/Catch-all-plus>.
- Рагозін М. П. Вчимося демократії. Уроки громадянської освіти. Донецьк: Видавництво «Донбас», 2014. 180 с.
- Рівень довіри громадян до соціальних та державних інститутів. 2018. URL: <http://infolight.org.ua/charts/river-doviri-gromadyan-do-socialnih>.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Навчальний посібник. Львів: Триада Плюс, 2016. 528с.
- Eve R. European Parliament to be elected with Proportional Representation systems. 2016. URL: <http://www.fairvote.org/european-parliament-to-be-elected-with-proportional-representation-systems>

REFERENCES

- Honcharuk-Cholach, T. V., & Dzuhla, N. V. (2018). Politychna sotsiologiya: navchal'nyy posibnyk [Political Sociology: a Textbook]. Ternopil': Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Ekonomiczna dumka TNEU», 250 s.
- Honcharuk-Cholach, T. (2021). Intentsiyi doslidzhennya sotsial'noyi nerivnosti ta stratyfikatsiyi: vid antychnosti do s'ohodennya [Intentions of Research of Social Inequality and Stratification: from Antiquity to the Present]. Hileya: naukovyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats', 159(12), 3. Politychni nauky, 35-41.
- Dal', R. (2013). Demokratyya y ee krytyky [Democracy and its Critics]. M.: «Rossyyskaya polytycheskaya yentsyklopedyya».
- Demokratyya y polytycheskye partyy [Democracy and Political Parties]. (2014). M.: Rosspyen, 759 s.
- Malkina, H. M. (2010). Podviyna politychna vidpovidal'nist' politychnykh partiy [Double Political Responsibility of Political Parties]. Humanitarii studiyi: zbirnyk naukovykh prats', Kyiv's'kyi natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka, 7, 164-170.
- Nikohosyan, O. (2018). Politychni partiyyi v systemi suchasnoyi demokratiyyi [Political Parties in the System of Modern Democracy]. Suchasna ukrayins'ka polityka, 18, 187-194.
- Pantsyr, S. (2012). Politychna systema ta hromadyans'ke suspil'stvo: protystoyannya chy spivisnuvannya [Political System and Civil Society: Confrontation or Coexistence]. Problemy y perspektyvy spivpratsi hromads'kykh orhanizatsiyi ta politychnykh partiy, Materialy konferentsiyi. K.: Milenium.
- Pshyzova, S. (2015). Catch-all plus... radykalyzatsyya polytyky. [Catch-all Plus... Radicalization of Politics]. Retrieved from <http://www.russ.ru/pole/Catch-all-plus>.
- Rahozin, M. P. (2014). Vchymosya demokratiyyi. Uroky hromadyans'koyi osvity. [Learning Democracy. Lessons in Civic Education]. Donets'k: Vydavnytstvo «Donbas».
- Riven' doviry hromadyan do sotsial'nykh ta derzhavnykh instytutiv [The Level of Public Confidence in Social and State Institutions]. (2018). Retrieved from <http://infolight.org.ua/charts/river-doviri-gromadyan-do-socialnih>.
- Shveda, Y. U. (2016). Teoriya politychnykh partiy ta partiynykh system [Theory of Political Parties and Party Systems]. Navchal'nyy posibnyk, L'viv: Triada Plyus.
- Eve, R. (2016). European Parliament to be Elected with Proportional Representation Systems. Retrieved from <http://www.fairvote.org/european-parliament-to-be-elected-with-proportional-representation-systems>.

Goncharuk-Cholach Tetiana Ph.D., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5640-2605>, cholachtanya@gmail.com**Dzhugla Nadiia**Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-5817-9782>, dzhuglaN@wunu.edu.ua**Chyhur Ruslan**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2623-5399>, ruslanchygur@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 28.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Hennadii Honcharov¹, Olexandr Kaplin², Olena Faiier²

¹*Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University (Kharkiv, Ukraine)*

²*V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)*

Zbigniew Brzezinski and Ukraine's Role in His Geostrategic Concept (late 1940s - 2017)

Purpose. The article examines the formation of a geostrategic concept apropos of Ukraine as developed by professor Zbigniew Brzezinski, an influential American statesman and public figure, political scientist and sociologist, in the period from the late 1940s to 2017. The article examines the formation of a geostrategic concept apropos of Ukraine as developed by professor Zbigniew Brzezinski, an influential American statesman and public figure, political scientist and sociologist, in the period from the late 1940s to 2017. To pursue this goal, the authors intend to identify distinct stages in the formation of this concept, to determine conditions that had a decisive influence on its content, as well as factors that necessitated amendments to individual provisions thereof. An attempt has been made to characterize the place of Ukraine in the current US geostrategy.

Topicality. The study of Brzezinski's geopolitical strategy concerning Ukraine, including identifying the main stages of its development and the factors that gave it its final shape are not only of academic interest, but are also of significant importance in understanding Ukraine's role in the US contemporary geostrategic concept.

Results. The sources of the research are mainly the oeuvre of Z. Brzezinski himself, which requires a systematic approach and various research methods, such as genetic method, comparative historical analysis and synthesis, and the like.

Conclusions. The authors have come to a conclusion that Brzezinski's geostrategic concept with respect to Ukraine is predominantly the result of long-lasting geopolitical confrontation between the USA and Russia. Its basic principles were first defined as a means of destabilizing the national integrity of the USSR, and then were shaped into a system designed to prevent Russia's imperial revival and restrain its geopolitical ambitions in the territory of former Soviet republics. That is why the fundamental postulates and provisions of this concept remained constant during the entire period under study (late 1940s - 2017), whereas certain tactical approaches were modified and adapted depending on the character of relationships between the Russian Federation and the West. This aspect has been most prominently epitomized by the problem of Ukraine's membership in the EU and NATO.

Keywords: *Zbigniew Brzezinski, Ukraine, USSR, Russian Federation, EU, NATO, geostrategic concept, foreign policy*

Геннадій Гончаров¹, Олександр Каплін², Олена Файєр²

¹*Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (Харків, Україна)*

²*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Збігнєв Бжезінський і місце України у його геостратегічній концепції (кінець 1940-х - 2017 рр.)

Мета. Метою статті є дослідити та розглянути процес формування геостратегічної концепції найвпливовішого американського державного і громадського діяча, політолога, соціолога, професора Збігнєва Казімежа Бжезінського (1928–2017 рр.) щодо України в період з кінця 40-х років ХХ ст. по 2017 рр. У межах поставленої мети автори націлені виявити

основні етапи становлення даної концепції, визначити умови, що вчинили вирішальний вплив на її зміст, а також фактори, що зумовили необхідність внесення коригувань в окремі її положення. Зроблено спробу охарактеризувати місце України в сучасній геостратегії США.

Актуальність. Вивчення геополітичної стратегії З. Бжезінського щодо України, виявлення основних етапів її розвитку та факторів, що сприяли її коригуванню, становлять не лише академічний інтерес, а й дозволяють якнайкраще зрозуміти місце України в сучасній геостратегічній концепції США.

Методи. Джерельною базою дослідження є насамперед праці самого З. Бжезінського, які вимагають системного підходу і різних методів дослідження, таких як: генетичний, порівняльно-історичний, аналіз і синтез тощо.

Результати та висновки. У статті зроблено висновок про те, що геостратегічна концепція З. Бжезінського щодо України стала значною мірою результатом багаторічного геополітичного протиборства США і СРСР (а потім і Російської Федерації). Її ключові імперативи спочатку формувалися як засіб підриву національної єдності Радянського Союзу, а потім були об'єднані в систему стримування імперських устремлінь і геополітичних амбіцій Росії на пострадянському просторі. Саме тому основні постулати і положення цієї концепції залишалися незмінними протягом досліджуваного періоду (кінець 1940-х – 2017 рр.), у той час як окремі аспекти і тактичні підходи змінювалися і коректувалися в залежності від стану взаємин Заходу і Росії. Найбільш наочно це проявилось у питанні членства України в ЄС і НАТО.

Ключові слова: Збігнев Бжезінський, Україна, СРСР, РФ, ЄС, НАТО, геостратегічна концепція, зовнішня політика

Вступ.

В історії знайдеться небагато прикладів, коли академічні дослідження та ідеї окремого дослідника визначали геополітичну стратегію цілої держави або, більш того, втілювалися у низці зовнішньополітичних рішень і кроків, спрямованих на реалізацію такої стратегії. До цих вчених, безумовно, належить американський політолог, соціолог, професор Збігнев Бжезінський (1928–2017 рр.).

За даними впливового у світі Центру стратегічних і міжнародних досліджень (ЦСМД) (The Center for Strategic and International Studies, CSIS), навіть після залишення поста радника з національної безпеки президента Джиммі Картера (1977–1981 рр.) З. Бжезінський продовжував чинити великий вплив на зовнішньополітичний істеблшмент США. Він залишався найближчою довіреною особою і консультантом усіх наступних американських президентів, включаючи Барака Обаму (Statement, 2017; Zbigniew Brzezinski did, 2017). Не всі його геополітичні ініціативи та рекомендації знаходили практичне застосування. Разом з тим саме його знання і розуміння європейського напрямку зовнішньої політики забезпечили йому величезний авторитет і вплив не лише у Вашингтоні, а й далеко за його межами.

Так, за значний особистий внесок у зміцнення українсько-американського співробітництва Президент України Л. Кучма 13 травня 1997 року нагородив професора Збігнева Бжезінського орденом «За заслуги» III ступеня, а 28 березня 2008 року Президентом України В. Ющенком він був нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого III ступеня за видатну суспільну діяльність і розвиток зв'язків між Україною та США.

У цьому контексті вивчення геополітичної стратегії З. Бжезінського щодо України, виявлення основних етапів її формування та факторів, що сприяли її коригуванню, представляють не лише академічний інтерес, а й дозволять краще зрозуміти місце України в сучасній геостратегічній концепції США.

Результати дослідження.

У зв'язку зі смертю З. Бжезінського у травні 2017 року ми можемо підвести певні підсумки його геополітичних досліджень щодо України, охопивши період з початку його академічної кар'єри в 50-х роках XX ст.) (навіть частково раніше – з кінця 40-х років минулого століття до останніх публікацій та інтерв'ю вченого у 2017 р. Ця стаття є однією з перших спроб в цьому напрямі, оскільки раніше місце України в концепціях З. Бжезінського аналізувалося лише за окремими найбільш відомими його роботами

(Завадський, & Іваненко, 2013; Ковалюк, 2007). Ми ж звертаємося до його спадщини впродовж усієї його діяльності.

Джерельною базою нашого дослідження є насамперед праці самого З. Бжезінського, які вимагають системного підходу і особистих методів дослідження, зокрема таких як: генетичний, порівняльно-історичний, текстологічний, аналіз і синтез і деяких інших.

З. Бжезінський зацікавився українським питанням з кінця 1940-х років, займаючись ще під час навчання в університеті вивченням вад і недоліків радянської політичної системи. Це частково знайшло відображення в тексті його магістерського твору «Російсько-радянський націоналізм» (Russo-Soviet Nationalism, 1950 р.) при закінченні університету МакГілла (McGillUniversity, Монреаль).

Як послідовний ідейний супротивник радянської системи він шукав і намагався осмислити її вразливі місця і, нарешті, виділив згодом одну з найбільш серйозних її проріх – національне питання (Brzezinski, 2007, с. 60). За визнанням самого Бжезінського, це дозволило йому вже на цьому ранньому етапі його академічної кар'єри зробити прогноз про розвал СРСР: «Я відчував, що Радянський Союз прагне постати як єдина держава, але насправді це була багатонаціональна імперія в епоху націоналізму. Таким чином, були всі підстави очікувати, що Радянський Союз розпадеться. Пізніше у мене з'явилася можливість відстоювати політику, спрямовану на прискорення цього процесу» (Agenda for Constructive, 2006). І це були не просто слова. За висновком експертів ЦСМД, якщо і був хтось, кого можна назвати «архітектором» процесу руйнування СРСР, так це З. Бжезінський (Zbigniew Brzezinski did, 2017).

УРСР, найбільша після РРФСР радянська республіка з її історією національно-визвольної боротьби, цілком природно й органічно стала одним з ключових аспектів розробленої З. Бжезінським концепції геополітичного протистояння Заходу та СРСР. За спогадами професора М. Лабуньки, під час лекції в Українській академії мистецтв і наук в Нью-Йорку в 1956 р. Бжезінський заявив, усупереч поширеній думці переважної більшості провідних на той момент «кремленологів», що «українці збережуть свою національну ідентичність, незважаючи на репресії з боку тоталітарного режиму, переважно російського за своїм національним складом» (Brzezinski honored, 2000).

Разом з тим З. Бжезінський ніколи не обмежувався лише теоретичними дослідженнями, прагнучи за будь-яку ціну втілювати в життя основні концептуальні

положення своїх геостратегічних досліджень (Zbigniew Brzezinski did, 2017; Zbigniew Brzezinski, foreign, 2017). Так, він став головою Американсько-українського консультативного комітету, співпрацював з Українським науковим інститутом Гарвардського університету (Brzezinski honored, 2000). Будучи радником президента Картера, він взяв активну участь у визволенні українського дисидента Валентина Мороза в 1979 р. (Brzezinski honored, 2000). У передмові до англomовного видання робіт В. Чорновола в 1968 р. Бжезінський підкреслював політичну значимість національної проблеми в СРСР і зазначав, що «зростання літературного бродіння і національного самоствердження на Україні може привести до поки ще непередбачуваних фундаментальних змін (Brzezinski honored, 2000).

Не дивно, що появу на карті Європи незалежної України З. Бжезінський вважав третім за своєю історичною значимістю подією ХХ століття після розпаду Габсбурзької монархії і розколу світу на два ворожі табори після Другої світової війни (Zbigniew Brzezinski, 1998). Саме існування окремої української держави з населенням понад 50 мільйонів людей, пояснював він в інтерв'ю в 1992 р., означало кінець Російської імперії (Zbigniew Brzezinski, 1998).

Саме з цієї причини на початку 90-х років ХХ ст. З. Бжезінський був стурбований переважно однією проблемою – закріпленням нової геополітичної реальності. Він прагнув осмислити основні виклики та загрози, здатні похитнути сформований статус-кво, і розробляв стратегію, спрямовану на запобігання основних ризиків й уникнення деструктивних процесів. Основну загрозу Бжезінський пов'язував з можливістю Росії в тій чи іншій формі відновити свій контроль над Україною та підпорядкувати її своєму впливу. Головні фактори ризику в цей період він вбачав у наступному:

1) гострі кризові процеси в соціальній сфері, фінансовому секторі, промисловості та сільському господарстві незалежної України у зв'язку з руйнуванням історично сформованих в СРСР господарських зв'язків можуть поставити під загрозу сам факт існування суверенної України і привести її в фінансово-економічну залежність від Росії (Zbigniew Brzezinski, 1998);

2) загострення соціально-економічних проблем на території молодого незалежної України може перетворити близько 10 млн. етнічних росіян, що проживають у ключових промислово розвинених регіонах країни, на серйозний дестабілізуючий фактор. Під приводом захисту їхніх прав та інтересів Кремль може чинити тиск на Україну і домогтися для них особливого

статусу, щоб згодом використовувати як важіль для підриву української державності (Brzezinski, 1995, с. 158);

3) поглиблення інтеграційних процесів у межах Співдружності незалежних держав (СНД) під егідою Росії (Zbigniew Brzezinski, 1998); Brzezinski, 1996, с. 4-5).

4) недостатня демократизація політичної системи і державного управління України (Zbigniew Brzezinski, 1998).

Вже на початку 90-х років минулого століття Бжезінський розробив основні стратегічні підходи до нейтралізації вищезазначених загроз. Зокрема він запропонував наступні заходи:

1) поглиблення всебічної участі України в економічному, політичному і військовому співробітництві з Польщею, Німеччиною, Румунією, Угорщиною і Туреччиною. Це дозволить не лише сформувати нову геополітичну ідентичність України як центрально-європейської держави і «відокремити її від традиційних зв'язків з Євразією через Росію», а й істотно підвищити безпеку центрально-європейських держав і Туреччини в контексті їх взаємовідносин з Росією (Brzezinski, 1996, с. 7, 4);

2) підтримання обмежених економічних і регіональних зв'язків у рамках СНД без обмеження суверенітету України і без поглиблення інтеграції, в іншому випадку СНД стане для Росії засобом відродження імперії тільки під іншою личиною. У зв'язку з цим, вважав З. Бжезінський, саме від позиції України багато в чому залежить подальша доля СНД, включаючи її можливий розпад, на що він відкрито висловлював надію (Zbigniew Brzezinski, 1998);

3) демократизація України і становлення її як центрально-європейської держави – це можливість для самої Росії стати справжньою європейською демократичною державою і покінчити зі своїм імперським минулим за умови, що Росія змириться з євроатлантичним курсом України (Brzezinski, 1996, с. 7). Зразком для відносин між Росією і Україною З. Бжезінський вважав взаємини США і Канади (Brzezinski, 1996, с. 5);

4) «Україна має прагнути опосередковано і, можливо, одного разу безпосередньо стати все більш невід'ємною частиною» НАТО (Brzezinski, 1996, с. 8). При цьому З. Бжезінський закликає до терпіння, підкреслюючи, що процес розширення НАТО та відрив України від Росії сприймається останньою вкрай болісно, отож їй буде потрібно чимало часу, щоб змиритися з цим процесом.

Втім, в середині 1990-х рр. З. Бжезінський був переконаний, що Росії нічого не залишиться, як прийняти нову геополітичну реальність (Brzezinski, 1996, с. 7).

Особливу роль у здійсненні зазначених геостратегічних підходів Бжезінський відводив Сполученим Штатам і вважав своїм обов'язком донести важливість цієї ролі до діючої адміністрації США. Він вітав перехід американо українських відносин на рівень стратегічного партнерства і підготував конкретні пропозиції, щоб наповнити це партнерство «відчутним змістом» (Brzezinski, 1996, с. 8). В середині 1990-х рр. він із задоволенням зазначав все більш активну і збалансовану політику США у протидії зловживанню Росією своїм впливом на пост-радянському просторі, особливо щодо України (Blair, 1995, с. 21-22). Життєздатність України, нагадував він, буде залишатися під сумнівом, якщо увага Америки переключиться на інші проблеми (Brzezinski, 1997a, с. 196-197) і їй не вдасться підтримати національну консолідацію України (Brzezinski, 1997).

Як бачимо, до середини 1990-х рр. З. Бжезінський сформулював ключові положення своєї геостратегічної концепції щодо України, які лягли в основу його знаменитої книги «Велика шахівниця». Якихось принципово нових ідей з української проблеми він тут не висловив, а лише запропонував більш місткі, виважені та закінчені формулювання. У сформованому світовому устрої на чолі з США в якості як єдиної глобальної наддержави З. Бжезінський відводив Україні місце важливого геополітичного центру, а Росію бачив серед активних геостратегічних гравців (Brzezinski, 1997a, с. 41).

Набагато більш виразно висловився він і щодо можливого членства України в ЄС і НАТО, заявивши, що у зв'язку з їх розширенням Україна матиме можливість вирішити, чи бажає вона отримати членство в цих організаціях. Хоча виконання всіх необхідних вимог займе час, він вважав за доцільне вказати на період 2005–2015 рр. як на прийнятний термін ініціації поступового включення України, щоб зменшити ризик можливого виникнення в українців побоювань, «що розширення Європи зупиниться на польсько-українському кордоні» (Brzezinski, 1997a, с. 121).

При цьому Росії З. Бжезінський фактично не залишив вибору: відмова визнати євроатлантичний вектор України буде рівнозначно відмові Росії від Європи, від органічної участі в її економічних і політичних структурах (Brzezinski, 1997a, с. 122), що перетворить Росію в «євразійського ізгоя», і в кращому випадку зробить її лише молодшим партнером Китаю (Brzezinski, 1997a, с. 117).

Таким чином, за висновком З. Бжезінського, вибір Росії на користь Європи – єдине прийнятне для неї рішення. Це питання її виживання (Brzezinski, 1997a, с. 122), а значить, Росії врешті-

решт доведеться змиритися з євроатлантичним курсом України.

Після виходу в світ «Великої шахівниці» (1997 р.) і до ескалації конфлікту на сході України (2014 р.) З. Бжезінський опублікував низку робіт, в яких питання України не піддається якомусь переосмисленню. Він як і раніше бачить нагальну потребу в збільшенні участі США в українських справах. Відповідаючи на питання, щоб він зробив щодо України, якби був кандидатом на пост президента США, З. Бжезінський відповів: «Я б неодмінно постарався зробити все можливе, щоб закріпити американську присутність в Україні і розширити її. По-перше, вважаю, наше посольство надто мале і наша присутність недостатня. Я хотів би повернути американський бізнес до України, і я хотів би підтримувати взаємні зв'язки між Україною та Центральною Європою, оскільки я переконаний, що це буде сприяти консолідації саме тієї України, яка бажана для Європи і яка, в свою чергу, буде сприяти перетворенню Росії. Ось чому в тісній співпраці з Україною я вбачаю не антиросійську політику, а скоріше політику, яка сприяє консолідації демократії в Росії» (Zbigniew Brzezinski, 1998).

Окрім того, в цей період З. Бжезінський ще активніше виступає з ідеєю прийняття України в НАТО. Прогрес у відносинах Заходу з Росією до початку 2000-х рр. і відкрите прагнення України приєднатися до НАТО переконали його в перевагах подальшої експансії альянсу (Бжезинский, 2005, с. 133). «Зростаюча співпраця між НАТО і Росією, що отримала потужний імпульс завдяки створенню Ради Росія – НАТО, заважає Москві висувати заперечення проти бажання України приєднатися до альянсу» (Бжезинский, 2005, с. 134). У травні 2002 р. Київ оголосив про свій твердий намір домагатися членства в НАТО (а також на певному етапі в ЄС), тому З. Бжезінський вважав нерозумним, посилаючись на неготовність України до членства, нехтувати її сподіваннями, ризикуючи розпалити тим самим імперські амбіції Росії (Бжезинский, 2005, с. 134).

При цьому З. Бжезінський не говорить про конкретні терміни вступу України в альянс, розуміючи, що опір Росії цьому процесу був ще досить сильним, але він наполягає на тому, щоб за Україною залишалось право остаточного вибору в питанні членства в НАТО на певному етапі в майбутньому і щоб це право не ставилося в залежність від позиції Росії (America and the World, 2008, с. 175). «У кінцевому підсумку саме українці мають визначати своє майбутнє, а не росіяни», – наполягав він (America and the World, 2008, с. 178).

Іронія в тому, що, прагнучи за будь-яку ціну мінімізувати російський вплив на Україну, З. Бжезінський сам поступово ставав фактором, який багато в чому визначав майбутнє цієї країни, причому далеко не завжди з урахуванням її устремлінь. Особливо яскраво це проявилось в 2014 р. в питанні перспектив членства України в НАТО. У зв'язку із загостренням протистояння з Росією навколо подій в Криму і на Донбасі З. Бжезінський різко змінює риторичку, закликаючи гарантувати Росії, що Україна не стане членом альянсу, оскільки він не виключав небезпеки переходу холодної війни, що почалася з Росією, в гарячу фазу (Brzezinski on Russia, 2015; Brzezinski, 2014). У цих умовах його вже не особливо хвилювали декларовані українською владою прагнення приєднатися до НАТО, так само як і те, що він сам раніше писав з цього приводу.

У 2014 р. З. Бжезінський запропонував «фінську формулу» для російсько-українських відносин, яка мала гарантувати позаблоковий статус України за прикладом Фінляндії і натомість – зобов'язати Росію припинити дестабілізувати Україну зсередини і відмовитися від своїх планів включити Україну в «Євразійський союз», щоб забезпечити подальший розвиток України в європейському напрямку за іншими аспектами (Brzezinski, 2010; Brzezinski, 2014a; Brzezinski, 2014). Це був непростий компроміс, і З. Бжезінський розумів, що змусити українську сторону підтримати його буде складно, але «треба керуватися не емоціями і симпатіями до України», наполягав він, а геополітичною доцільністю (Brzezinski: Ukraine in NATO, 2014).

Разом з тим треба визнати, що «фінська формула» не змінювала основ геостратегічної концепції З. Бжезінського щодо України, а поступка з питання НАТО мала скоріше тактичний характер. У зв'язку з цим він вважав, що США повинні надати Україні оборонні озброєння, оскільки тим самим Захід продемонстрував би Росії всю серйозність своїх намірів відстояти незалежний статус України, що в свою чергу дозволить припинити відродження імперських амбіцій Російської Федерації (Brzezinski Explained, 2017; Zbigniew Brzezinski, 2015).

Ще один приклад – проблема Криму, яку З. Бжезінський також пропонував вирішити шляхом компромісу з Росією без повного його повернення Україні всупереч офіційній позиції Києва (Brzezinski Explained, 2017).

Висновки.

Отже, геостратегічна концепція З. Бжезінського щодо України в значній мірі стала результатом багаторічного геополітичного протиборства США і Росії. Її ключові імперативи

спочатку формулювалися як засіб підриву національної єдності Радянського Союзу, а потім були об'єднані в систему стримування імперських устремлень і геополітичних амбіцій Росії на пострадянському просторі. Саме тому основні постулати і положення цієї концепції залишалися незмінними протягом досліджуваного періоду (кінець 1940-х – 2017 рр.), а окремі аспекти та тактичні підходи змінювалися і коректували в залежності від стану взаємин Заходу і СРСР (а потім і Російської Федерації). Найбільш наочно це проявилось в питанні членства України в ЄС і НАТО.

До 2014 р., поки у відносинах Заходу і Росії не було гострих конфліктів і протиріч, Бжезінський був переконаним прихильником прийняття України до альянсу в найближчому досяжному майбутньому. Характерно, що в цей період його анітрохи не бентежила розділеність українського суспільства з цієї проблеми, про що йому неодноразово говорили його опоненти (*America and the World*, 2008, с. 177, 179-180). Він цього не заперечував, але ніколи не вважав реальність чимось незмінним і визначеним.

Навпаки, її можна і потрібно змінювати, коли це необхідно.

З 2014 року в умовах загострення геополітичного протистояння з Російською Федерацією З. Бжезінський пропонував відмовити Україні в праві вступу до північноатлантичного альянсу і гарантувати Росії позаблоковий статус України, посилаючись в тому числі на відсутність єдності з цього питання в українському суспільстві (Brzezinski: *Ukraine in NATO*, 2014). Такий підхід можна пояснити і тим, що Бжезінський був завзятим шаховим гравцем, який приймав рішення в залежності від ходу партії, що розігрується. Використовуючи запропоновану ним систему образів, необхідно визнати, що Україна на шахівниці З. Бжезінського – це все-таки не більш ніж фігура, хоча і дуже важлива. Проте у фігури немає права самій визначати свої ходи. Це робить за неї гравець. Саме за це право в рамках геостратегії З. Бжезінського і бореться США з таким активним (нехай і ослабленим) стратегічним гравцем як Росія.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бжезінський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. Пер. с англ. Москва: Международные отношения. 2005. 288 с.
- Завадський В. М., Іваненко В. А. Роль та місце України в геополітичних концепціях США. Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 4. С. 319–324.
- Ковалюк Р. Т. Збігнев Бжезінський: геополітичний прогноз України. Вісник міжнародних відносин. 2007. Вип. 5. С. 1–12. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk5/2.pdf>.
- Agenda for Constructive American-Chinese Dialogue Hugu: Brzezinski. 2006. URL: http://en.people.cn/200603/20/eng20060320_251953.html.
- America and the World: Conversations on the Future of American Foreign Policy by Zbigniew Brzezinski and Brent Scowcroft. New York: Basic Books. 2008. 291 p.
- Blair B. Geopolitically Speaking: Interview with Zbigniew Brzezinski. Azerbaijan International. 1995. №3.4. P. 20–22.
- Brzezinski Explained How Ukraine Can Return Crimea. 2017. URL: <https://inukraine.eu/2017/04/16/brzezinski-explained-how-ukraine-can-return-crimea/>.
- Brzezinski honored for championing Ukrainian cause. 2000. URL: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2000/170003.shtml>.
- Brzezinski on Russia 'We Are Already in a Cold War'. 2015. URL: <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-zbigniew-brzezinski-on-russia-and-ukraine-a-1041795.html>.
- Brzezinski Z. A geostrategy for Eurasia. 1997. URL: <http://www.comw.org/pda/fulltext/9709brzezinski.html>.
- Brzezinski Z. Confronting Russian Chauvinism. 2014. URL: <https://www.the-american-interest.com/2014/06/27/confronting-russian-chauvinism/>.
- Brzezinski Z. Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century. New York: Touchstone, 1995. 256 p.
- Brzezinski Z. Putin's three choices on Ukraine. 2014. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/zbigniew-brzezinski-putins-three-choices-on-ukraine/2014/07/08/ba1e62ae-0620-11e4-a0dd-f2b22a257353_story.html?utm_term=.39709a540342.
- Brzezinski Z. Russia needs a 'Finland option' for Ukraine. 2010. URL: <https://www.ft.com/content/7f722496-9c86-11e3-b535-00144feab7de>.
- Brzezinski Z. Second Chance. New York: Basic Books. 2007. 234 p.
- Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books. 1997. 223 p.
- Brzezinski Z. Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space. Harvard Ukrainian Studies. 1996. Vol. XX. P. 3–8.
- Brzezinski Z. What Obama Should Tell Americans about Ukraine. 2014. URL: http://www.politico.com/magazine/story/2014/05/what-obama-should-tell-americans-about-ukraine-106277_Page2.html#.We29idzyCSp.
- Brzezinski: Ukraine in NATO could cause more harm than good. 2014. URL: <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/190135,Brzezinski-Ukraine-in-NATO-could-cause-more-harm-than-good>.

Former national security adviser: Arm Ukraine. 2015. URL: <http://thehill.com/policy/defense/230240-former-national-security-adviser-arm-ukraine>.

Statement by Dr. John J. Hamre, CSIS President and CEO. 2017. URL: <https://www.csis.org/statement-dr-john-j-hamre-csis-president-and-ceo>.

Zbigniew Brzezinski did not begin his career as a geostrategist. 2017. URL: <https://www.csis.org/features/zbigniew-k-brzezinski>.

Zbigniew Brzezinski, foreign policy intellectual who served as Carter's national security adviser, dies at 89. 2017. URL: https://www.washingtonpost.com/national/zbigniew-brzezinski-foreign-policy-intellectual-who-served-as-carters-national-security-adviser-dies-at-89/2017/05/26/84cf5d5c-3f42-11e7-adba-394ee67a7582_story.html?utm_term=.b3f810d254e1.

Zbigniew Brzezinski: "Ultimately Ukrainian independence can only be built and sustained by the Ukrainian people themselves". 1998. URL: <https://day.kyiv.ua/en/article/personality>.

Zbigniew Brzezinski: Arm Ukraine but Keep It out of NATO. 2015. URL: <https://www.newsmax.com/Newsfront/Zbigniew-Brzezinski-Ukraine-Russia-NATO/2015/02/06/id/623211/>.

REFERENCES

- Agenda for Constructive American-Chinese Dialogue Huge: Brzezinski. (2006). Retrieved from http://en.people.cn/200603/20/eng20060320_251953.html
- America and the World: Conversations on the Future of American Foreign Policy by Zbigniew Brzezinski and Brent Scowcroft. (2008). New York: Basic Books.
- Blair, B. (1995). Geopolitically Speaking: Interview with Zbigniew Brzezinski. *Azerbaijan International*, 3.4, 20–22.
- Brzezinski Explained How Ukraine Can Return Crimea. (2017). Retrieved from <https://inukraine.eu/2017/04/16/brzezinski-explained-how-ukraine-can-return-crimea/>.
- Brzezinski honored for championing Ukrainian cause. (2000). Retrieved from <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2000/170003.shtml>.
- Brzezinski on Russia 'We Are Already in a Cold War'. (2015). Retrieved from <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-zbigniew-brzezinski-on-russia-and-ukraine-a-1041795.html>.
- Brzezinski, Z. (1995). *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*. New York: Touchstone.
- Brzezinski, Z. (1996). Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space. *Harvard Ukrainian Studies*, XX, 3–8.
- Brzezinski, Z. (1997). A geostrategy for Eurasia. Retrieved from <http://www.comw.org/pda/fulltext/9709brzezinski.html>.
- Brzezinski, Z. (1997a). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.
- Brzezinski, Z. (2005). *Vybor. Global'noye gospodstvo ili global'noye liderstvo* [The Choice: Global Domination or Global Leadership]. Per. s angl. Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniya.
- Brzezinski, Z. (2007). *Second Chance*. New York: Basic Books.
- Brzezinski, Z. (2010). Russia needs a 'Finland option' for Ukraine. Retrieved from <https://www.ft.com/content/7f722496-9c86-11e3-b535-00144feab7de>.
- Brzezinski, Z. (2014). Confronting Russian Chauvinism. Retrieved from <https://www.the-american-interest.com/2014/06/27/confronting-russian-chauvinism/>.
- Brzezinski, Z. (2014a). Putin's three choices on Ukraine. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/opinions/zbigniew-brzezinski-putins-three-choices-on-ukraine/2014/07/08/ba1e62ae-0620-11e4-a0dd-f2b22a257353_story.html?utm_term=.39709a540342.
- Brzezinski, Z. (2014b). What Obama Should Tell Americans about Ukraine. Retrieved from http://www.politico.com/magazine/story/2014/05/what-obama-should-tell-americans-about-ukraine-106277_Page2.html#.We29idzyCSp
- Brzezinski: Ukraine in NATO could cause more harm than good. (2014). Retrieved from <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/190135,Brzezinski-Ukraine-in-NATO-could-cause-more-harm-than-good>.
- Former national security adviser: Arm Ukraine. (2015). Retrieved from <http://thehill.com/policy/defense/230240-former-national-security-adviser-arm-ukraine>.
- Kovalyuk, R. T. (2007). Zbihnyev Bzhezins'kyy: heopolitychnyy prohnos Ukrayiny [Zbigniew Brzezinski: Geopolitical Forecast for Ukraine]. *Visnyk mizhnarodnyh vidnosyn*, 5, 1–12. Retrieved from <http://vmv.kymu.edu.ua/series/vmv/vipusk5/2.pdf>.
- Statement by Dr. John J. Hamre, CSIS President and CEO. (2017). Retrieved from <https://www.csis.org/statement-dr-john-j-hamre-csis-president-and-ceo>.
- Zavads'kyy, V. M., & Ivanenko, V. A. (2013). Rol' ta mistse Ukrayiny v heopolitychnykh kontseptsiyakh SSHA [The role and place of Ukraine in the geopolitical concepts of the United States]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennya*, 4, 319–324.
- Zbigniew Brzezinski did not begin his career as a geostrategist. (2017). Retrieved from <https://www.csis.org/features/zbigniew-k-brzezinski>.
- Zbigniew Brzezinski, foreign policy intellectual who served as Carter's national security adviser, dies at 89. (2017). Retrieved from https://www.washingtonpost.com/national/zbigniew-brzezinski-foreign-policy-intellectual-who-served-as-carters-national-security-adviser-dies-at-89/2017/05/26/84cf5d5c-3f42-11e7-adba-394ee67a7582_story.html?utm_term=.b3f810d254e1.

Zbigniew Brzezinski: "Ultimately Ukrainian independence can only be built and sustained by the Ukrainian people themselves". (1998). Retrieved from <https://day.kyiv.ua/en/article/personality>.
Zbigniew Brzezinski: Arm Ukraine But Keep It Out of NATO. (2015). Retrieved from <https://www.newsmax.com/Newsfront/Zbigniew-Brzezinski-Ukraine-Russia-NATO/2015/02/06/id/623211/>.

Honcharov Hennadii

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2135-4874>, gonchgnd@gmail.com

Kaplin Olexandr

D.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6658-713X>, kaplin988@gmail.com

Faiier Olena

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3193-3826>, o.faiier@karazin.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 01.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Viacheslav Myronenko

Military and Strategic Research Centre of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi (Kyiv, Ukraine)

Features of the Formation and Transition to Nuclear Disarmament of the Ukrainian Nuclear Mission Program

The purpose of this article is the main historical stages of the formation and development of the Ukrainian nuclear missile program. The aim of the article is to analyze the main factors and reasons that led to the nuclear disarmament of Ukraine and the curtailment of the national nuclear missile program as a whole. The research used methods of historical reconstruction and analytical interpretation, methods of deduction and induction, methods of expert assessment and other scientific tools. The research focuses on the analysis of the scientific thought of scientists and experts who provide an interpretation of the process of denuclearization of the Ukrainian nuclear missile program. The reasons for the nuclear disarmament of Ukraine are highlighted as the reasons for the violation of international security in Eastern Europe at the current stage of development of international relations. The article presents a historical reconstruction of the formation of nuclear missile programs on the basis of the scientific and industrial potential of Ukraine. An analytical interpretation of the transformation of the Ukrainian nuclear missile program into the concept of a nuclear-free status of Ukraine is presented. It has been proved that the systematic formation of the scientific, technical and industrial potential of Ukraine in the 1950s - 1991 period indicates the existence of a strategic prospect for the restoration of nuclear missile programs in the event of further political leveling of Ukrainian sovereignty. The features of the political influence of the United States and the Russian Federation on the process of denuclearization of Ukraine are investigated. At the same time, it was proved that effective political and international legal mechanisms to ensure the sovereignty and territorial integrity of Ukraine could be an effective international legal factor in confirming the feasibility of the concept of a nuclear-free policy of Ukraine in the context of proper international security of support for Ukraine.

Keywords: nuclear missile program, territorial integrity, sovereignty, nuclear disarmament, international security

Вячеслав Мироненко

Центр воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського (Київ, Україна)

Особливості становлення та переходу до денуклеаризації української ракетно-ядерної програми

Метою дослідження даної статті стали основні історичні етапи становлення і розвитку української ракетно-ядерної програми. Завданням статті є аналіз основних факторів і причин, що призвели до ядерного роззброєння України та згорання національної ракетно-ядерної програми загалом. Під час дослідження використовувалися методи історичної реконструкції та аналітичної інтерпретації, методи дедукції та індукції, методи експертних оцінок та інші наукові інструменти. Основна увага у дослідженні зосереджена на аналізі наукової думки вчених та експертів, які надають інтерпретацію процесу денуклеаризації української ракетно-ядерної програми. Причини ядерного роззброєння України висвітлено як причини порушення міжнародної безпеки у Східній Європі на сьогоднішньому етапі

розвитку міжнародних відносин. У статті здійснено історичну реконструкцію формування ракетно-ядерних програм на базі науково-промислового потенціалу України. Представлена аналітична інтерпретація процесу перетворення української ракетно-ядерної програми у концепцію без'ядерного статусу України. Доведено, що системне формування науково-технічного і промислового потенціалу України у період 1950-х – 1991 років засвідчує наявність стратегічної перспективи відновлення ракетно-ядерних програм у разі подальшого політичного нівелювання українського суверенітету. Досліджено особливості політичного впливу США і Російської Федерації на процес денуклеаризації України. Водночас доведено, що дієві політичні і міжнародно-правові механізми забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України могли бути ефективним міжнародно-правовим фактором підтвердження доцільності концепції без'ядерної політики України в умовах належної міжнародно-безпекової підтримки України.

Ключові слова: ракетно-ядерна програма, територіальна цілісність, суверенітет, денуклеаризація, міжнародна безпека

Вступ.

Забезпечення гарантій територіальної цілісності і суверенітету у провідних державах світу забезпечується, окрім воєнно-політичних безпекових альянсів, наявністю ракетно-ядерних програм, які здійснюють попереджувально-стримуючу функцію від можливих загроз. Україна, як держава, що зазнала воєнного вторгнення, не реалізувала ні одного ні другого компонента забезпечення територіальної цілісності, проте, на період перших років незалежності мала всі можливості для забезпечення національної безпеки наявним ракетно-ядерним озброєнням. Формування української ракетно-ядерної програми та концепція без'ядерної політики відбувалося в умовах командно-адміністративної системи управління державою, що панувала у СРСР. Створення ракетно-ядерної програми базувалося на розробці ракетобудівних підприємств для побудови озброєння, що могло б здійснювати доставку ядерних боезарядів у задану ціль. Отже, наявність ракетно-ядерного потенціалу надавала Україні можливість позиціонування на міжнародній безпековій арені як потужного суб'єкта міжнародних відносин із власними гарантіями. У таких умовах актуальною науковою проблематикою є дослідження особливостей становлення національної ракетно-ядерної програми і подальшої її втрати в умовах зовнішньополітичних впливів.

Стан наукової розробки проблеми.

Дослідження формування національної ракетно-ядерної програми України перебуває у фокусі уваги таких науковців, як С. П. Галака, В. П. Горбулін, О. Г. Луговський, І. С. Погорелова, О. В. Потехін, О. І. Попович, П. А. Сіновець та інших. Вчені напрацювали значний масив досліджень у

сфері кількісно-якісних характеристик ракетно-ядерного потенціалу України, особливостей впливу зовнішньополітичних чинників на процес роззброєння тощо. Водночас додаткових досліджень потребує аналіз причинно-наслідкових зв'язків між значенням потенціалу ракетно-ядерних програм України і причин посиленого впливу провідних ракетно-ядерних країн світу на формування концепції без'ядерного статусу України.

Мета і завдання статті.

Метою даної статті є історична реконструкція формування ракетно-ядерних програм на базі науково-промислового потенціалу України. Завданням статті є аналітична інтерпретація процесу перетворення української ракетно-ядерної програми у концепцію без'ядерного статусу України.

Результати дослідження.

Ядром ракетно-ядерної галузі стали Дніпропетровський центр у складі ОКБ-586 (надалі КБ "Південне") як головної ланки і машинобудівного заводу №586 (надалі Південний машинобудівний завод, або Південмаш) і Сектор проблем технічної механіки (надалі Інститут технічної механіки НАН України) як теоретичної бази. Попередником ОКБ-586, створеного в квітні 1954 році, був відділ головного конструктора Дніпропетровського машинобудівного заводу №586, реорганізований в середині 1952 року в СКБ по обслуговуванню серійного виробництва на заводі ракет Р-1 і Р-2, прийнятих на озброєння відповідно в 1950 і 1951 рр. (Ракеты и космические аппараты, 2000, с. 19). Однак така робота не влаштувала колектив СКБ заводу, який вже тоді налічував близько 100 молодих інженерів і техніків, що спеціалізуються в області ракетної техніки. Тому наприкінці 1952

р. головний конструктор заводу В.С. Будник прийняв рішення почати розробку власної ракети середньої дальності на висококиплячих компонентах палива Р-12. Це рішення було пов'язане з тим, що замовники військового відомства вимагали нову бойову ракету з більш високими характеристиками, оскільки ракети Р-1 і Р-2 через невелику дальність і ефективність не були стратегічною зброєю, хоча і несли досить серйозну загрозу для американських військових баз, розташованих поблизу кордонів СРСР в Європі і Азії (Горбулін, 2014, с. 76).

Варто звернути увагу на той факт, що на початку 1950-х рр. США і Радянський Союз досягли певних успіхів у створенні одного з ключових компонентів стратегічних озброєнь – ядерних зарядів і мали в своїх арсеналах атомні бомби, також у цей час тільки з'явилися водневі. Однак щодо засобів доставки їх в потрібні цілі, ракетно-ядерний потенціал цих держав був у нерівному положенні. Якщо США, що мали військові бази в Англії, Італії, Туреччині, Південній Кореї і Японії, могли використовувати засоби бомбардувальної авіації для нанесення ядерних ударів по Радянському Союзу, то СРСР не мав тоді ні відповідних баз, ні бомбардувальників типу В-29. Тому керівництвом країни було прийнято рішення використовувати можливості ракетної техніки як єдиної можливості для досягнення паритету в стратегічних ядерних озброєннях. Вся відповідальність за рішення цього завдання спочатку лягла на ОКБ-1 С. П. Корольова (Горбулін, 2014, с. 77).

Створення в 1954 р. дослідно-конструкторського бюро (ДКБ) «Південне» (нині ДП КБ «Південне» ім. М. К. Янгеля) для розробки і виробництва ракет вимагало формування сучасної потужної наукової структури для організації досліджень проблем ракетної техніки (Луговський, 2017, с. 125). В 1956 р. Дніпропетровський обком КП України і завод № 586 запропонували ЦК КП України і АН УРСР створити в м. Дніпропетровську Інститут проблем розвитку реактивного руху (аерогазодинаміки) АН УРСР. Президія АН УРСР підтримала цю пропозицію, зазначивши, що наразі «в Академії наук Української РСР розробляється ряд наукових питань, пов'язаних із проблемою реактивної техніки. У цьому комплексі проблемних питань реактивної техніки беруть участь ряд інститутів АН УРСР – будівельної механіки, математики, металокераміки, спецсплавів і фізико-технічний» (Луговський, 2015, с. 123).

Як наголошує історик-дослідник ракетно-ядерних програм, що розроблювалися на базі промислових і наукових ресурсів УРСР О. Г. Луговський, поштовхом для розгортання робіт із

ракетного стратегічного озброєння в АН УРСР став лист генерального конструктора ОКБ № 586 М. К. Янгеля до ЦК КП України від 28 червня 1960 р., в якому він вказував на роботи Інституту механіки АН УРСР з динаміки ракет дальньої дії, що пов'язані з коливаннями та гасінням вібрацій конструкцій на різних ділянках траєкторії, недопущенням їх руйнування та забезпеченням більшої надійності ракетної зброї (О. М. Голубенцев, В. А. Лазарян, М. О. Кільчевський). Постановою Президії АН УРСР від 29 серпня 1960 р. з 15 серпня 1960 р. було затверджено склад закритої ради АН УРСР з розгляду оперативних наукових питань із ракетної техніки під головуванням директора Інституту механіки АН УРСР А. Д. Коваленка (Луговський, 2017, с. 127).

Загалом, з кінця 1950-х років в тісній зв'язці з КБ "Південне" працювало багато підприємств і організацій України, забезпечуючи випуск ракет належного науково-технічного і виробничого рівня. Це перш за все: Південний машинобудівний завод (головне підприємство по виготовленню ракетно-комірної техніки), що діє з КБ як єдине ціле, Харківське ВО "Хартрон" (розробка та виготовлення систем управління ракет і космічних апаратів), Київські заводи "Арсенал" (розробка і виготовлення апаратури прицілювання ракет) і радіозавод (виробництво складної електронної техніки), Павлоградський механічний завод (виробництво ракетних твердопаливних двигунів); Павлоградський хімічний завод (розробка твердого палива для ракетних двигунів); інститути Академії наук УРСР – Харківський фізико-технічний (розробка покриттів головних частин і відсіків ракет перевірка ракети на вплив ядерного вибуху); електрозварювання (розробка технічних процесів і обладнання для зварювання паливних баків і коридорів ракет і їх елементів), проблем міцності (міцність конструкційних матеріалів і виробів з них), проблем матеріалознавства (створення радіопоглинних покриттів бойових блоків); технічної механіки (міцність і надійність механічних систем ракет і космічних апаратів) і ін. (Горбулін, 2014, с. 102).

Ракетно-ядерні програми, що втілювалися на ресурсній базі УРСР, формували серйозний інноваційний фундамент для тогочасного ракетно-ядерного потенціалу СРСР загалом. Приміром, фізико-механічним інститутом АН УРСР створено діючий прилад для виявлення шлакових включень у тілі пресованих панелей ракет без їх руйнування, запропоновано рекомендації з побудови апаратури для автоматичного розпізнання донних і придонних мін, виявлених електронно-оптичним методом, а також рекомендації з розроблення аналогової обчислювальної апаратури для визначення

координат цілі щодо поточного телевізійного кадру. В Інституті теплоенергетики АН УРСР було винайдено каталітичну добавку для покращення балістичних властивостей реактивних порохів та розроблено генератор порохових газів (Луговський, 2017, с. 130).

З моменту створення КБ "Південне" в кооперації з ним по розробці ракет, їх систем та вузлів брало участь також багато організацій-суміжників РСФРР. Перш за все це ОКБ-456 (маршові РРД), НДІ-885 (автономна система управління), НДІ-944 (командні гіроскопічні прилади системи управління), КБ-11 (ядерні боєприпаси), ДСКБ «Спецмаш» (стартова позиція), НДІ-229 (вогнєві стендові випробування ракети), ряд інститутів АН СРСР і ін. У міру розробки і виготовлення нових поколінь бойових ракет, що здійснювалося на основі передових досягнень наукової і інженерної думки, удосконалювався ракетно-ядерний потенціал України в рамках єдиного військово-промислового комплексу СРСР (Горбулін, 2014, с. 102).

Проголошення незалежності Україною 24 серпня 1991 року стало геополітичною подією, що вплинула не тільки на державний лад і устрій в країні, а і спричинило значну політичну динаміку на регіональному і світовому рівнях. Якщо в середині держави почалися державотворчі процеси, то геополітичні наслідки появи незалежної держави з великим збройним потенціалом та конкурентними на той час галузями економіки викликало цілий ланцюг політичних подій, зокрема на регіональному рівні ускладнювалися міждержавні відносини із Російською Федерацією на предмет розподілу Чорноморського флоту, зарубіжного майна та інших питань. Водночас світовий рівень реакції на відновлення української державності позначився у першу чергу активізацією світових лідерів щодо факту наявності третього за потенціалом у світі ракетно-ядерного озброєння.

У цей період всі пострадянські держави стали об'єктом політики світових держав-лідерів, які спрямовували свою політику на денуклеаризацію нових держав, зокрема України, Білорусі і Казахстану, покладаючись таким чином на Російську Федерацію як правонаступника СРСР. У цьому процесі США зайняли провідне місце з причин того, що наявне у зазначених державах ракетно-ядерне озброєння було спрямоване на нанесення ударів саме проти США.

У роботах дослідників, зокрема у роботі «Ядерний чинник в зовнішній політиці України (1991–1996 рр.)» Д. К. Рафеєнко та у роботі К. Єлецьких «Без'ядерний статус України – добровільний крок або результат міжнародного тиску?» висвітлюються причини, з яких

західним країнам та Росії було вигідне набуття Україною без'ядерного статусу. По-перше, денуклеаризація України була найважливішим зовнішньополітичним пріоритетом і для Росії, і для США. Москва та Вашингтон дали чітко зрозуміти адміністрації президента Л. Кравчука та Верховній Раді, що відмова від ядерної зброї є необхідною умовою для розвитку відносин з Україною. Так, в листопаді 1993 р. НАТО пригрозило виключити Київ з програми «Партнерство заради миру», якщо він і надалі блокуватиме процес ядерного роззброєння.

По-друге, Росія використала енергетичну залежність України, нездатність Києва своєчасно погашати борги за постачання російських енергоресурсів. Зазначена робота хронологічно охоплює період від 1991 р., коли Україна стала третьою найбільшою ядерною державою в світі після США та Росії, до 31 жовтня 2001 р., коли в Миколаївській області поблизу міста Первомайська була знищена остання шахтно-пускова установка для міжконтинентальних балістичних ракет СС-24.

Ю. Федоров в своїй роботі «Ядерна політика України» визначає низку причин, з яких Україна добровільно відмовилася від статусу держави, що володіє ядерною зброєю. Найважливішим, на думку автора, стало небажання Києва бути прив'язаним до загальних з Москвою військових структур, зокрема заводів, які здійснювали технічне обслуговування ядерних боєприпасів. Автор роботи «Нерозподілена Європа. Нова логіка миру в американо-російських відносинах» Дж. Гудбі вказує на те, що ядерна політика України формувалася як результат впливів декількох політичних угруповань в керівництві державою. Одна з них складалася, головним чином, з військових діячів, які вважали, що ядерна зброя є головною й, зрештою, єдиною гарантією безпеки України. Якщо ця зброя буде передана Росії, то отримати її знову буде вкрай складно, як з технічних, так і з політичних міркувань (Рафеєнко, 2004; Єлецьких, 2009).

Після підписання Масандрівських угод між Україною і РФ; Угоди між Україною і США (жовтень 1993 р.) щодо надання фінансової та матеріально-технічної допомоги у ліквідації стратегічної ядерної зброї, парламент України (18 листопада 1993 р.) прийняв Постанову про ратифікацію Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу до нього, проте із застереженнями (Про ратифікацію, 1993). Так, зокрема було вказано: «Україна не вважає для себе обов'язковою 5 статтю Лісабонського протоколу»,...«Україна, як держава – власник ядерної зброї, набуватиме поетапно від ядерної зброї за умов отримання надійних гарантій її національної безпеки...».

Позиція України викликала негативну реакцію США, які відмовлялись надавати особливі гарантії безпеки. Вашингтон хвилювало і те, що політика надання гарантій, компенсацій Україні призведе до ланцюгової реакції.

Згадаємо, що ці події відбувалися паралельно заяв Північної Кореї про вихід із ДНЯЗ та розробку нею ядерної програми. Американці вказували, що українці намагаються розіграти ядерне питання, щоб здобути більше поступок від США. Водночас у демократів у кінці 1993 р. з'явилося розуміння, що провина за зволікання процесу ядерного роззброєння лежала не тільки на Україні, але й на світовому співтоваристві, що не забезпечило новим незалежним державам політико-економічної підтримки (Покась, 2001, с. 10).

Першим кроком до надання гарантій безпеки Україні стала Тристороння угода президентів України, США та Росії від 14 січня 1994 р. в якій вказувалося, що США і Росія готові надати Україні гарантії безпеки (як тільки остання стане учасником ДНЯЗ) та своєчасну компенсацію, зокрема президент Б. Клінтон, підтвердив зобов'язання США надати технічну і фінансову допомогу для надійного та безпечного демонтажу ядерної зброї. Під американським тиском заява не стала юридично зобов'язуючим документом, її не було ратифіковано (Погорелова, 2017, с. 27). Варто погодитись із дослідниками у тому, що цілі української ядерної дипломатії полягали у тому, щоб, по-перше, ствердити міжнародне становище держави, привернути до себе увагу провідних держав світу та примусити їх до позитивної участі у пошуку вирішення нагальних життєво важливих проблем країни (енергетика та ін.) (Потехін, 2016, с. 144). Слід відмітити, що проблематика ядерного роззброєння України активно використовувалася зацікавленими у ньому зарубіжними сторонами перемовин для формування негативного іміджу нашої країни, яка щойно набула незалежності й була надто вразливою у багатьох вимірах.

По-друге, Київ прагнув отримати суттєву компенсацію за зброю та її носії, що підлягали знищенню. Згідно із загальними оцінками, вона досягла у сумі десь еквіваленту у 1 млрд. долл. На думку С. Міллера, це була незрівнянно мізерна ціна, якщо брати до уваги масштаби безпекових інтересів США, які, як вважалося тоді у Вашингтоні, забезпечувалися в результаті ядерного роззброєння України.

По-третє, Україна вимагала надання зовнішніх гарантій її безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, а отримала «запевнення», сформульовані у Будапештському меморандумі. Той же С. Міллер вважав, що Україні «треба було шукати не гарантії безпеки, а гарантії допомоги у розбудові

власного потенціалу конвенційних озброєнь, з упором на постачання засобів протитанкової та протиповітряної оборони, систем радіотехнічної розвідки, зв'язку та ін.». Американський фахівець підкреслював, що розбудова власних збройних сил замість залишків радянської армії вимагає їх докорінного реформування, для чого треба готувати групи українських офіцерів у Національному оборонному університеті США. При цьому, «допоки наголос робитиметься на розвиток саме оборонного потенціалу України, Росія не матиме жодних законних підстав протидіяти таким заходам». Врешті С. Міллер пропонував влітку 1994 р. Києву в обмін на ядерну зброю «вимагати розміщення миротворчих сил вздовж кордону з Росією. Загально визнано, що превентивна дипломатія спрацьовує тим краще, чим раніше вона задіяна, криз та конфліктів бажано уникати, а не керувати ними» (Miller, 1994, с. 52; Потехін, 2016, с. 144).

«Росія була сильно зацікавлена у денуклеаризації України», – зазначав С. Міллер у наступному – 1995 році. «Москва прагнула досягнути цього тиснучи як на Україну, і водночас з не меншою силою на США, щоб ті, у свою чергу, справляли тиск на Україну. Зовнішньополітична поведінка Москви не надто сприяла просуванню до вирішення проблеми ядерного роззброєння, оскільки її постійні тертя у відносинах з Києвом та пихатість підігрівали проядерні настрої в Україні. Втім, Росія не надто була зацікавлена у найскорішому розв'язанні проблеми денуклеаризації, що в кінцевому рахунку надало б Україні статус без'ядерної держави.

Українська політика у ядерному питанні була під політичним контролем для РФ. Вона стимулювала посилені спільний інтерес США і Росії, зближувала дві країни. Для Росії це було питання, яке надавало їй ваги та відволікало від її зовнішньополітичних вад. Таким чином Москва отримувала можливість критикувати Україну, здійснювати раз у раз галас щодо її небезпечної поведінки. У короткотерміновій перспективі затягування денуклеаризації України відповідало інтересам Росії. Це пояснює, чому Росія не надто поспішала зняти розбіжності з Україною у питаннях двосторонніх відносин, що блокували її просування до денуклеаризації». Американський експерт також вважав, що існував сценарій, відповідно до якого Москва могла вдатися навіть до війни, щоб позбавити Київ ядерної зброї. Очевидно, що тоді карт-бланш на це мав би надати Вашингтон. Отже, як засвідчили прогнози вчених і подальші обставини, ядерної зброї Україна невдовзі позбулася, але війни уникнути не вдалося (Потехін, 2016а, с. 20).

Висновки.

Отже, дослідження процесу впливу провідних країн світу на ракетно-ядерну програму України засвідчило зацікавленість США і РФ у ліквідації ракетно-ядерного статусу і недопущення посилення воєнного потенціалу, а разом із ним – і впливу на світові політичні процеси України. Особливості формування української національної ракетно-ядерної програми та концепція без'ядерної політики полягають у взаємопротилежних сенсових положеннях з урахуванням того

фактору, що наявний науково-технічний потенціал та успадковані ракетно-ядерні озброєння внаслідок зовнішньополітичного тиску провідних ядерних держав були втрачені без належних гарантій, що призвело до уможливлення порушення суверенітету і територіальної цілісності України. У даному контексті слід зазначити, що перспективою подальших досліджень є науковий аналіз політичних аспектів порушення умов Будапештського меморандуму як наслідку денуклеаризації України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Горбулин В. П. Основные периоды и этапы развития ракетно-космической техники Украины. Ч.2. Создание боевых стратегических баллистических ракет и ракетных комплексов (1957–1990). Наука та наукознавство. 2014. № 2. С. 76–103.

Слецьких К. Без'ядерний статус України – добровільний крок або результат міжнародного тиску? 2009. URL: <http://nato.pu.if.ua/old/journal/2009/2009-14.pdf>.

Луговський О. Г. З історії ракетно-космічної техніки в Україні в 50 – 60-х роках ХХ ст. Наука та наукознавство. 2017. № 3. С. 121–133.

Луговський О. Г. Нездійснений проект: про ідею створення Інституту аерогідродинаміки (проблем реактивного руху Академії наук УРСР в м. Дніпропетровськ. Наука та наукознавство. 2015. № 1. С. 130–138.

Погорелова І. С. Америко-українські відносини у контексті ядерного роззброєння і гарантій безпеки. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2017. Вип. 24(2). 25-31.

Покась М. (2001) Концептуальна еволюція політики США в питанні денуклеаризації України (1991-1997 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, 20 с.

Потехін О. В. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна. Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 2. 132-152.

Потехін О. В. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ. Агора. 2016. Випуск 16. С. 16–22.

Про ратифікацію Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року : постанова ВРУ від 18 листопада 1993 року № 3624-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3624-12>.

Ракеты и космические аппараты Конструкторского бюро «Южное» / под ред. С.Н. Конюхова. Днепропетровск: ГKB «Южное» им. М.К. Янгеля. 2000. 240 с.

Рафєєнко Д. Ядерний чинник в зовнішній політиці України (1991–1996 рр.). Білоруський журнал міжнародного права та міжнародних відносин, 2014 № 3, 42–45.

Miller S. Ukraine's flawed nuclear diplomacy. The Nonproliferation Review. Spring-Summer. 1994. 47–53. URL: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/miller13.pdf>.

REFERENCES

Gorbunin, V. P. (2014). Osnovnye periody i jetyapy razvitija raketno-kosmicheskoy tehniky Ukrainy [The main periods and stages of development of rocket and space technology in Ukraine]. In Ch.2. Sozdanie boevykh strategicheskikh ballisticheskikh raket i raketnykh kompleksov (1957–1990). Nauka ta naukoznavstvo, 2, 76-103.

Jelecjkykh, K. (2009). Bez'jadernyj status Ukrajiny – dobrovil'nyj krok abo rezul'tjat mizhnarodnogo tysku? [Is Ukraine's nuclear-free status a voluntary step or the result of international pressure?]. Retrieved from <http://nato.pu.if.ua/old/journal/2009/2009-14.pdf>.

Konjuhov, S. N. (Ed.). (2000). Rakety i kosmicheskie apparaty Konstruktorskogo bjuro «Juzhnoe» (2000) [Rockets and spacecraft of the Yuzhnoye Design Bureau (2000)]. Dnepropetrovsk: GKB «Juzhnoe» im. M.K. Jangelja.

Lughovs'kyj, O. Gh. (2015). Nezdijnsennyj proekt: pro ideju stvorennja Instytutu aeroghidrodynamiky (problem reaktyvnogho rukhu Akademiji nauk URSR v m. Dnipropetrovsk). [Impossible project: about the idea of creating the Institute of Aerohydrodynamics (problems of jet propulsion of the Academy of Sciences of the USSR in Dnepropetrovsk)]. Nauka ta naukoznavstvo, 1, 130-138.

Lughovs'kyj, O. Gh. (2017). Z istoriji raketno-kosmichnoji tekhniki v Ukrajinі v 50 – 60-kh rokakh ХХ ст. [From the history of rocket and space technology in Ukraine in the 50 – 60's of the twentieth century]. Nauka ta naukoznavstvo, 3, 121-133.

Miller, S. (1994). Ukraine's flawed nuclear diplomacy. The Nonproliferation Review. Spring-Summer. 47-53. Retrieved from <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/miller13.pdf>.

- Poghorjelova, I. S. (2017). Amerykano-ukrajinsjki vidnosyny u konteksti jadernogho rozzbrojennja i gharantij bezpeky [US-Ukrainian relations in the context of nuclear disarmament and security guarantees]. *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoji akademiji Ukrainy*, 24(2), 25-31.
- Pokasj, M. (2001). Konceptualjna evoljucija polityky SShA v pytanni denuklearizaciji Ukrainy (1991–1997 rr.) [Conceptual evolution of US policy on the issue of denuclearization of Ukraine (1991–1997)]. Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.02. Odesjkyj nacionaljnyj universytet im. I. I. Mechnykova, Odesa.
- Potjekhin, O. V. (2016). Nezastosuvannja jadernoji zbroji u vijsjkovo-politychnij strateghiji SShA ta Ukraina [Non-use of nuclear weapons in the military-political strategy of the United States and Ukraine]. *Problemy vsesvitnjoji istoriji*, 2, 132-152.
- Potjekhin, O. V. (2016a). Jaderne rozzbrojennja Ukrainy u konteksti jiji vidnosyn z SShA ta RF [Ukraine's nuclear disarmament in the context of its relations with the United States and Russia]. *Aghora*, 16, 16-22.
- Pro ratyfikaciju Doghovoru mizh SRSR i SShA pro skorochennja i obmezhenja strateghichnykh nastupaljnykh ozbrojenj, pidpysanogho u Moskvi 31 lypnja 1991 roku, i Protokolu do njogho, pidpysanogho u Lisaboni vid imeni Ukrainy 23 travnja 1992 roku [On the Ratification of the Treaty between the USSR and the USA on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, signed in Moscow on July 31, 1991, and the Protocol thereto, signed in Lisbon on behalf of Ukraine on May 23, 1992]. (1993). Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 3624-XII. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3624-12>.
- Rafjejenko, D. (2014). Jadernyj chynnyk v zovnishnij polityci Ukrainy (1991–1996 rr.) [Nuclear factor in the foreign policy of Ukraine (1991-1996)]. *Bilorusjkyj zhurnal mizhnarodnogho prava ta mizhnarodnykh vidnosyn*, 3, 42-45.

Viacheslav Myronenko

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0003-0236-4134>, slavik_kiev@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 30.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Tetiana Miroshnychenko, Hanna Fedorova

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Digital Diplomacy as a Modern Communication Means of International Relations

This article considers a new direction of public diplomacy - digital diplomacy, the main tool of which is social networks. Digital diplomacy in the era of the COVID-19 pandemic is gaining momentum and use. This topic is very relevant and important today. The expansion of digital technologies for diplomatic relations is studied, the advantages and disadvantages of digital diplomacy are considered and evaluated. World time zones and distances have disappeared - information has become available anywhere in the world, but most importantly, it has become decentralized - it is difficult to identify one or two major information providers: each information resource can find an analogue or opponent.

The aim of this article is to identify the possibilities of digital diplomacy and its impact on international relations. In this article, the authors consider and try to find out the place of digital diplomacy in public diplomacy, and what role it plays in the political life of diplomats. The authors point to the fact that it is impossible to imagine the life of modern society without social networks, exchange of various information and discussion of urgent issues. For a modern person, using of social networks is quite common, and for diplomats - it's not so much a form of communication with thousands of strangers, as an understanding of what is happening in their country of residence, how citizens and the digital space reacts on decisions and actions of their foreign ministry. Digital space can be used as an influence on public opinion, creating a positive image of your country abroad. The authors came to certain conclusions, even after overcoming the pandemic, all forms of digital diplomacy can become an additional effective area of communication both in relations between states and politicians in the international arena and within the diplomatic system. The authors argue that the rapid development and widespread use of information technology allows diplomatic missions to adapt to the trends of the new era of international relations.

Keywords: digital diplomacy, social networks, international relations, digitalization, information

Тетяна Мірошніченко, Ганна Федорова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)

Цифрова дипломатія як сучасний комунікаційний інструмент міжнародних відносин

У цій статті розглядається новий напрямок публічної дипломатії – цифрова дипломатія, основним інструментом якої є соціальні мережі. Цифрова дипломатія в епоху пандемії COVID-19 набуває стрімкого розвитку та використання. Ця тема на сьогодні дуже актуальна та вагома. Досліджуються питання розширення цифрових технологій для дипломатичних зв'язків, розглядається та дається оцінка перевагам та недолікам цифрової дипломатії. Світові часові зони та відстані зникли – інформація стала доступною у будь-якій точці світу, але головне, вона стала децентралізованою – важко виділити одного-двох головних постачальників інформації: кожному інформаційному ресурсу можна знайти аналог чи опонента.

Метою статті є визначення можливостей цифрової дипломатії та її вплив на міжнародні відносини. У статті автори розглянули та спробували з'ясувати місце цифрової дипломатії у публічній дипломатії, і яку роль вона відіграє у політичному житті дипломатів. Автори

вказують на той факт, що неможливо уявити життя сучасного суспільства без соціальних мереж, обміну різноманітною інформацією та обговоренням нагальних питань. Для сучасної людини користування соціальною мережею досить звичне явище, а для дипломатів – це навіть не так форма спілкування з тисячами незнайомих людей, скільки розуміння того, що відбувається в країні їх перебування, як на рішення та дії їх зовнішньополітичного відомства реагують громадяни та цифровий простір, який можна використовувати як вплив на громадську думку, створення позитивного іміджу своєї країни за кордоном.

Автори дійшли певних висновків, навіть після подолання пандемії усі форми цифрової дипломатії, можуть стати додатковим ефективним напрямом спілкування як у відносинах між державами та політиками на міжнародній арені так і в середині системи дипломатичних відносин.

Автори доводять, що стрімкий розвиток та широке застосування інформаційних технологій дає змогу дипломатичним представництвам пристосуватися до тенденцій нової ери міжнародних відносин.

Ключові слова: цифрова дипломатія, соціальні мережі, міжнародні відносини, цифровізація, інформація

Вступ.

Пандемія COVID-19 порушила нормальний перебіг життя у багатьох країнах, підірвала економіку та серйозно позначилася практично на всіх аспектах нашого існування, не оминаючи і дипломатичну сферу.

Сучасний рівень розвитку дипломатичної практики в мережі Інтернет з використанням ІТ-технологій дозволяє говорити про формування дискурсу цифрової дипломатії як нової форми дипломатичних переговорів, що сприяє динамічній комунікативній практиці на сучасному етапі світового розвитку.

Метою дослідження є визначення можливостей цифрової дипломатії та її вплив на міжнародні відносини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню цифрової дипломатії присвятили свої роботи значна кількість експертів політологів, соціологів, фахівці з міжнародних відносин, істориків. При написанні статті були опрацьовані роботи вітчизняних та зарубіжних вчених Альошкіної Н. С. (2018), Рябиченко А. (2021), Прокопенко І. В. (2015), Шевель І. П. (2021), Фукуяма Ф. (2020), які досліджували використання цифрової дипломатії на сучасному етапі.

Результати дослідження.

Цифрова дипломатія, цифровізація, онлайн-дипломатія, хмарна дипломатія – основний тренд ковідних 2020-2021 років у зовнішній політиці країн усього світу. Засідання ООН в Zoom, відеоконференції та дзвінки – все це мало прискорити процеси прийняття рішень та полегшити роботу дипломатів. Перед цифровою дипломатією ставляться не прості завдання, це і оперативне надання достовірної інформації,

і спростування неправильної інформації, і підтвердження інформації з офіційних джерел. На сьогоднішній день про те, що країни включають цифровізацію до пріоритетів своєї зовнішньої політики, свідчать, зокрема, поява в цих державах окремих документів і програм, що визначають їх цифрові зовнішньополітичні стратегії. Але чи стала цифровізація дипломатії панацеєю на всі випадки життя?

Експерти з Америки, Європи та Близького Сходу провели дослідження та дійшли парадоксальних висновків. Пандемія посилила геополітичну фрагментацію та поглибила «лінії розлому» між країнами. Водночас це уповільнило дипломатичні процеси та зупинило більшість мирних зусиль з питань щодо урегулювання чинних конфліктів. Дипломатам доводилося пристосовуватися до нових умов, як і іншим працівникам різних сфер.

Ситуація, що склалася, принаймні на початку кризи, майже повністю зупинила дипломатичну діяльність. Без технічної підтримки захищених мереж для конфіденційних розмов дипломати обмежували свій робочий простір віртуальними конференціями та вебінарами. В умовах цієї нової реальності їм довелося адаптуватися та навчитися працювати по новому. Обмеження на поїздки та особисті зустрічі заважали їм збирати необхідну інформацію та ускладнили процеси звітності. При цьому тренд на цифровізацію дипломатії дещо полегшив вирішення технічних питань, але не став панацеєю, яка дозволить «скасувати» традиційний формат дипломатичної взаємодії.

Хоча цифрова дипломатія стає важливою темою в політичному дискурсі, їй все ще не вистачає офіційного визначення, тому цей

термін використовується розпливчато. Відсутність точності в визначенні змусило вчених досліджувати цифрову дипломатію з різних точок зору, приділяючи особливе увагу всім аспектам: від кібербезпеки до соціальних мереж (Контуры глобальных трансформаций, 2021; Пандемия в качестве, 2021).

Розвиток веб-сайтів міністерствами іноземних справ, посольствами та делегаціями міжнародних організацій на даний час є стандартною практикою. Соціальні мережі стали ще важливішим інструментом дипломатії. Таке всевітнє поширення онлайн-каналів принесло з собою хвилю відкритості та прозорості, якої ніколи не було.

Основні відмінності від класичної публічної дипломатії полягають у ширшому доступі до інформації, більшій взаємодії між окремими особами та організаціями та більшою прозорістю (Fukuяama, 2020).

Основною метою застосування цифрової дипломатії, як важливого інструменту м'якої сили будь-якої держави є, насамперед, забезпечення внутрішньої стабільності та безпеки, а також просування власного зовнішньополітичного курсу.

Крім того, з'явилися нові виклики для цифрової дипломатії на тлі останніх суспільно-політичних та суспільно-економічних подій (останнім часом зустрічається термін «віртуальна дипломатія»):

- інтерпретація та розуміння справжніх намірів та установок інших сторін у форматі обговорення на відеоконференціях (ще більше серйозний оборот це питання набуває, коли обговорюється тема врегулювання конфліктних ситуацій та визначення характеру відповідальності за той чи інший крок);

- персоналізація спілкування (обмеження викликані, зокрема, неможливістю проведення неформальних бесід у рамках традиційних дипломатичних майданчиків та звуженням простору для здійснення дипломатичних маневрів);

- робота з базами даних та інформацією (розширення можливостей отримання несанкціонованого доступу до конфіденційної документації та зламування системних сховищ, що в принципі є складним завданням, але аж ніяк не неможливим);

- формулювання зовнішньополітичних пріоритетів (фокусування на обліку національних цілей та завдань на рівні місцевих спільнот);

- значення та роль державного регулювання (посилення залучення державних інститутів у ключові процеси суспільного життя);

- забезпечення стійкості та солідарності (необхідність переформулювання механізмів

та способів продукування суспільної довіри та життєздатності цінностей).

Як базові умови становлення цифрової дипломатії на сучасному етапі можна відзначити такі:

- підтримання привабливості політичного образу держави (а також перших осіб та впливових політичних лідерів) всередині країни та за кордоном;

- конструювання успішного політичного позиціонування осіб, які ухвалюють важливі політичні рішення;

- забезпечення авторитетності власних зовнішньополітичних проєктів;

- оперування перевіреними даними та правдивою інформацією, що демонструє готовність вибудовувати відкриті довірчі стосунки.

Однак сьогодні як ніколи високо оцінюється здатність сучасних держав слідувати декларованим принципам та демонструвати відповідальність за дії, що вживаються. У контексті проблем та питань цифрової дипломатії це створює додаткові складнощі на тлі диверсифікації інструментарію отримання несанкціонованого доступу до особистої інформації, збільшення кількості вчинених у кіберпросторі злочинів, розуміння існуючих у чинному законодавстві (міжнародному та національному) прогалин, розповсюдження потенційно конфліктних та порочних відомостей. Отже, цифрова дипломатія має бути прямим втіленням ключових норм та цінностей того суспільства, яке представляється за кордоном: тут немає місця публікаціям дезінформуючих матеріалів, поширення Fake News, маніпулювання, пропаганді вигідних політичних та економічних програм, подання вузькоорієнтованих інтересів будь-якої групи осіб, порушення наявних домовленостей. При цьому, не слід забувати і про такі можливості, як використання складних технологічних інструментів (покликаних згуртувати цільову аудиторію та збільшити координований потік своєї інформації на всіх платформах та акаунтах), формалізація та оптимізація аналізу великих обсягів даних, обмін досвідом взаємодії в рамках конкретної цифрової екосистеми та конкретної архітектури віртуального світу, посилення комунікаційного та впливового потенціалу створюваних віртуальних спільнот (Цифровая дипломатия, 2021).

Пандемія спонукала дипломатів більше, ніж зазвичай, взаємодіяти з приватним та неурядовим секторами, особливо при закупівлі, розподілі медичних та гуманітарних матеріалів. Дипломати знаходили час, щоб обміркувати та наново відкалібрувати свої дипломатичні

навички. Наприклад, консульська робота стала переважати політичні та економічні пріоритети.

Як пише П. Міллет, колишній посол Великобританії в Лівії (2015–2018 рр.), складнощі дипломатичної роботи пов'язані з обмеженими можливостями міністерств закордонних справ для реалізації «нормальної» дипломатії, спостерігається нестача часу, досвіду чи ресурсів для концентрації сил на зовнішній політиці. Департаменти, що займаються географічними або галузевими питаннями, такими як Близький Схід або зміна клімату, виявили, що персонал відволікається на консульську роботу, тому не може виконувати свою звичайну роботу. Міжнародні зусилля щодо підтримки врегулювання конфліктів також ослабли,

оскільки дипломати, посланці та учасники мирних переговорів не змогли приїхати. Посол зазначає, що у двосторонній роботі ключем до успіху дипломата є розуміння країни, де він працює. Це означає зустрічі з людьми, вивчення історії, культури та мови. У багатьох культурах холодні дзвінки є неприпустимими і часто дуже незручними. Спроби побудувати відносини за допомогою Zoom ніколи не принесуть такого ж глибокого розуміння, як особиста зустріч. У багатосторонній роботі також важливим є прямий контакт (Механізм публічного управління, 2020). Цифрова дипломатія з кожним днем стає дедалі популярнішою, розглянемо переваги та недоліки даного явища (табл. 1). Враховуючи викладене, можна зробити певні висновки, що

Переваги та недоліки цифрової дипломатії

Переваги	Недоліки
1. Соціальні мережі дозволяють дипломатам спостерігати за подіями, збирати інформацію та виявляти ключові фактори впливу, надавати канали впливу поза традиційною аудиторією. 2. Можливість швидкої та ефективної комунікації. 3. Близькість з аудиторією. 4. Цифрові технології надзвичайно корисні для збору та обробки інформації про дипломатичну діяльність. 5. Дозволяють урядам аналізувати можливі наслідки тих чи інших подій у різних країнах світу, та вплив таких подій на їхню країну. 6. Низька вартість. 7. Дозволяють політикам розширити свій вплив. 8. Більше часу на продумування відповідей.	1. Відсутність достатніх технологій. 2. Необхідність покращення навичок цифрового спілкування. 3. Централізовані та негнучкі адміністративні системи. 4. Бюрократичні процеси прийняття рішень. 5. Культура анонімності. 6. Витік інформації. 7. Хакерські атаки.

Розроблено автором за матеріалами (Шевель, 2021; Алешкіна, 2018)

переваги цифрової дипломатії перевершують її недоліки.

Цифрова дипломатія як елемент публічної дипломатії - важлива складова «м'якої сили» світових держав. Дипломати різних країн продовжують освоювати мобільні програми, які раніше не розглядалися як платформи для політичної комунікації (Рябиченко, 2021).

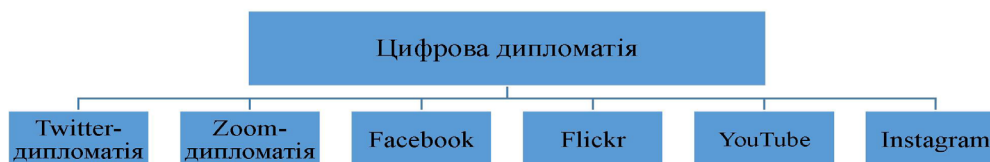
Головним майданчиком для цифрової дипломатії є соціальна мережа Twitter. Тому між термінами «цифрова дипломатія» і «twitter-дипломатія» (або «твіпломатія»)

часто ставиться знак рівності. Крім тексту та посилань, у твіті можуть бути присутніми до чотирьох зображень або форма для проведення опитування з варіантами відповіді, відеозапис. Twitter-дипломатія поєднує в собі різноманітні підходи до роботи, тому в стрічці соціальної мережі нейтральні оголошення офіційних сторінок дипломатичних представництв про графік прийому громадян з консульських питань є сусідами з образними, найчастіше провокаційними висловлюваннями політичних діячів (Ministerstwo Spraw, 2021).

Згідно з великою кількістю досліджень, проведених нещодавно, серед світових політичних лідерів, дипломатів та міністерств закордонних справ низки країн Twitter залишається найпопулярнішою соціальною мережею. Проведений аналіз BCW (Burson Cohn & Wolfe), представлений у доповіді *Twiplomacy-2018*, виявив 951 аккаунт у Twitter (з них 372 особисті та 579 інституційні) глав держав та урядів та міністрів закордонних справ 187 країн, тобто 97 % з усіх 193 держав-членів ООН мають офіційну присутність на Twitter-платформі із загальною майже півмільярдною аудиторією передплатників. Всі уряди G20 мають офіційну присутність у Twitter, а шість лідерів G7 мають особистий обліковий запис у Twitter. У Брюсселі, Женеві, Лондоні, Нью-Йорку та Вашингтоні іноземні дипломатичні

місії вже не можуть ігнорувати дипломатичну активність у Twitter-сфері. Навіть китайські посольства в Канаді, Пакистані, Туреччині, Уганді та китайські представництва в ЄС, ООН у Нью-Йорку та Женеві, китайський посол в Індії зараз активно використовують Twitter-платформу (Шевель, 2021; *The Coronavirus*, 2021).

Під час пандемії, у 2020-2021 роках, світові лідери активно використовували Twitter для спілкування та, щоб спонукати своїх користувачів до #StayHome, #StayAlert та #SaveLives. Twitter та Zoom дипломатія відкриває нові горизонти для розширення цифрової дипломатії. Але дипломати, як і політики, не обмежуються мережею Twitter, активно використовуючи у своїй роботі можливості Facebook, YouTube, Flickr та Instagram, блогів (рис. 1.1). Як цікавий

Рис 1.1. Використання соціальних мереж дипломатичними службами

Розроблено автором за матеріалами (Прокопенко, 2015; *Особливості залучення*, 2021)

приклад слід навести особливий розділ сайту зовнішньополітичного відомства Фінляндії, де блоги ведуть послы, які представляють республіку в різних країнах світу.

Україну також не оминули зміни, на сьогодні Twitter стає не просто каналом комунікації, а й інструментом побудови іміджу нашої країни на світовому рівні. Можна спостерігати становлення не просто цифрової дипломатії, а української Twitter-дипломатії.

Прикладом цього явища може бути висвітлення у Twitter Міжнародної конференції на підтримку України, що відбулася 28 квітня

у Києві. Українські політики, міністерства та інші офіційні установи розпочали активну діяльність у Twitter. Наразі ж ми спостерігаємо становлення не просто цифрової дипломатії, а української Twitter-дипломатії. Найкращим приводом скористатися зайвий раз Twitter є якраз важливі зустрічі з держслужбовцями інших країн, українські новини, світові нагальні події та міжнародні саміти (Рябиченко, 2021).

Враховуючи викладене, можна виділити основні особливості, що сприяють розвитку цифрової дипломатії (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Особливості які сприяють поширенню та розвитку цифрової дипломатії
Розроблено автором за матеріалами (Алешкіна, 2018)

Українське МЗС також повідомило про нововведення – здійснення першого в історії «віртуального візиту» міністра до Німеччини для проведення онлайн-переговорів. Окрім певних протокольних деталей, більшість основних елементів звичайного робочого візиту були збережені, включаючи двосторонню зустріч і спільну заяву для преси. Враховуючи перший успішний досвід, можна чекати на продовження цієї практики. Втім, прискорений перехід із конференц-залів на онлайн-майданчики не лише розширив можливості регулярного діалогу та оперативного обміну інформацією, а й створив нові виклики, які можуть суттєво вплинути на майбутнє дипломатичних відносин. Спірним залишається питання прийнятності використання нових технологій щодо політичних самітів вищого рівня. У сфері комунікацій було здійснено значний прорив, і навіть найменші технічні проблеми цілком здатні перешкоджати імпульсу зустрічі, роблячи досягнення компромісу ще складнішим. Окремо слід зазначити і непересічну роль перекладача у подібних форматах переговорів. Деякі сучасні платформи для онлайн-конференцій (зокрема популярний зараз Zoom) передбачають спеціально виділені канали для дистанційного синхронного перекладу. Але важливо розуміти, коли перекладач знаходиться на відстані тисячі миль від переговорників, якісь проблеми зі

звукom можуть стати причиною прикрого непорозуміння або неправильного трактування слів спікера. Якщо йдеться про політично чутливі питання, а відносини між учасниками важко назвати дружніми, ціною помилки перекладача може стати міжнародний скандал.

Цифрова дипломатія в глобальному світі виступає як одна з форм публічної дипломатії, як новий метод дипломатії та як ефективний інструментарій у міжнародних відносинах.

Цифрова дипломатія визначається як використання інструментарію цифрових технологій у просуванні національних інтересів, у рамках дипломатичної політики держави.

Висновки.

Підводячи підсумок, можемо відмітити, що цифрова дипломатія стала невід’ємною частиною сучасних дипломатичних відносин. Вона не вимагає великих витрат при організації зустрічей, зручна у використанні. Завдяки цифровій дипломатії можна зв’язатися з представниками безпосередньо, а дипломати зможуть встановити прямий та тісний контакт із колегами з інших країн та громадськістю. Основи дипломатії залишаються незмінними, хоча на сьогодні багато що виражається через цифрові канали. Цифровізація в цій сфері прискорюватиметься, однак водночас сфера цифрової дипломатії потребує упорядкованості в міжнародному праві, також існує багато ризиків, один з яких

витік закритої дипломатичної інформації. Подібні недоліки потребують ретельного опрацювання механізму здійснення подібного роду зовнішньополітичних відносин. Тому основні питання все ж таки вирішуватимуться за столом переговорів між дипломатами тет-а-тет, а цифрова дипломатія поки що залишиться лише частиною публічної дипломатії.

Безумовно, після закінчення вимушеного карантину та відкриття кордонів світ повернеться «в офлайн». Але чимала його частина залишиться у віртуальному просторі, а решта, навіть після повернення, вже ніколи не буде такою, як раніше.

Дипломатія завжди була і залишається насамперед мистецтвом поєднувати необ'єднуване; інтегрувати нові елементи, не відмовляючись від найкращих традицій; набувати нових форм, зберігаючи незмінною суть; збагачуватись навичками віртуального спілкування, не забуваючи законів Realpolitik. Саме здатність до швидкої адаптації, моментальне реагування на нові виклики, нестандартне мислення та гнучкість у прийнятті рішень відрізняє професійного дипломата від звичайного фахівця міжнародника.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Алешкина Н. С. «Цифровая дипломатия»: новые инструменты «мягкой силы». Вестник Поволжского института управления. 2018. Т. 18. № 1. С. 143–150.

Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. 2021. URL: <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/541>.

Механізм публічного управління. 2020. URL: <https://panor.ru/articles/twitter-diplomatiya-kak-instrument-vneshnepoliticheskoy-kommunikatsii/33693.html>.

Особенности залучения социальных сетей. 2021. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21648/doroshkoye_y713_0.pdf.

Пандемия в качестве возможности: развитие цифровой дипломатии. 2021. URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/5.pdf.

Прокопенко І.В. Цифрова дипломатія як приклад інновацій у соціальній комунікації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Полтава, 2015. С. 418-422.

Рябиченко А. Цифровая дипломатия вчера и сегодня. 2021. URL: <https://russiancouncil.ru/analyticsand-comments/columns/digitaldiplomacy/tsifrovaya-diplomatiya-vchera-i-segodnya/>.

Цифровая дипломатия – дипломатия будущего. 2021. URL: http://iamp.dipacademy.ru/media/files/ds_31_05.pdf.

Шевель І. П. Дипломатія під час пандемії COVID-19: її роль та наслідки у сфері дипломатії та міжнародних відносин. 2021. URL: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/218775/218426>.

Fukuyama F. Francis Fukuyama on the State of Democracy in 2020 and Beyond. 2020. URL: <https://www.wsj.com/articles/francis-fukuyama-on-the-state-of-democracy-in-2020-and-beyond-1160-8051600>.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP. Twitter: official page. 2021. URL: https://twitter.com/MSZ_RP.

The Coronavirus is the Single-Most Tweeted Topic by World Leaders, BCW's Twiplomacy Study Finds. 2021. URL: <https://bcw-global.com/thought-leadership/2020-07-21-the-coronavirus-is-the-single-most-tweeted-topic-by-world-leaders-bcws-twiplomacy-study-finds>.

REFERENCES

- Aljoshkina, N. (2018). «Tsifrovaya diplomatiya»: novyye instrumenty «myagkoy sily» [«Digital diplomacy»: new tools of «soft power»]. Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniya, 18(1), 143–150.
- Fukuyama F. (2020) Francis Fukuyama on the State of Democracy in 2020 and Beyond. Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/francis-fukuyama-on-the-state-of-democracy-in-2020-and-beyond-1160-8051600>.
- Kontury globalnyh transformacij: politika, jekonomika, pravo [Outlines of global transformations: politics, economics, law]. (2021). Retrieved from <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/541>.
- Mekhanizm publichnogho upravlinnja [Mechanism of public administration]. (2020). Retrieved from <https://panor.ru/articles/twitter-diplomatiya-kak-instrument-vneshnepoliticheskoy-kommunikatsii/33693.html>.
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP. Twitter: official page. (2021). Retrieved from https://twitter.com/MSZ_RP.
- Osoblyvosti zaluchennja socialnykh merezh [Features of involving social networks]. (2021). Retrieved from https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21648/doroshkoye_y713_0.pdf.
- Pandemija v kachestve vozmozhnosti: razvitie cifrovoj diplomatii [Pandemic as an opportunity: the development of digital diplomacy]. (2021). Retrieved from http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/5.pdf.
- Prokopenko, I. (2015). Tsyfrova dyplomatiya yak pryklad innovatsiy u sotsial'niy komunikatsiyi [Digital diplomacy as an example of innovation in social communication]. Materialy mizhnarodnoji naukovy-praktychnoji konferenciji. Poltava, 418-422.
- Ryabichenko A. (2021). Tsifrovaya diplomatiya vchera i segodnya [Digital diplomacy yesterday and today]. Retrieved from <https://russiancouncil.ru/analyticsand-comments/columns/digitaldiplomacy/tsifrovaya-diplomatiya-vchera-i-segodnya/>.

- Shevel, I. (2021). Dyplomatija pid chas pandemiji COVID-19: jiji rolj ta naslidky u sferi dyplomatiji ta mizhnarodnykh vidnosyn [Diplomacy during the COVID-19 pandemic: its role and implications for diplomacy and international relations]. Retrieved from <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/218775/218426>.
- The Coronavirus is the Single-Most Tweeted Topic by World Leaders, BCW's Twiplomacy Study Finds. (2021). Retrieved from <https://bcw-global.com/thought-leadership/2020-07-21-the-coronavirus-is-the-single-most-tweeted-topic-by-world-leaders-bcws-twiplomacy-study-finds>.
- Tsifrovaya diplomatiya – diplomatiya budushchego [Digital diplomacy is the diplomacy of the future]. (2021). Retrieved from http://iamp.dipacademy.ru/media/files/ds_31_05.pdf.

Miroshnychenko Tetiana

Ph.D., Assoc. Prof, <https://orcid.org/0000-0001-6114-4866>, tatiana.miroschnichenko@karazin.ua

Fedorova Hanna

Senior lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-9900-6709>, g.y.fedorova@karazin.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 30.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Kateryna Fedoryshyna*Kyiv National University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine)***The Problem with Discussion on External Influences on Political Regimes: Theoretical Dimension**

The main purpose of this article is to investigate the state of scientific debate about the problem of external influences on political regimes. As a result of the study of the problematic aspects of the existing discussion on the specifics of external influences on the stability of political regimes and their transits, it is possible to identify certain points of consolidation of the theoretical basis. For modern political science the problem of external influences on political regimes is determined by both theoretical and practical dimensions. In the theoretical dimension, political science considers external factors and processes that affect the efficiency of a particular political regime, its stability or instability and the possibility of transit to other types of political regime. Also, the theoretical dimension considers the specifics of the ratio of external influences of different value models included in political regimes of particular type.

Thus, the theoretical aspect separately considers the problem of the ratio of the influence of democratic and non-democratic political regimes on other political regimes, and accordingly considers the geopolitical aspect of such influence along with the quantity of political regimes in the geopolitical environment of a particular country. Based on this dimension, the practice considers specific examples of external influences on the political regimes of certain countries in a certain geopolitical environment. However, if the theoretical dimension is characterized by many differences in the definition of basic concepts and processes, practice loses the chance to effectively use real data, and thus - to develop strategies to protect the efficiency of political regimes or fight with undesirable external influences. Such strategies are important especially for countries in transit and those in an unfavorable geopolitical environment.

Keywords: *democracy, political regime, hybrid regime, democratic transit, autocratization, democratization, external influence*

Катерина Федоришина*Київський національний торговельно-економічний університет (Київ, Україна)***Проблема дискусії щодо зовнішніх впливів на політичні режими: теоретичний вимір**

Головна мета цієї статті – дослідити стан наукової дискусії навколо проблеми зовнішніх впливів на політичні режими. В результаті дослідження проблемних сторін існуючої дискусії щодо специфіки зовнішніх впливів на стабільність політичних режимів та їхні транзити можливо виділити певні точки консолідації теоретичного підґрунтя. Для сучасної політичної науки проблема зовнішніх впливів на політичні режими одночасно визначається теоретичним та практичним виміром. В теоретичному вимірі політична наука розглядає зовнішні фактори та процеси, що впливають на ефективність певного політичного режиму, його стабільність або нестабільність і можливість транзиту в інші типи політичного режиму. Також теоретичний вимір розглядає специфіку співвідношення зовнішніх впливів різних ціннісних моделей, що включені в політичні режими того чи іншого типу.

Так теоретичний аспект окремо розглядає проблему співвідношення впливу демократичних та недемократичних політичних режимів на інші політичні режими, а

відповідно розглядається і геополітичний аспект такого впливу, кількість тих чи інших політичних режимів в геополітичному середовищі певної країни, що може впливати на ефективність політичного режиму цієї країни. Відштовхуючись від цього виміру, практика розглядає конкретні приклади зовнішніх впливів на політичні режими певних країн в певному геополітичному середовищі. Однак якщо теоретичний вимір характеризується великою кількістю розбіжностей у визначенні основних понять та процесів, практика втрачає шанс ефективно обробляти реальні дані, а відтак – розробляти ефективні стратегії захисту ефективності політичного режиму або боротьби з небажаними зовнішніми впливами. Такі ефективні стратегії є необхідними особливо для країн в стадіях транзиту та тих, що знаходяться в несприятливому геополітичному середовищі.

Ключові слова: демократія, політичний режим, гібридний режим, демократичний транзит, автократизація, демократизація, зовнішній вплив

Introduction

The scientific discussion on defining the essence of the phenomenon of political regime and democracy in particular points at the necessity to consider the transit of political regime under the simultaneous external influence of democratic and non-democratic actors. The result of complex influence in an environment that cannot be defined as unambiguously democratic depends on the interaction of internal and external factors for the target country, including the specifics of the environment (quantity of democratic and non-democratic neighbors, strength of ties with actors which represent the efficient democratic systems).

Studying the process of democratization of Ukraine and Poland, V. Kobylnyk (Kobylnyk, 2010) notes that the influence of external actors on the transformation of political regimes of both countries was implemented through specific political and economic support for local democratic trends.

The researcher points out that at the beginning of the democratic transition, Poland made a concrete choice of the Euro-Atlantic direction of foreign policy. Along with a clear definition, the process of adapting the legislation to the standards of the European bloc began, which was supported by specific programs, significant investments and assistance for the development of the institutional and military sectors of Poland. Ukraine, in its turn, has chosen the principle of multi-vectorism in foreign policy, which has not received unequivocal support from the prevailing democratic actors abroad, in contrast to Poland.

Thus, the researcher concludes that the mass support of Poland by democratic actors, and the inconsistency of external influences on the transformation of Ukraine, facilitated the process of democratization in the first case, and complicated it in the second case. In practice, this principle demonstrates the specific process of democratic transits in the post-Soviet geopolitical space,

including Ukraine and its immediate geopolitical environment. Besides this historic example shows an urgent need of profound political research on the specific dimensions of external influences on political regime, especially considering recent geopolitical challenges.

I. The scientific discussion around the problem of external influences on transit of political regime

The problem of democratic transit is widely studied in Western political science. At the current stage of development of Ukrainian political science, it is also actively considered by domestic researchers. The following researchers profoundly studied the problem of democratization (and the reverse effect of autocratization): L. Diamond, S. Huntington, G. O'Donnell, R. Riggs, F. Schmitter, R. Dahl, K. Carothers, D. Rostow, D. Cohen, H. Linz, R. Vanderhill, T. Ambrosio, S. Levitsky, L. Way, J. Tolstrup, P. Brooker, and others.

Transitology studies the process of political regime change through the dimension of transit i.e., the transition from one regime to another (for example, from autocracy to democracy), and transformations, which create a specific process of development of the country's political system.

In this regard, R. Vanderhill (2012) points out that in political science the question remains unsolved of why in some cases external influence lead to the development of autocratic regime, and in some cases, they do not affect the development and stability of autocracy significantly. It has also not been decided whether the influence of external factors on the political regime (in particular, autocracy) is the result of coincidence, or whether there is a generalized rule to which any influence of external factors on the development and stability of the political regime (in particular, autocracy).

In this regard, O. Tansey (2015) points out that in history there are few examples of countries with immunity to external influences. Conversely, many

historical examples point to situations of external support for despotic leaders. When some autocracies are isolated in the international arena, some enjoy cross-border allied support, which strengthens the political regime. From the researcher's point of view, we can identify three external factors that affect the stability of the political regime (in particular - autocracy).

The first factor is the factor of passive influence of an external actor, which is not intended to influence the change of local policy in the country of influence. This factor includes the cross-border impact of examples and patterns, globalization and its impact on the economic and political spheres. The second factor includes the unintentional influence of an external actor on domestic policy, which leads to the strengthening of autocratic leaders as opposed to the real goals of the external actor. The third factor involves deliberately sponsoring autocracies, where the external actor has a specific goal of supporting autocracies in the affected country for a number of reasons through a number of methods and tools. (Tansey, 2015).

In addition, O. Tansey points at two specific mechanisms through which external actors influence local politics in the affected countries. The first mechanism is information that includes signals of reduction (or increase) of potential losses due to certain behavior. The second mechanism is the specific protection by external sponsors and their support of local elites, which helps to exercise and maintain power. (Tansey, 2016).

Considering the similar problem, S. Levitsky and L. Way (2010) analyzed the impact of the environment on the stability of the political regime in transition countries. Researchers have concluded that external factors directly affect the democratization process, provided close ties with democratic actors. They emphasize that states with a hybrid regime are more likely to democratize if they have close ties with Western democracies. According to researchers, political and economic support for external democratic actors limits the power of the ruling elites, which in turn affects the prospects for transit to democracy in transitional regimes. But if ties with Western actors become weak, a transitional regime that has not completed the transition to democracy is likely to return to authoritarianism. (Levitsky, 2010).

This idea also appears in the study of R. Vanderhill (2012), who points out that in a region dominated by autocratic states, the processes of spreading democracy are less possible. Conversely, the more democratic neighbors there are in the region, the less likely it is that autocracies will be stable, and the leaders of these autocracies will try to influence local transit regimes to prevent them from final transition to democracy.

Considering the problem of external influences on political regimes in post-communist countries, O. Marchak also emphasizes that political changes in Ukraine in recent decades are not unique to one state, but are part of a complex process of democratic transformations with post-autocratic states since the late twentieth century. This idea corresponds to the concept of S. Huntington (1997) and determines that the transit of the political regime in the direction of democratization should be viewed through the prism of the global democratization trend. Among the factors that in one way or another affect the success of political change in the direction of democratization O. Marchak (2007) names the factor of external cultural influence in the form of the attractiveness of the Western democratic model. In general, this idea is consistent with the ideas of the researchers who find the democratic concept attractive in terms of values. In addition, it highlights the problem of mismatch between the trends of democratization and autocratization due to the fundamental differences of democracy and non-democratic models in terms of cultural influences and the attractiveness of the value package. (Burnell, 2010).

II. The problem with terminology in the study of external influences on political regimes

According to the ideas abovementioned, even the scientific distinction between democratic and non-democratic external influences on political regimes is debatable and lacks any common terminological basis. In this regard, J. Tolstrup emphasizes that non-democratic external influences are defined in different terms (Tolstrup, 2015). S. Levitsky and L. Way use the term "black knight", T. Ambrosio calls the external influence of undemocratic actors "authoritarian resistance", R. Vanderhill uses the term "spread of autocracy", J. Tolstrup himself uses the term "negative external actor".

But the inability to reach a common terminological basis in the process of studying external influences on political regimes leads to the loss of common connotations. For example, the term "spreader of autocracy" implies that an external actor will purposefully spread a certain type of political regime. And this returns the discussion to the problem highlighted by O. Tansey. In fact, it is difficult to determine the motives of external actors, especially in the case of non-democratic actors who do not show open allegiance to the idea of a political regime in its entirety (unlike democratic actors).

At the same time, non-democratic actors do not necessarily aim at deliberately undermining the democratic foundations of a country and planting non-democratic elements instead. (Ge, Jiang, & Lu, 2017). But if these actors are labeled as "propagators of autocracy", the researcher suggests in advance that the motive of these actors is clear and unambiguous. Although J. Tolstrup (2015) points out that it is too

difficult to determine the real motives behind the actions of external actors, and such complexity leads to the reluctance of researchers to consider this problem in general.

Nevertheless, some studies examine the basic principles of the spread of external influences to political regimes. Thus, the study of R. Vanderhill points to the fact that external actors do influence the stability, efficiency and development of the political regime. The researcher emphasizes the process of influencing of the EU initiatives and incentives in case of the elites of the post-Soviet camp. Thus, R. Vanderhill determines that external actors can indeed influence the change of political regime. (Vanderhill, 2012).

In the framework of the study of democratization processes i.e., the transition to democracy, K. Herpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart and K. Welzel point out the following problem. Early studies of democratization considered each transit as an isolated national phenomenon with no connection to the global processes, external influences, or geopolitical features. But, according to S. Huntington's idea of the "cluster nature of democratization", this process should be considered in an international context. And only partially true is the idea of internal factors that cause a change in political regime (in this case the transition to democracy is mentioned). But democratization waves are the result of international trends, so the factors influencing these waves include the activities of external actors, along with transnational forces. (Haerpfer, Bernhagen, Inglehart, & Welzel, 2009).

External attempts to influence the change of political regime within the state (it does not matter whether it is democratization or autocratization) can have different effect and outcome, depending on factors that are not subject to external influence. (Schmitter, 1994). Such factors are, for instance, the local economy or particular quality of local political elites, local social structure, historic and cultural background etc. These factors are especially important in the analysis of the efficiency of external influence on political regimes. According to R. Vanderhill, the process of changing the political regime under external influence depends on several major factors: the balance of power distributed among the local political elite and the nature of relations between the recipient state and the external actor.

Thus, if power in the country is balanced between liberal and illiberal elites, and the relationship with the external actor is multidimensional, covering historical, cultural, economic aspects, the spread of authoritarianism under the influence of the external actor can be higher.

R. Vanderhill's concept provides some answers to the question of why some states are more likely to

fall under the external influence of non-democratic actors or (as J. Tolstrup calls them) "negative external actors". However, the issue remains fundamentally unsolved both due to the lack of unification of the theoretical basis and the inability to unravel the real motives of external actors in historical practice and determine the degree of influence of factors related to the country's response to external influences.

Conclusions

In general, the problem of external influences on political regimes is widely considered in political science through the prism of the actual "transit" as the transition from one political regime to another and "transformation" as a change in the political system. Among the key issues of transit still being profoundly discussed by researchers are the following:

- whether to equate the processes of democratization and autocratization;
- whether autocratization in general is a process of spreading the political regime as a complex model, including the values and norms inherent in this particular regime;
- whether it is possible to reach a terminological consensus on the particular features of negative external influences on the political regime.

The problem of defining basic terms does not make it possible to take the scientific discussion on external influences on political regimes to the next level. Accordingly, the following definitions require the common theoretical basis:

- an external influence;
- an actor of external influence;
- a democratic actor of external influence;
- a non-democratic actor of external influence.

In addition, it is necessary to summarize the factors that determine specific features of external influences on the political regime. According to the existing theoretical discussion, it should be emphasized that the factors of external influences on the political regime can be divided into general groups, such as:

- political factors;
- social factors;
- economic factors;
- cultural factors;
- geographic factors;
- technological factors.

1. The political group is determined by a number of factors related to the interaction of external actors with the political system of the target country, as well as with all external processes that are somehow related to political processes within the country.

2. The group of social factors is determined by those external influences that are related to the behavioral aspects and social structure of the target country.

3. The group of economic factors, respectively, includes external influences aimed at the economic system, economic cooperation, industry, finance, etc. in the target country.

4. The group of cultural factors includes information influences, historical and cultural narratives, influences through the media, art, the introduction of specific archetypes and images in the cultural space of the target country.

5. The group of geographic factors is closely related to the geopolitical concept. It determines the peculiarities of external influences determined by the geographical location of the target country.

6. The group of technological factors can be determined by factors related to scientific and technological development and innovation that may affect the local processes of other countries, including the target country.

This grouping of external influence factors enables further studies and can provide the ground for comparing the strength of the ties of certain groups of external influences on political regimes. Comparing the general groups simplifies the process of searching correlation between the particular external influences and the political regime changes.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Кобильник В. В. Особливості демократичної трансформації політичних режимів України і Польщі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. 21 с.

Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Політичні режими: нормативний підхід. Генеза. 1996. №1(4). С. 235–244.

Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 17 с.

Мацієвський Ю.В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 552 с.

Шмиттер К. Ф. Угрозы и дилеммы демократии. Политнаука. URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/schmitter.php>.

Burnell P. Promoting Democracy and Promoting Autocracy: Towards a Comparative Evaluation. *Journal of Politics and Law*. 2010. Vol.3(2). P. 3-14.

Ge Q. S., Jiang D., Lu F. Views on the study of geopolitical environment system simulation. *Acta Geographica Sinica*. 2017. Vol. 72(3). P. 371-382.

Haerpfer C. *Democratization* / P. Bernhagen, Inglehart R. F., C. Welzel. Oxford: Oxford University Press, 2009. 421 p.

Huntington S.P. The Third Wave. *Classes and Elites in Democracy and Democratization*. New York: Routledge, 1997. P. 285–292. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203765173-40>.

Levitsky S., Way L.A. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge Core. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511781353>.

Tansey O. *International politics of authoritarian rule*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 248 p.

Tansey O. The problem with autocracy promotion. *Democratization*. 2015. Vol. 23, №1. P. 141–163. DOI: <https://doi.org/10.1080/13510347.2015.1095736>.

Tolstrup J. Problems with studying the international dimension of authoritarianism. *APSA Comparative Democratization Newsletter*. 2015. Vol.13(1). P. 8-11.

Vanderhill R. *Promoting authoritarianism abroad*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2012. 217 p.

REFERENCES

Burnell, P. (2010). Promoting Democracy and Promoting Autocracy: Towards a Comparative Evaluation. *Journal of Politics and Law*, 3(2), 3-14.

Ge, Q. S., Jiang, D., Lu, F. (2017). Views on the study of geopolitical environment system simulation. *Acta Geographica Sinica*, 72(3), 371-382.

Haerpfer, C., Bernhagen, P., Inglehart, R. F., & Welzel, C. (2009). *Democratization*. Oxford University Press.

Huntington, S. H. (1997). *The Third Wave. Classes and Elites in Democracy and Democratization*. Routledge, 285–292, DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203765173-40>.

Kobylynyk, V. V. (2010). *Osoblyvosti demokratychnoi transformatsii politychnykh rezhymiv Ukrainy i Polshchi* (The peculiarities of the democratic transformation of political regimes of Ukraine and Poland). *Avtoref. dys. kand. polit. nauk: 23.00.02. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka*.

Lazorenko, O. V., & Lazorenko, O. O. (1996). *Politychni rezhymy: normatyvnyi pidhid* (Political regimes: regulatory approach). *Geneza*, 1(4), 235–244.

Levitsky S., & Way, L. A. (2010). *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511781353>.

Marchak, O. M. (2007). *Demokratychnyi tranzyt u postkomunistychnykh krainakh: teoretyko-metodolohichni y prykladni aspekty* (Democratic transition in the post-communist countries: theoretical-methodological and practical aspects). *Avtoref. dys. kand. polit. nauk: 23.00.02. Nats. un.-t «Odeska yurydychna akademiia»*.

- Matsiyevskiy, Y. V. (2016). U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991-2014) (Trapped in hybridity: zigzags of the political regime transformation in Ukraine (1991-2014)). Monohrafiya. Knyhy – XXI.
- Schmitter, K. Ph. (1994). Ugrozy i dilemmy demokratii (Dangers and dilemmas of democracy). Politnauka. Retrieved from <http://www.politnauka.org/library/dem/schmitter.php>.
- Tansey, O. (2015). The problem with autocracy promotion. *Democratization*, 23(1), 141–163. DOI: <https://doi.org/10.1080/13510347.2015.1095736>.
- Tansey, O. (2016). *International politics of authoritarian rule*. Oxford University Press.
- Tolstrup, J. (2015). Problems with studying the international dimension of authoritarianism. *APSA Comparative Democratization Newsletter*, 13(1), 8-11.
- Vanderhill, R. (2012). *Promoting authoritarianism abroad*. Lynne Rienner Publishers.

Fedoryshyna Kateryna

Senior lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-8050-6594>, k.fedoryshyna@knute.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 01.12.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Maksym Prykhenko, Daria Babii*Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)*

Leadership Deficit and System of Collective Security in European Union

This research is devoted to the problem of collective security in the European Union. The relevance of the research refers to the transformation process of security threats that has taken place in the modern world, while the ability to respond to these threats is basic in terms of both determining the influence of individual states in the system of international relations and the political impact of integration associations. The presence of unresolved problems within the EU, such as the migration crisis, growing nationalism, etc., provoke the search for new solutions, which in turn determines the necessity to understand the root causes of these phenomena. In this regard, the purpose of this study is to determine the causes of existing threats to the system of collective security in the European Union.

During the research, the authors put forward a hypothesis that the existing crises in the European Union are the consequences of a "leadership deficit" both among individual states and at the level of the Union as a whole organization. This research found that the migration crisis, BREXIT, growing nationalism and other phenomena that threaten the integrity of the Union arose due to disagreements in the interpretation of the concept of European identity and the idea of a United Europe as its basis. The authors note that the identity determines the behavior of actors whose decisions directly affect security issues and emphasizes that the personality is its bearer.

Accordingly, the increased influence of the individuals on the decision-making process within the European Union, which will promote the idea of integration (as it did, for example, the founding parents of Europe) can lead to shifts in the issues of solving of the existing trigger points that blur the borders of the collective security system in the European Union.

Keywords: *European Union, leadership deficit, European identity, collective security system, idea of a United Europe*

Максим Прихненко, Дар'я Бабій*Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)*

Дефіцит лідерства і система колективної безпеки в Європейському Союзі

Чине дослідження присвячене проблематиці колективної безпеки в Європейському Союзі. Актуальність дослідження пов'язана із тим, що у сучасному світі відбувся процес трансформації загроз безпеці, при цьому спроможність відповідати на ці загрози є базовою з точки зору як визначення впливу окремих держав у системі міжнародних відносин так і політичного впливу інтеграційних об'єднань. Наявність невирішених проблем в середині ЄС як то міграційна криза, наростаючий націоналізм тощо, провокують пошук нових рішень, що в свою чергу визначає потребу в усвідомленні першопричин виникнення цих явищ. У зв'язку із цим, мета чинного дослідження визначити причини існуючих загроз системі колективної безпеки в Європейському Союзі.

В процесі дослідження авторами було висунуто гіпотезу стосовно того, що існуючі кризові явища, що існують в Європейському Союзі є наслідками «дефіциту лідерства» як серед окремих держав так і на рівні Союзу в цілому. В дослідженні було встановлено, що міграційна криза, BREXIT, наростаючий націоналізм та інші явища, що загрожують

цілісності об'єднання виникли через розбіжності в трактуванні поняття європейської ідентичності та ідеї об'єднаної Європи, як її базису. Авторами наголошується на тому, що саме ідентичність визначає модель поведінки акторів, рішення яких безпосередньо впливають на безпекові питання і підкреслюється що саме особистість є її носієм. Відповідно, підсилення впливу особистості на процес прийняття рішень в середині Європейського Союзу, який буде просувати ідею інтеграції (як це робили, наприклад, батьки-засновники Європи) може призвести до зрушень в питаннях вирішення існуючих тригерних точок, які розмивають контури системи колективної безпеки в Європейському Союзі.

Ключові слова: *Європейський Союз, дефіцит лідерства, європейська ідентичність, система колективної безпеки, ідея об'єднаної Європи*

Вступ

Традиційно, питання забезпечення безпеки зводяться до обговорень проблем територіальної цілісності держав, нерозповсюдження різних видів озброєння, енергетичної безпеки, економічної стабільності та соціальної забезпеченості тощо. На противагу цьому, сучасний стан розвитку міжнародних відносин і особливості розвитку конфліктів останніх декількох десятиліть актуалізували два аспекти, які можна виділити в якості ключових загроз будь-якої безпекової системи в світі: «криза ідентичності» й «інформаційне забезпечення зовнішньої політики».

Дана тенденція, на нашу думку, є доволі актуальною для сучасної системи європейської безпеки, оскільки значна кількість кризових явищ є індикатором, що демонструє необхідність осмислення системи європейської безпеки в контексті підсилення ролі «нових» загроз на міжнародній арені. Серед таких кризових явищ: проблема в Єврозоні, BREXIT, «маргіналізація» процесу залучення до діяльності ЄС з боку окремих держав-учасниць тощо, з одного боку, та підсилення ролі зовнішнього ідейно-ідеологічного чинника в міжнародних відносинах з іншого. Все це призводить до ерозії контурів системи колективної безпеки в Європейському Союзі.

У зв'язку із цим, мета чинного дослідження – визначити причини існуючих загроз системі колективної безпеки в Європейському Союзі.

Результати дослідження

Дослідники відзначають, що витоки осмислення проблематики колективної безпеки мають глибоке коріння. Суть його полягає у необхідності формування ідей та пропозицій щодо об'єднання Європи в єдину структуру. Наприклад, Вільямом Пенном, який запропонував форму співробітництва де рішення приймалися шляхом голосування, в якому кількість голосів окремих держав-учасниць визначалася відповідно до встановлених квот (нарис «Назустріч теперішньому та майбутньому

миру в Європі», 1693); Аббе де Сен-П'єр, який виступав за складну інституційну структуру, включаючи внутрішній механізм врегулювання суперечок, а також значно агітував за здійснення ідеї об'єднання Європи і саме завдяки його активності ця ідея отримала широке поширення і вплинула на формування світогляду багатьох наступних мислителів (Проект вічного миру в Європі, 1713); основна мета гарантування миру та безпеки залишилась центральною і у планах та поглядах Жан Жака Руссо, який виступав прихильником встановлення вічного миру в Європі шляхом об'єднання всіх держав континенту (Витяг з Проекту «Багаторічний мир», 1761), та Імануїла Канта, який висував ідею створення союзу рівноправних держав, заснованих на засадах республіканізму і верховенства права (трактат «Про вічний мир») (Прихненко, & Бабій, 2019, с. 61).

Варто зазначити, що під системою колективної безпеки в рамках чинного дослідження буде розглядатися розроблена система спільних заходів групи держав (які об'єдналися шляхом визначення спільного ідейно-ідеологічного підґрунтя), спрямованих на захист окресленого ними безпекового простору.

В теорії, система колективної безпеки базується на декількох ключових взаємопов'язаних між собою елементах: (1) ціннісне підґрунтя, яке є основою функціонування системи; (2) правове закріплення всіх норм та принципів відповідно до яких діє система; (3) розуміння існуючих та потенційних загроз; (4) дієве інституціональне оформлення системи; (5) наявність розроблених механізмів та процедур оборони (в широкому сенсі); (6) наявність чітко окресленої стратегії безпеки; (7) розуміння свого місця в системі окремо взятими державами-учасницями. Наявність всіх цих елементів, їх гармонійне поєднання, а також добровільне визнання всіма державами, які мають намір доєднатися до певної безпекової системи є гарантією її стабільності та успішного функціонування в регіоні.

В контексті системи колективної безпеки в Європі 1-ий та 7-ий елементи відіграють чи не найважливішу роль, оскільки в межах даної системи, безпековий простір визначається ліберально-демократичними цінностями та економічним розвитком як основою функціонування Європейського Союзу, а тому виходить за межі встановлених територіальних кордонів держав-членів ЄС.

«Ідея об'єднаної Європи», в межах чинної проблематики, це базовий елемент системи колективної безпеки на континенті, формування якої було розпочато після закінчення Першої світової війни і закладено в основу Спільної політики безпеки та оборони ЄС. Її особливість полягає в тому, що сформовані «універсальні» ліберально-демократичні цінності лягли в основу розвитку не лише інтеграційного об'єднання, а й розвитку національних держав-членів організації. При цьому, першочерговим елементом, в даному контексті, виступає принцип відповідальності всіх держав-членів ЄС на декількох рівнях: національному, міжнаціональному та наднаціональному.

Незважаючи на те, що традиційно, базовою метою формування європейської інтеграційної моделі у вигляді сучасного Європейського Союзу вважається економічний розвиток європейських держав, політичними мотивами європейської спроби колективізувати та свого роду централізувати діяльність держав-членів організації (перейти на політичний рівень інтеграції) – є викорінення військового виміру ведення політики на континенті. Таке прагнення пов'язано із постійними станом війни в якому Європа знаходилася як до встановлення систем міжнародних відносин Вестфальського типу так і після (Прихненко, 2021, с. 38).

В цілому ж можна говорити про те, що «базово» «Ідея об'єднаної Європи» це модель формування цілісної політичної системи, яка б включала європейські держави та базувалася на ліберально-демократичних цінностях. Важливе місце в зазначеній моделі займав прагматичний підхід «geopolitic» в процесі ведення політики (Прихненко, & Бабій, 2019а, с. 294).

Зовнішня політика так само як і питання безпеки та оборони як теоретиками науки про міжнародні відносини так і на практиці розглядаються в категоріях «суверенітет» - «національна держава», які було встановлено ще за часів Вестфалю, та які були притаманні всім, без виключення, системам міжнародних відносин. В сучасних міжнародних відносинах ці категорії так само залишаються домінуючими імперативами в політичному ландшафті міжнародної арени. Відповідно, спроба включити відповідні дискусії стосовно цих питань в межах міжнаціонального

і, тим паче, наднаціонального дискурсу – йде в розріз з усталеною системою норм поведінки навіть в такому розвиненому інтеграційному об'єднанні як сучасний Європейський Союз, що, в свою чергу, робить будь-які домовленості більш вразливими до етапів нестабільності та більш системних кризових явищ (Прихненко, 2021, с. 39). Особливої увагу цьому питанню варто приділити в розрізі того, що наявність конфронтаційних настроїв в середині Європи явище історичне (Прихненко, & Парчевська, 2021).

У зв'язку із цим, сьогодні розвиток ЄС характеризується декількома особливостями: підсилення націоналістичних поглядів окремих держав, що можна продемонструвати BREXITом у Великій Британії, підсилення позицій правих «Шведських демократів» на останніх виборах, політика Угорщини щодо міграційної тематики тощо; зниження рівня відповідальності перед європейською спільнотою з боку (наприклад, Греції, що мало прояв у вигляді загострення економічної кризи в державі); затвердження у якості політико-ідеологічного базису деяких держав концепції «євроскептицизму» (Італія, Іспанія, Португалія тощо). Фінансово-економічна криза сприяє ерозії економічного розвитку спільноти, що є основою її стабільності і підсилює дискусії в межах союзу, які проходять у площинах «євроскептицизм» – «єврофедералізм» – «націоналізм». Все це підсилює конфронтаційний характер політичних процесів і створює можливість виникнення структурних розколів в межах ЄС, що несе загрозу (4) елементу системи колективної безпеки.

В контексті зазначеного, першим і найважливішим питанням постає наступне: що є причиною, а що є наслідком зазначених вище (і не тільки) дестабілізуючих явищ? Спробуємо проаналізувати ситуацію через призму зазначеного питання.

Визначені вище елементи системи колективної безпеки пов'язуються між собою такою категорією як «європейська ідентичність», оскільки саме ідентичність виступає у визначального ідентифікатора суспільств (держав) на міжнародній арені і визначає модель поведінки відповідно до якої актори будуть діяти.

Вацлав Гавел, чеський політик, у своїй промові в Стразбурзі говорив: «Європейський Союз заснований на великому наборі цінностей, корені якого сягають в античність і християнство, і які за 2000 років перетворилися в те, що ми сьогодні визнаємо основами сучасної демократії, верховенства закону і громадянського суспільства. Цей набір цінностей має свою чітку

моральну основу і свої очевидні метафізичні коріння, незалежно від того, визнає це сучасна людина чи ні» (Havel, 1994).

В ході публічних інтернет-дискусій Debating Europe було розглянуто цілий набір цінностей, які можуть лежати в основі європейської ідентичності. Крім «класичних» загальноєвропейських цінностей – свободи, демократії і прав людини, пропонуються й інші варіанти: культурний плюралізм, творчість в мистецтві, технологічний підйом, заснований на філософії і гуманізмі, схильність до об'єктивності і логічного мислення, спільність історичного досвіду і пам'яті, спільність культурних кодів (виражених в фольклорі), екологічність, спроможності до сталого розвитку (Викторова, 2018).

Голова Єврокомісії Жозе Мануел Баррозу говорив, що Європейський Союз можна порівнювати з ліберальною імперією. Звичайно, це було лише метафорою, проте варто відзначити ліберальна демократія з самого початку була провідною ідеологією та формою суспільно-політичного устрою Союзу.

При цьому, доцільним вбачається провести відмінність між культурним і цивільним вимірами. Культурний вимір ґрунтується на очікуванні, що європейці поділяють загальну культуру, в той час як громадянський вимір побудовано головним чином на основі прав і обов'язків, визначених європейськими договорами і наступним законодавством. Приєднання до європейської ідентичності означає, що громадяни розглядають європейський рівень як істотний рівень, щоб визначити свою самоідентифікацію і вважати себе належними до певної соціальної групи.

Якщо звернутися до опитувань Євробарометра, то можна насправді помітити, що експерти поділяють декілька моделей рівнів ідентичності відносно Європейського Союзу – всього їх три: наскрізна, вкладена і переплетена. Наскрізна модель означає, що члени однієї групи ідентичності можуть переймати, поділяти характеристики з членами інших груп, вкладена – передбачає ієрархію, за якою ідентичність складається з ядра (національна або релігійна ідентичність) на яке накладається наднаціональна – тобто європейська ідентичність; та переплетена ідентичність яка являє собою взаємодію та переплетіння окремих елементів ідентичностей, при такій моделі європейська ідентичність вже стає частиною національної/релігійної ідентичності (Викторова, 2018).

Проблема ідентичності в Європі полягає в тому, що саме поняття «європейська ідентичність» має досить абстрактний характер, відсилаючись до прав людини, демократії, толерантності як до вищих цінностей, в той час коли ці цінності як

держави-члени, так і інші сприймають зовсім по-різному. Згадаймо міграційну кризу – для канцлера Ангели Меркель прийом біженців був проявом людяності (або інструментом перемоги на виборах), а угорський уряд виступав проти, зазначаючи, що таким чином Німеччина не повинна вирішувати за всіх (Викторова, 2018).

Гасло Європейського Союзу: «Єдність в різноманітті», але вже навесні 2016 року Дональд Туск, глава Європейської ради, був змушений визнати, що «мрія про єдину державу Європа з одним спільним інтересом, з єдиним баченням світу ... [нарешті] з однією нацією – була лише ілюзією» (EU official Tusk, 2016). Разом із цим від Данії до Італії, Австрії, Франції та Нідерландів різні національні вибори підтверджують силу націоналізму, популізму і крайніх правих поглядів, які нав'язують дискурс в категоріях економічного та культурного протекціонізму національних ідентичностей (Altorai, 2012).

Якщо звернутись до різних опитувань, що проводяться в межах держав-членів ЄС, то тут прослідковуються такі тенденції: на загальному рівні, відчуття «європейської ідентичності» (респонденти опитувалися за питанням «Ви ідентифікуєте себе європейцем? (може бути на додачу до інших ідентичностей)») досягає цифри приблизно 72% (ідентифікують себе «європейцями» на додачу до інших ідентичностей), а от якщо розглядати цей показник на рівні окремих держав, то він досягає найбільших результатів у Польщі та Іспанії (зокрема, 86% та 84% відповідно), коли найнижчий цей показник у Франції, на рівні 60% (Opinion polls, 2021).

Серед опитувань у Франції спостерігаються наступні результати: найбільших показників отримує категорія «більше французькі, ніж європейські» - дані коливаються 47-48%, найменших показників набирають категорії «більше європейські, ніж французькі» (3-4%) та «європейські, а не французькі» (1-2%), категорія із відповіддю «не знаю» набирає і то більше голосів – 3-5% (опитування проводилось з 17.11.2020 – 25.10.2021) (Opinion polls, 2021a).

На нашу думку, все зазначене вище є не причиною, а наслідком, що можна аргументувати наступною тезою. У будь-якої ідентичності є носії, яких представлено або окремими людьми (громадянами), бо соціальні інститути є вторинними в даному контексті, оскільки політика в межах соціальних інституцій на пряму залежить від паритету думок людей, які його складають. Саме від їх політики буде залежати цілісність та стабільність домінуючого ціннісного підґрунтя, яке визначає ідентичність. А тому, можна сформулювати гіпотезу про те, що саме дефіцит лідерства став первинною

причиною існуючих проблем в інтеграційному об'єднанні.

Змістовні акценти в процес об'єднання Європи було зроблено її батьками-засновниками, які виступали з власним позиціонуванням та баченням, зробивши власний внесок у формування структур Європейського проекту. Наприклад, Жан Моне сприяв формуванню європейської єдності, а також практично показав необхідність об'єднання; Шуман розробив правову основу створення Європейського проекту; Беш виступав керівним фундатором митного союзу; Поль-Анрі Спаак розробив основні принципи. При цьому, політики першочерговим завданням насамперед вбачали захист континенту від можливої майбутньої третьої світової і загалом підтримку миру та безпеки через контроль витоків політичної сили та могутності, якими, на той час, виступали вугільно-металургійні галузі промисловості.

«Архітектори ЄС» очікували, що встановлення та розвиток економічної інтеграції, логічно та за замовчуванням приведе до політичної інтеграції. Ернест Хаас, дослідник європейської інтеграції, сформував це припущення в теорію регіональної інтеграції. Передбачалося, що інтеграція створить умови, які будуть розвивати її надалі та перейме наднаціональний рівень нормо-творення. Це повинно було перенаправити громадян держав-членів ЄС на точку зору того, що Європа – *as a natural venue for their political activities and loyalty*. Інтеграція мала «зблизити» системи цінностей та переконань, а також наміри/бажання, які б об'єднали європейську спільноту і сформували новий рівень націоналізму. Хаас говорив, що майбутнє Європи визначається відсотком тих громадян держав, хто вбачатиме себе громадянином Європи, Європейського Союзу. Проте згодом він же відзначав, що переоцінив це все та говорив, що теорія регіональної інтеграції занадто поспішна (Бабій, 2020, с. 14).

Історично на розвиток структури ЄС суттєво вплинуло декілька ключових держав, що виступили у «двигуна» інтеграції. Французьке та німецьке керівництво було важливим для створення єдиної валюти, а Франція та Велика Британія допомагали сформувати спільну зовнішню політику та політику безпеки ЄС.

Тим не менш, одним із проявів кризи лідерства став вихід Великої Британії із складу Європейського Союзу. Тому, що сумніви щодо вступу до ЄЕС ще за часів холодної війни були досить вагомими, проте основним фактором на противагу стала відсутність прийнятної альтернативи. Лондон намагався усіма засобами відновити економічну міць, але і не забував про

військову силу та про контроль над колоніями. «Особливі відносини» із США використовували, як засіб збагачення, можливість у будь-який момент поновити свою військову міць. При цьому головним завданням було лідерство у континентальній Європі (Прихненко, 2011). В політичному середовищі Англії основна проблема полягала саме у відсутності єдиної ідеї щодо необхідності бути членом ЄС. Починаючи з 1960-х рр.: Маргарет Тетчер розглядала європейське домінування як загрозу єдиної соціалістичної держави; Тоні Блер активно виступав за розширення ЄС; Найджел Фараж вбачав лише вихід з Євросоюзу; Девід Кемерон заявив, що в разі перемоги «торі» на виборах він ініціює референдум щодо виходу Британії зі складу Європейського Союзу. Борис Джонсон – вивів державу із складу ЄС (Бабій, 2018, с. 34). Тобто від однієї конкретної особистості залежала доля держави і її місця в інтеграційному об'єднанні.

Тобто, із впевненістю можна стверджувати, що існуючі проблеми в системі колективної безпеки ЄС в контексті боротьби із внутрішніми та зовнішніми загрозами сьогодні безпосередньо пов'язані із таким явищем, яке можна охарактеризувати як «дефіцит лідерства». Дана проблема характеризується відсутністю особи, групи осіб, держави або групи держав, які б не просто змогли вирішити існуючі проблеми, а відновили примат ліберально-демократичних цінностей в безпековому просторі ЄС, оскільки націоналізм, з одного боку, та «євроскептицизм», з іншого, є тими загрозами системі колективної безпеки в Європі, що розмивають фундамент на якому вона базується.

Висновки.

Підсумовуючи вище зазначене, можна зробити наступні висновки. Система колективної безпеки в Європейському Союзі виступає у якості основи із збереження та підтримки стабільності всередині інтеграційного об'єднання. Основою співробітництва між державами-членами ЄС в цьому напрямку можна визначити усвідомлене та системне співробітництво, яке в першу чергу базується не на ситуативних коаліціях, а на «Ідеї об'єднаної Європи» та розумінням держав свого місця в цій системі.

В свою чергу, можна сказати про те, що існуючі кризові явища, що розмивають контури системи колективної безпеки на кшталт міграційної кризи, зростаючого націоналізму, проблеми виходу або намірів держав вийти із складу інтеграційного об'єднання тощо є наслідком розбіжності в трактуваннях понять європейської ідентичності та ідеї об'єднаної Європи, які безпосередньо впливають на модель поведінки гравців. І саме ідентичність

визначається ключовою. Відповідно, наявний дефіцит лідерства, тобто відсутність особи або групи осіб, які б безпосередньо підкреслювали саме важливість домінування європейської ідентичності над національними та приймали рішення відповідно до колективних інтересів є першопричиною існуючих загроз системі колективної безпеки в Європейському Союзі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бабій Д. Дефіцит лідерства в Європі. Феномен Європи: проблеми державотворення. Збірник матеріалів наукової конференції молодих вчених з міжнародною участю у Львівському національному університеті імені Івана Франка (15-17 листопада 2018 року). / упорядники: Р. Б. Тарнавський, В. М. Мельник. Львів: Видання наукового журналу «Аннали юридичної історії», 2018. С. 32-36.

Бабій Д. Питання ідентичності в сучасному Європейському Союзі. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса / ред. кол. Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 2020. Вип. 12. Т.1., С. 11-16.

Викторова Е. В. Формирование современной европейской идентичности в рамках интеграции ЕС: социальное и культурное измерения : сборник научных статей / под ред. канд. экон. наук Е.В. Викторовой. СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2018.

Прихненко М. І. Європейська модель інтеграції: суверенітет, нейтралітет та спільна зовнішня та безпекова політика. Матеріали наукової конференції (2019–2020 рр.). 2021. С. 38–40.

Прихненко М. І. Основні проблеми процесу вступу Великобританії до Європейського економічного співтовариства. Наука в інформаційному просторі. 2011. Т. 2 : Історія. Філософія. С. 11–16.

Прихненко М. І., Парчевська В. В., Ідеологічний чинник і Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. Політологічні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені КД Ушинського». 2021. Випуск 1. С. 121–125

Прихненко М., Бабій Д. Ідея «Об'єднаної Європи» в сучасних реаліях функціонування європейського проекту. Історичні і політологічні дослідження. 2019. №1(64). С. 60–69.

Прихненко М., Бабій Д. Криза «політичного компоненту» інтеграційних процесів в Європейському Союзі на сучасному етапі розвитку. Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації: Український Щорічник з Європейських Інтеграційних Студій. Вип. II. Луцьк, Терен, 2019. С. 292-300.

Стремковскі Я. «У кожного своя власна Європа». 2008. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/ash.htm>.

Altorafi A. Understanding the role of state identity in foreign policy decision-making. Department of International Relations of the London School of Economics and Political Science, London, October 2012.

EU official Tusk: Idea of one European nation is 'illusion'. 2016. URL: <https://www.dailymail.co.uk/wires/ap/article-3575754/EU-official-TuskIdea-one-European-nation-illusion.html> .

Havel V., About European Identity, to the European Parliament in Strasbourg. March 8th, 1994, URL: <http://www.eurit.it/Eurplace/diba/citta/havel.html> .

Opinion polls. Do you see yourself as European or French? 2021a. URL: <https://whatukthinks.org/eu/eu-questions/do-you-see-yourself-as-european-or-french>.

Opinion polls. Europe's Stories. 2021. URL: <https://europeanmoments.com/opinions/national>.

REFERENCES

Altorafi, A. (2012). Understanding the role of state identity in foreign policy decision-making. Department of International Relations of the London School of Economics and Political Science, London.

Babii, D. (2018). Defitsyt liderstva d Yevropi [Leadership deficit in Europe]. Fenomen Yevropy: problemy derzhavotvorenniya. Zbirnyk materialiv naukovoyi konferentsiyi molodych vchenych z mizhnarodnoyu uchastyu u Lvivskomu natsionalnomu universyteti imeni Ivana Fraanka (15-17 lystopada 2018 roky), 32-36.

Babii, D. (2020). Pytannia identychnosti v suchasnomy Yevropeyskomy Soyuzi. [Identity Issues in the Modern European Union]. Visnyk studentskogo naukovogo tovarystva Donetskogo natsionalnogo universytetu imeni Vasylya Stusa, 12(1), 11-16.

EU official Tusk: Idea of one European nation is 'illusion'. (2016). Retrieved from <https://www.dailymail.co.uk/wires/ap/article-3575754/EU-officialTuskIdea-one-European-nation-illusion.html>.

Havel, V. (1994). About European Identity, to the European Parliament in Strasbourg. Retrieved from <http://www.eurit.it/Eurplace/diba/citta/havel.html> .

Opinion polls. Do you see yourself as European or French? (2021a). Retrieved from <https://whatukthinks.org/eu/eu-questions/do-you-see-yourself-as-european-or-french>.

Opinion polls. Europe's Stories. (2021). Retrieved from <https://europeanmoments.com/opinions/national>.

Prykhnenko M. I., & Parchevska V. V. (2021). Ideolohichnyy chynnyk i verslasko-vashyhtonska systema mizhnarodnyh vidnosyn [The Ideological Factor and the Versailles-Washington System of International Relations]. Politolohichni problem mizhnarodnyh system ta hlobalnoho rozvytku, 1, 121-125.

Prykhnenko, M. I., & Babii, D. (2019). Ideya obyednanoy Yevropy v suchasnyh realiyah funktsionevannya yvropyskoho ptoyektu [The idea of a "United Europe" in the modern realities of the functioning of the European project]. Istorychni

- i politolohichni doslidzhennya, 1(64), 60-69.
- Prykhnenko, M. I. (2011). Osnovni problem protsesu vstupu Velykobrytaniyi do Yevropejkoho ekonomichnoho spivtovarystva [The Main Problems of the UK's Accession to the European Economic Community]. *Nauka v informatsijnomy prostori*, 2, 11–16.
- Prykhnenko, M. I. (2021). Yevropeyska model intehratsiyi: suverenitet, neytralitet ta spilna zovnishnya ta bezpekova polityka [European Integration Model: Sovereignty, Neutrality and Common Foreign and Security Policy]. *Materialy naukovoji konferentsiyi (2019–2020 pp.)*, 38-40.
- Prykhnenko, M., & Babii, D. (2019a). Kryza "politychnoho komponenty» intehratsijnyh protsesiv v Yevropeyskomy Soyuzi na suchasnomy etapi rozvytku. [The Crisis of the "Political Component of Integration Processes in the European Union at the Present Stage of Development]. *Ukrayina – Yevropeyskiy Soyuz: vid partnerstva do asotsiatsiyi: Ukrayintskiy shchorichnyk z yevropeyskyh intehratsijnyh studiy*, II, 292-300.
- Stremkovski, Ya. (2008). U kozhnoho svoya vlasna Yevropa [Everyone Has their Own Europe]. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/ash.htm>.
- Viktorova, Ye. V. (2018). Formurovaniye sovremennoj yevropejskoj identichnosti v ramkah integratsiyi YeS: sotsialnoye I kulturnoye izmireniye [Formation of Modern European Identity in the Framework of EU Integration: Social and Cultural Dimensions]. SPb.: Izdatelstvo SPbHEU.

Prykhnenko Maksym

Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-5228-6253>, m.prykhnenko@donnu.edu.ua

Babii Daria

Student, <https://orcid.org/0000-0002-8434-2360>, dbabij7@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 02.12.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Yana Kybich*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)***Five Years later: How British Public Opinion has Changed since the Referendum on Leaving the EU**

The article is devoted to the study of changes in public opinion in British society in the context of Britain's withdrawal from the EU. The British views on the Brexit process and its consequences for the state and citizens have been studied. The attitude of British citizens to signing a trade agreement with the European Union is analyzed. It looks at how public opinion has changed five years after the fateful «divorce» from the European Union and whether the British regret the choice made. It was found out which category of voters voted for the «Leave» campaign and which groups of voters changed their opinion about Brexit.

Statement of a scientific problem and its significance. Britain is changing. In the light of the events of the last five years, Brexit has invaded and radically changed stability to political uncertainty, and the referendum that spawned it has violated many other aspects of public opinion. The United Kingdom made its choice in a referendum on June 23, 2016, but this does not mean that the debate on this topic is over. Citizens are still worried about whether the right choice has been made, as individual voters may have changed their minds about how they should vote on that fateful day. After the referendum, some of the voters who supported the Leave campaign became Brexiters and vice versa. But what made them change their point of view so radically? This, in turn, inevitably raises the question of whether the majority that supported leaving the European Union in June 2016 would stand the test of time.

The purpose of this article is to examine the changes in British public opinion regarding the withdrawal of the United Kingdom from the EU and the consequences of this process.

The main conclusions have obtained. Summarizing the statistics from the UK polls conducted after 2016 by leading think tanks and world-class research institutes, it should be noted that a second ballot would have the opposite effect and a majority would be supported by Remain supporters. Today, Britain is still divided over Brexit and its consequences. With minimal percentage fluctuations remains the division of society into those «Leave» and «Remain».

Keywords: *Brexit, polls, public opinion, Leave, Remain, agreement with the EU*

Яна Кибіч*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)***П'ять років по тому: як змінилася громадська думка британців після референдуму про вихід з ЄС**

Стаття присвячена дослідженню змін у громадській думці британського суспільства в контексті виходу Великобританії з ЄС. Досліджено погляди британців на процес Brexit, його наслідки для держави та громадян. Проаналізовано ставлення мешканців Британії до підписання торгової угоди з Європейським Союзом. Розглянуто як саме змінилась громадська думка через п'ять років після доленосного «розлучення» з Євросоюзом та чи шкодують британці про зроблений вибір. З'ясовано яка категорія виборців голосувала за кампанію «Leave» та які групи виборців змінили свою думку стосовно Brexit.

Постановка наукової проблеми та її значення. Британія змінюється. У світлі подій останніх п'яти років необхідно сказати, що Brexit ввірвався та кардинально змінив сталість на невизначеність у політичному порядку денному, а сам референдум, який його породив, порушив інші численні аспекти громадської думки.

Великобританія зробила свій вибір на референдумі 23 червня 2016 року, але це не означає, що дебати на цю тему завершилися. Громадяни все ще стурбовані, чи був зроблений правильний вибір, так як окремі виборці могли змінити свою думку, яким чином вони мали б проголосувати того рокового дня. Після референдуму частина виборців, які підтримували кампанію «Leave», стали Brexiters і навпаки. Але що змусило їх так радикально змінити свою точку зору? А це в свою чергу неминуче викликає питання про те, чи більшість, яка підтримала вихід з Євросоюзу в червні 2016 року, витримала б випробування часом.

Мета даної статті полягає у дослідженні змін британської громадської думки стосовно виходу Сполученого Королівства з ЄС.

Основні одержані висновки. Узагальнюючи опрацьовані статистичні дані опитувань громадян Великобританії після 2016 року, які були проведені провідними аналітичними центрами та дослідницькими інститутами світового рівня слід зазначити, що повторне голосування мало би протилежний результат, і більшість отримали б прихильники кампанії «Remain». Британія донині залишається розділеною у питаннях стосовно Brexit та його наслідків. З мінімальним відсотковими коливаннями залишається поділ суспільства на тих то «за» і «проти».

Ключові слова: Brexit, опитування, громадська думка, «Leave», «Remain», угода з ЄС

Вступ.

Актуальність. У 2016 році 17,4 мільйона людей проголосували за вихід Великобританії з Європейського Союзу. Але є тисячі людей, які змінили свою думку і проголосували б по-іншому під час другого опитування. Для багатьох у Британії це славетний день. Вихід з ЄС для тих, хто цього хотів, є моментом відновлення незалежності, повернення суверенітету та повернення контролю. Вони сподіваються, що це викреслить європейський аргумент із життя Британії. Для інших 1 січня – це просто момент полегшення. Війни щодо Brexit тривали вісім довгих років, з того моменту, коли Девід Кемерон привів консерваторів до референдуму в січні 2013 року. Відхід Великобританії залишається трагічною національною помилкою для майже половини британського електорату. Роль антиєвропейської преси у реалізації цього сценарію була вирішальною, тому і наслідки стали очевидними. Brexit завершено, але він не закінчений. Напруженість у суспільстві стосовно цього питання зростає, дебати тривають як в самій Британії так і за її межами, і це зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій.

Найголовніше в контексті цього процесу полягає у з'ясуванні громадської позиції як прихильників кампанії «Leave» (за вихід з ЄС), так і тих хто був за «Remain» (прибічників

залишення в ЄС) щодо результатів референдуму. Український доробок цього напрямку політичних досліджень наразі лише починає накопичувати аналітичні матеріали, так як практичні дослідження медійної участі в масштабних політичних трансформаціях в Європі, а зокрема в Великобританії, проводяться значно рідше. Це можна пояснити новизною наукової проблематики та значним обсягом інформації, які потребують детального, кропіткого вивчення.

В Європі, в епіцентрі подій, ряд університетів, аналітичних центрів і асоціацій приділяє особливу увагу темі Brexit, проводячи дослідження, лекції та дискусії. Для прикладу, в статті проаналізовано дослідження Національного центру соціальних досліджень із назвою «Has Brexit been a success? The public's perspective» автором якого є Джон Кертіс – професор, політолог, старший науковий співробітник університету Стратклайд (Curtice, 2021). Варто відзначити також науковців С. Уолгрейв, Дж. Лефеве, М. Хуг, чії праці стосуються саме вивчення поведінки виборців, її закономірностей та трансформації в залежності від різних факторів (Walgrave, Lefevre, & Hooghe, 2010). У своєму нещодавньому дослідженні «Why Britain voted to leave the European Union» Кларк, Гудвін і Уайтлі простежують ставлення до ЄС ще до 2004 року і нагадують нам, наскільки нестабільна думка населення була на цю тему (Clarke, Goodwin, &

Whiteley, 2017). Чималу кількість опитувань про поведінку виборців, демографічні показники та соціально-політичні настрої, було проведено у British Election Study, NatCen Panel та British Social Attitudes Survey (Swales, 2017). У статті також використано аналітичні дані опитувань, що проводились провідним дослідницьким консалтингом, що спеціалізується на корпоративній репутації, державній політиці та комунікаціях Savanta ComRes (Centre for Brexit, 2020). Доцільно нагадати про агентство зі стратегічної аналітики, яке проводить політичні опитування Opinium (UK: The Public, 2020). Опитування та аналітичні записки Kantar (провідна світова компанія з питань даних, аналізу та консалтингу) дали змогу дослідити тенденції змін політичних вподобань британців та їхні настрої стосовно кінцевого результату референдуму про вихід Британії з ЄС (Polling GB, 2020).

Мета даної статті полягає у дослідженні змін британської громадської думки стосовно виходу Сполученого Королівства з ЄС.

Для об'єктивного досягнення визначеної мети авторкою було використано низку загальних та спеціальних методів. Зокрема, у межах застосування неоінституційного підходу до дослідження еволюції громадської думки британців після виходу з ЄС авторка використала методи порівняння, індукції та дедукції, контент- та івент-аналізу, ретроспективний та статистичний.

Результати дослідження.

Згадаємо, що думки щодо членства Великобританії в ЄС є абсолютно нестабільними. До прикладу 53,8% британської громадськості хотіли, щоб Великобританія вийшла з ЄС у червні 2011 року, цей відсоток скоротився до 37,0 у травні 2015 року і знову виріс у понад 50%

у 2016 році, коли відбувся референдум.

П'ять років після референдуму про Brexit, Великобританія залишається глибоко розділеною стосовно теми виходу з Європейського Союзу. Деякі дослідження твердять, що повторне голосування мало би протилежний результат, і більшість отримали б прихильники залишення у союзу.

Згідно з дослідженням, опублікованим у червні 2021 року Національним центром соціальних досліджень, автором якого є політолог Джон Кертіс, 82% людей проголосували б так само, як і в червні 2016 року (Curtice, 2021).

Дослідження, засноване на 12 опитуваннях за випадковою вибіркою з 2000 дорослих, у період з вересня 2016 року до січня 2021 року, також виявило, що якби референдум провели тепер, то кампанія «Remain» виграла отримавши 53% голосів британців. Але якби питання було поставлено чи варто знову приєднатися до ЄС, результат був би 52%-48% не на користь возз'єднання з Європейським Союзом.

Згідно з даними дослідження «Has Brexit been a success? The public's perspective» (Curtice, 2021) більшість тих виборців, хто голосував на референдумі про вихід з ЄС, переважно не змінили свою думку (див. Таблицю 1). Хоча, були і певні коливання в кількості тих людей, які проголосували би так само, як вперше. Це прослідковується восени 2016 року, коли 96% виборців віддали б свій голос за те щоб залишитися в ЄС, а 88% прихильників «виходу» з союзу заявили, що знову проголосували б так само. І навіть останні цифри за січень 2021 року складають 86% та 78% відповідно. Але, незважаючи на такі дані, це все ще означає, що понад чотири з п'яти (82%) тих, хто проголосував у 2016 році, голосуватимуть так само.

Таблиця 1
Table 1: Vote Intention in a Second EU Referendum by Reported Referendum Vote, September 2016-January 2021

Vote intention	Sept 2016			Feb 2017			July 2017		
	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Remain	96	8	43	92	8	39	93	10	50
Leave	2	88	32	7	88	28	4	88	26
Would not vote	2	4	25	2	3	33	3	3	23

Vote intention	Oct 2017			June 2018			Feb 2019		
	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Remain	90	10	48	90	12	49	89	13	56
Leave	9	84	28	6	82	24	8	79	19
Would not vote	1	6	24	4	6	27	3	8	25

Vote intention	Mar 2019			Sept 2019			Nov/Dec 2019		
	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Remain	87	14	50	87	13	50	91	11	58
Leave	7	74	22	7	77	24	7	83	19
Would not vote	6	12	29	6	10	26	2	7	23

Vote intention	Feb 2020			July 2020			Jan 2021		
	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained	Remain	Leave	Abstained
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Remain	88	11	49	87	10	48	86	9	46
Leave	7	84	24	7	80	20	8	78	23
Would not vote	4	5	27	6	9	31	6	13	30

Note: Those who said they did not know how they would vote or who refused to say how they would do so have been excluded from the denominator on which the figures in this table are based.

Водночас, протягом останніх п'яти років «Leave» виборці дещо рідше, ніж їхні противники «Remain», заявляли, що знову проголосують так само. Це певною мірою пояснюється тим, що «Leave» виборці частіше говорили, що не проголосують вдруге, та частіше ніж виборці «Remain», сказали, що зараз проголосують протилежним чином. Саме тому актуальним залишається питання про те, чи більшість, яка підтримала референдум про Brexit у червні 2016 року, витримала б випробування часом.

Інші підстави переконалися у тому, чи так це, можна вивчивши дані про тих, хто не голосував у 2016 році. Приблизно 25-30% цієї групи говорили, що не проголосують на другому референдумі про вихід з ЄС, серед решти голосів існує послідовна перевага «Remain» – 46% над «Leave» – 23% (Curtice, 2021). Правда, розрив в останньому опитуванні дещо менший, ніж це було протягом останніх трьох років. Але все ще виникає питання, чи насправді результат референдуму 2016 року відображав погляд більшості.

Сер Джон Кертіс, старший науковий співробітник Національного центру соціальних досліджень та професор політики Університету Стратклайда, зазначив: «П'ять років минуло і все ще важко стверджувати, що референдум про Brexit мав беззаперечний успіх. Схвалення угоди, досягнутої з ЄС має свої обмеження. Незважаючи на те, що частина виборців «Leave» шкодують про своє рішення, зрештою, така ж кількість виборців «Remain» переконані, що Brexit – все-таки хороша ідея після всіх труднощів і затьяжного процесу розлучення. Британія все ще більш-менш рівномірно розділена в цьому питанні, так само, як це було п'ять років тому» (Brexit: The public's, 2021).

Такі результати свідчать, що нинішньому прем'єр-міністру Борису Джонсону та його уряду, ще належить чимало зробити, аби переконати «Remain» виборців у перевагах виходу з блоку після періоду переломних ситуацій після референдуму, який вразив фінансові ринки та торгівлю. Відносини Великобританії з ЄС стають все більш сумними після того, як розлучення було завершено наприкінці минулого року, що відзначилося напруженістю щодо Північної Ірландії, правами риболовлі та доступом до фінансових послуг.

Однак достеменно невідомо, хто змінив свою точку зору щодо членства Британії в ЄС, і що стало вирішальним у цьому прагненні змінити свою позицію. Чи це були, в першу чергу, незаангажовані, нейтральні виборці, які почали більше вникати в ідеологію кампанії про вихід? Або це стало характерно для категорії добре поінформованих та залучених громадян,

які докорінно перейшли від підтримки кампанії «Remain» до підтримки опонентів «Leave»? Знання цього допоможе нам зробити достовірні прогнози щодо майбутніх тенденцій сприйняття Brexit. Якби ті, хто змінили свої переваги в основному були залученими, активними виборцями, які уважно стежили за новинами, можна було б говорити про те, що, підтримка кампанії про вихід почне знижуватися, якщо розпочнеться економічна криза і виною цього стане Брекзит. На відміну від цього, якщо ж мінливість є проявом іншої категорії виборців, які легко піддаються агітації та не мають власної чіткої позиції, передбачити майбутній розвиток подій може бути складніше.

Науковці оцінювали цю зростаючу мінливість дуже по-різному. Деякі вважають, що це призвело до неефективного уряду, короткострокової політики та популізму, оскільки політики повинні постійно і негайно реагувати на примхливих виборців. Політологи, як правило, зображують нестабільних виборців як незацікавлених та неінформованих людей, які реагують на примхи та поглинаються власними інтересами (Walgrave, Lefevere, & Hooghe, 2010).

Інша когорта науковців сприймають це явище більш позитивно. Вони розглядають мінливого виборця як поінформовану та зацікавлену особу, яка хоче проголосувати за складання повноважень уряду, якщо цей уряд вважається неефективним або не виконує обіцянок. На їхню думку, демократія потребує, щоб ці вільні від юридичних, соціальних чи політичних обмежень громадяни залишалися чуйними, прихильними до свого виборчого корпусу і не вироджувалися в склеротичну політичну систему, що обслуговує лише еліту (Dalton, 2004).

У своєму нещодавньому дослідженні «Why Britain voted to leave the European Union» Кларк, Гудвін і Уайтлі простежують ставлення до ЄС ще до 2004 року і нагадують нам, наскільки нестабільна думка населення була стосовно цієї теми. Використовуючи щомісячні опитування ECMS, які запитували респондентів, чи схвалюють вони членство Великобританії в ЄС, Кларк та інші виявили, що за 12 років у середньому 44,7 % схвалювали, а 42,9 % – не схвалювали. Однак у ставленні населення Великобританії до ЄС відбулися значні коливання. Схвалення коливалося від мінімуму в 34,7% у червні 2011 року до максимуму в 52,3% у червні 2005 року. Несхвалення ж варіювалося від мінімуму в 34,4% у березні 2005 року до максимуму в 53,5% у червні 2011 року. (Clarke, Goodwin, & Whiteley, 2017).

При аналізі факторів, що впливають на ці коливання, автори скептично ставляться до пояснень на основі змін у сприйнятті

національної ідентичності, які, на їхню думку, є відносно стабільними. Натомість вони базують свої пояснення на «теорії валентності», висунутої Батлером та Стоксом у 1969 року, яка стверджує, що голосування насамперед визначається тим, наскільки виборці вірять, що різні партії виконують політичні питання, котрі викликають широкий консенсус щодо бажаних результатів. Тому автори стверджують, що підтримка ЄС значною мірою залежить від сприйняття ефективності ЄС у досягненні бажаних цілей, таких як процвітання, безпека та співвідношення ціни та якості.

Другий постулат «валентності», згідно з авторами, стосується ефективності уряду в контролі за імміграцією. Таким чином, люди більше підтримують ЄС, коли економіка Великобританії працює добре, і менше підтримують його, коли в союзі виникають проблемні ситуації не зручні для Британії, та коли імміграція стає неконтрольованою. З огляду на це, зростання анти-європейських настроїв після 2011 року найкраще пояснюється поширеним переконанням, що Євросоюз переживає численні кризи, з якими вона погано справляється, включаючи борги, безпеку та біженців, і тим що уряд Великобританії зазнає невдач у спробах контролювати імміграцію. Теорію валентності можна вважати однією з «оптимістичних перспектив».

Тим не менш, на початку кампанії з референдуму щодо виходу з ЄС підтримка виходу та залишення виявилася відносно рівномірно збалансованою. Тому найважливішим для цього аналізу змін у моделях підтримки між січнем 2016 року та січнем 2017 року є те, що сталося під час та після кампанії референдуму. Дослідницька література з цього питання все ще досить обмежена, але звіт NatCen на тему «Understanding the Leave Vote» дає корисну відправну точку (Swales, 2017). В їх аналізі зазначається, що неодноразові опитування британського суспільного настрою між 1992 та 2016 роками показують довгострокове зростання євроскептицизму, що зросло з 10% у 1992 році до 28% у 2015 році. Аналіз цих даних також показує, що переломний момент стався після травня 2016 року. Основне пояснення криється в наслідках самої кампанії референдуму. Виборці не були переконані економічними аргументами проти виходу з ЄС, висунутими кампанією «Залишитися», і це призвело до явного зменшення їх підтримки під час кампанії. З іншого боку, кампанія «Вихід», збільшила свою підтримку, створивши ширшу коаліцію виборців, що віддають їй перевагу, з різних причин, включаючи занепокоєння щодо імміграції.

Опитування провідним дослідницьким консалтингом, що спеціалізується на корпоративній репутації, державній політиці та комунікаціях Savanta ComRes показало, що 51% респондентів проголосували б за «Залишитися», тоді як 49% проголосували б за «Вихід» (Brexit Five-year, 2021).

Опитування також показало, що дуже невелика кількість виборців людей змінили свої погляди після референдуму 2016 року. Лише 6% Remainers заявили, що зараз проголосують за «Вихід», а 7% виборців тепер змінили б свій голос на «Залишитися».

Кріс Хопкінс, політичний дослідник компанії Savanta ComRes, сказав: «Це опитування приурочене до п'ятирічної річниці голосування за Brexit показує, що країна, настільки ж розділена, як вона була під час кампанії» (Brexit Five-year, 2021).

Опитування також виявило, що якщо це питання звучатиме інакше, і запитати виборців про можливість повторного вступу до ЄС – то більшість людей вважатимуть за краще залишитися за межами торгового блоку, а не приєднатися до нього. Однак, результат, знову ж таки, був би з мінімальним відривом, і лише 51% респондентів висловилися за те, щоб залишатися поза ЄС.

Цікаво, що трохи більше 30% респондентів вважали Brexit успішним політичним ходом, а 34% заявили, що це була невдала ідея.

Єдина сфера, де опитувані громадяни, схоже, погодилися, – це єдність – 51% респондентів сказали, що Brexit зробив країну більш розділеною, порівняно з 13%, які вважають, що Великобританія є більш об'єднаною зараз, ніж це було п'ять років тому.

Сьогодні, ключовим джерелом гіпотетичної зміни розстановки нових результатів голосування стають ті, хто не голосував у 2016 році. Але відкритим залишається питання з якою ймовірністю потенційні виборці забажають брати участь у будь-якому майбутньому голосуванні.

І, крім усього цього, ще присутнє поняття про ідентичність. Дослідження NatCen (Swales, 2017) показало, що за вихід проголосували 66% тих, хто має соціально-консервативні погляди, і лише 18% соціал-лібералів. Цікаво, що, близько 80% голосів, поданих у червні 2016 року, можна було передбачити позицією виборців щодо ЄС, на основі опитування у 2010 році.

На основі чималої кількості даних опитування про поведінку виборців, демографічні показники та соціально-політичні настрої, які були проведені у British Election Study, NatCen Panel та British Social Attitudes Survey виділяють три групи виборців, які проголосували за вихід (Swales, 2017, p. 27):

• економічно обділені, анти-імміграційні. Це націоналістичні, найбільш анти-імміграційно налаштовані громадяни, що мають найменші економічні ресурси. Вони є основою підтримки UKIP і в минулому були політично відстороненими.

• Заможні євроскептики. Ця група більш консервативна, ніж UKIP, і більш середній клас. Так, вони є анти-імміграційними, але вони також зацікавлені у незалежності Великої Британії.

• Старші робітничі класи. Вони мають низькі доходи та мало формальної кваліфікації, але не відчувають себе бідними чи погано освіченими. Вони стурбовані імміграцією та зміною ідентичності, але соціально відрізняються від першої групи. Таким чином, голосування за вихід було підкріплено здатністю кампанії зібрати широку коаліцію.

Світова організація, що займається дослідженням міжнародним даних та аналітики YouGov регулярно ставить людям запитання: «Як Ви вважаєте, вихід Великої Британії з Європейського Союзу був правильним чи не правильним рішенням?».

За останні три місяці 2020 року в середньому 39% респондентів сказали, що це рішення було правильним, а 49% – неправильним (The Times Survey, 2019).

Ці цифри подібні до тих, які були записані YouGov за три місяці до офіційного виходу Великої Британії з ЄС наприкінці січня. Тоді 40% сказали, що рішення було правильним, а 49% – неправильним.

Розподіл поглядів виглядає ще більш різким, коли виборців запитують, як би вони голосували зараз, у відповідь на питання, яке з'явилося у бюлетені для голосування на референдумі 2016 року: «Чи має Сполучене Королівство залишатися членом ЄС чи вийти з ЄС?».

В останні місяці кілька опитувань ComRes, Deltapoll та YouGov знову поставили це питання. У середньому вони виявили, що 53% проголосували б «Remain», а 47% – «Leave».

Звичайно, з огляду на те, що Велика Британія зараз вийшла з ЄС, «Remain» більше не є варіантом. Така ситуація породила інше питання, чи варто Великій Британії залишатися поза ЄС або подати заяву про її приєднання.

У кількох своїх останніх опитуваннях Kantar (провідна світова компанія з питань даних, аналізу та консалтингу) запропонувала респондентам вибрати між цими двома варіантами. В результаті – 51% підтримали перебування поза межами ЄС і 49% підтримали варіант з приєднанням (Polling GB, 2020). Це вказує на те, що країна все ще розділена посередині Європи.

Після референдуму мало виборців змінили свою думку. Згідно із статистичними даними

цього опитування 86% тих, хто проголосував «Залишитися» у 2016 році, заявляють, що знову проголосували б за те щоб Велика Британія залишилась у складі Євросоюзу, тоді як 81% тих, хто підтримав «Вихід», заявили, що проголосували б за Brexit ще раз.

Подібним чином, 89% виборців кампанії «Remain» вважають, що це рішення було неправильним, а 81% виборців «Leave», в свою чергу, притримуються думки, що зробили правильний вибір проголосувавши за вихід Британії з Європейського Союзу.

Згідно з результатами опитування Kantar, лише кожен восьмий (12%) прихильників «Remain» схильні думати, що Велика Британія повинна залишатися поза ЄС, тоді як лише 8% прихильників «Leave» вважають, що Велика Британія повинна подати заяву про приєднання (Polling GB, 2020).

Референдум ЄС викликав великі розбіжності, підкреслюючи широкий спектр соціальних, географічних та інших відмінностей серед громадськості Великої Британії. Цей етап сучасної історії скоріше не про традиційні битви між лівими та правими, а більшою мірою про ідентичність та цінності (лібералізм проти авторитаризму). Це сильний знак того, що так звані «культурні війни» США мали серйозний вплив на розвиток подій у Великій Британії.

Перемога «Leave» стосувалася не лише демографії, хоча очевидно, що вік, рівень освіти, дохід та зацікавленість у пресі – все це пов'язано з вірогідністю голосування за вихід з ЄС. Питання ідентичності було абсолютно точно пов'язане з голосуванням про вихід, бо, так зване, почуття зміни чи навіть часткової втрати національної ідентичності стало критично відчутне в Британії з плином часу.

Кампанія «Вихід» набула більшого резонансу у громадськості. Змогла дати більшої впевненості в тому, що вихід із ЄС матиме неабиякий вплив на імміграцію та незалежність. Зосередженість кампанії «Залишитися» на економічних ризиках, в результаті, стала менш переконливою.

Цілком закономірно, що найневідкладнішим питанням щодо Brexit, яке неабияк турбувало як пересічних громадян так і діячів на державному рівні стало питання, яке полягало в тому, чи погодиться Велика Британія на майбутні відносини з ЄС, або вийде з єдиного ринку ЄС без угоди.

Опитування наглядно демонструють, що більшість виборців воліли б щоб відносини з ЄС були підкріплені угодою, але все одно не готові були піти на поступки і за будь-яку ціну, за не вигідних для Британії умов погодитись на підписання договору. Меншість готова була залишити блок навіть без угоди. Між іншим,

прихильники Remain and Leave сприйняли вибір дуже по-різному.

YouGov виявив, що 66% виборців віддали перевагу складанню угоди, тоді як 15% погодилися на вихід без неї. Опитування Kantar, в свою чергу, показують підтримку угоди на більш скромні 44%, та транслюють, що 21% респондентів не підтримують угоди. Решта опитованих не змогли визначитись і знали, чи краще з угодою чи без неї (Brexit: How do, 2020).

Світові та британські аналітичні центри, агентства та організації активно моніторять коливання змін у громадській думці британців щодо розлучення Сполученого королівства з ЄС. Інші опитування пропонували респондентам більш складний вибір, але значною мірою виявили таку саму картину.

Savanta ComRes є провідним дослідницьким консалтингом, що спеціалізується на корпоративній репутації, державній політиці та комунікаціях. Дослідження ComRes показує, що у середньому 37% опитованих вважають за краще укладання угоди з ЄС, а 21% респондентів вважали б за краще не укладати угоду. Також 19% учасників опитування схилиються до думки, що необхідним є продовження перехідного періоду до укладення угоди (Centre for Brexit, 2020).

Тим часом відзначене нагородами провідне агентство зі стратегічної аналітики, яке проводить політичні опитування Opinion показує, що лише 16% вважають за краще не укладати угоду, тоді як 26% підтримували угоду, яка означала б «чистий розрив» з ЄС. Водночас, 18% хотіли угоди, яка дозволила б Великій Британії тісно співпрацювати з ЄС, тоді як 26% вважали, що приєднання Британії до ЄС буде найкращим варіантом (UK: The Public, 2020).

Проте підтримка виходу без угоди була набагато вищою серед виборців Leave кампанії. Дані Kantar свідчать, що 35% виборців «Leave» вважають за краще залишити ЄС без угоди, тоді як 34% підтримали укладання угоди з Євросоюзом (Polling GB, 2020). ComRes показує, що опитовані громадяни висловлюють підтримку обох варіантів в однаковій кількості 38% (Centre for Brexit, 2020).

Хоча більшість виборців в опитуваннях віддали перевагу виходити з ЄС, уклавши угоду, це не обов'язково означало, що вони проти того, щоб вийти з Європейського Союзу без угоди в разі незручних та невігідних умов для Британії.

У запитанні до громадян Opinion поцікавилися, яким буде кінцевий результат, якщо Великобританія та ЄС не зможуть досягти угоди до кінця 2020 року. 35% усіх виборців та 69% прихильників «Leave» відповіли, що Великобританія має залишити ЄС без угоди (UK: The Public, 2020).

Це свідчить про те, що для людей вибір подальшого майбутнього Британії залежав від ціни, яку потрібно заплатити, вони не готові погоджуватись на будь-які умови, що суперечать вигоді та перспективі розвитку самої Британії.

Deltapoll – це незалежна консалтингова компанія, заснована у 2017 році. За даними їх опитувань 38% усіх виборців вважали, що Великобританія повинна бути готова йти на компроміс, щоб укласти угоду, але більше 41% стверджували, що Великобританія не повинна більше йти на компроміси (Deltapoll Survey Results, 2018).

Висновки.

Через п'ять років досить важко стверджувати, що референдум про Brexit був беззаперечним успіхом для британських громадян. Безумовно, люди мали сумніви і були стурбовані, коли ситуація з переговорами зайшла в тупик. Очікування та сподівання виборців які голосували за вихід з ЄС щодо того, як Brexit вплине на питання імміграції та економіки не відрізняються від тих, якими вони були в 2016 році. Проте ентузіазм населення щодо угоди, досягнутої з ЄС, є помірним. Принаймні меншість хотіла б піти без угоди, тоді як інші виборці очікують, що угода призведе до більш віддалених відносин, ніж вони хотіли б. Але, мабуть, варто відзначити, що британці завжди сумнівалися стосовно того, яким буде результат самого Brexit, і чи вдасться таки позбавитися впливу ЄС від якого вони сподівалися врятуватися.

Аналіз безлічі опитувань провідних аналітичних центрів дають змогу сказати, що нині немає жодних ознак того, що результат процесу Brexit спонукав багатьох виборців кампанії «Remain» прийняти і погодитись із тим, що сталося. Хоча багато з них підтримують перспективу скорочення імміграції, сьогодні виборці які прагнули щоб Британія залишилась в ЄС навіть більш скептично ставляться до економічних наслідків, ніж п'ять років тому. Вони розуміють, що угода, досягнута з ЄС, все таки є кращим варіантом, аніж вихід без угоди, але досить великий відсоток опитованих стурбовані тим, що майбутні відносини Великобританії стануть більш відстороненими, ніж вони хотіли б. У підсумку, хоча деякі з них зараз проголосували б за те, щоб залишитися поза ЄС, переважна більшість Remain виборців, не тільки проголосували б «Залишитися», але й проголосували б за приєднання до ЄС.

Зрештою, якими б не були сумніви щодо угоди, більшість Leave виборців все одно знову віддали б свій голос так само як і в 2016 році. Не можна стверджувати, що багато з них шкодують про те, що віддали свій голос за підтримку виходу Великобританії з блоку.

Тим не менш, все ще залишається питання, чи мав би Brexit такий же успіх сьогодні як і на момент виходу Великобританії з ЄС. Такі сумніви виникають не просто тому, що деякі виборці «Leave» змінили свою думку, а й тому, що ті, хто не голосував у 2016 році згідно сучасних опитувань є більш схильними до підтримки «Remain», ніж «Leave».

Численні опитування громадян Сполученого Королівства впродовж останніх п'яти років різноманітними впливовими дослідницькими інститутами показують, що

Британія донині залишається розділеною в питаннях стосовно Brexit та його наслідків. З мінімальним відсотковими коливаннями залишається поділ суспільства на тих хто «за» і «проти». Звичайно є й відсоток людей які змінили свої преференції, обдумали і тепер підтримують колишніх опонентів. Але такі зміни є в обох таборах, тому в кінцевому результаті ситуація залишається такою ж як і була в 2016 році. Саме тому існує великий потенціал для продовження дебатов щодо Brexit.

REFERENCES

- Brexit: How do voters now feel about it? (2020). BBC News. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/explainers-55416939>.
- Clarke, H., Goodwin, M. & Whiteley, P. (2017). *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Curtice, J. (2021). Has Brexit been a success? The public's perspective. Retrieved from <https://whatukthinks.org/eu/wp-content/uploads/2021/06/WUKT-Brexit-Analysis-v4.pdf>.
- Dalton, R. J. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, Oxford University Press.
- Deltapoll Survey Results. (2018). Deltapoll. Retrieved from http://www.deltapoll.co.uk/wp-content/uploads/2018/12/Deltapoll_Europe_181217.pdf.
- Polling GB. (2020, Dec.). Kantar. Retrieved from <https://www.kantar.com/inspiration/politics/brexit-barometer-reveals-widespread-concerns-over-negotiations>.
- UK: The Public Want MPs to Vote for the Brexit Deal. (2020). Opinium. Retrieved from <https://www.opinium.com/resource-center/uk-the-public-want-mps-to-vote-for-the-brexit-deal/>.
- Brexit Five-year Anniversary Polling. (2021, Jun. 23). Savanta ComRes. Retrieved from <https://comresglobal.com/polls/brexit-five-year-anniversary-polling-23rd-june-2021/>.
- Brexit Vote Anniversary Poll. (2021). Savanta ComRes. Retrieved from https://2sjjwunnq141ia7ki31qqub1-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2021/06/Brexit_20210622_03_Private.xlsx.
- Centre for Brexit Policy, Brexit Deal Red Wall Poll. (2020). Savanta ComRes. Retrieved from https://2sjjwunnq141ia7ki31qqub1-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2020/12/Final_CBP_Weighted_Tables_20201201_Private.pdf.
- Swales, K. (2017). *Understanding the Leave Vote*. NatCen, London. Retrieved from https://natcen.ac.uk/media/1319222/natcen_brexplanations-report-final-web2.pdf.
- Brexit: The public's view five years after the EU referendum. (2021, Jun. 22). The National Centre for Social Research. Retrieved from <https://www.scotcen.org.uk/news-media/press-releases/2021/june/brexit-the-public%E2%80%99s-view-five-years-after-the-eu-referendum/>.
- Walgrave, S., Lefevere, J., & Hooghe, M. (2010). Volatiel of wispelturig? Hoeveel en welke kiezers veranderden van stemvoorkeur tijdens de campagne? In: Deschouwer, K., Dewit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (eds). *De stemmen van het volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonie* op 10 juni 2009. Brussel: VUB Press, 29-50.
- The Times Survey Results. (2019). YouGov. Retrieved from https://docs.cdn.yougov.com/8wzzyopkl9/TheTimes_VITracker_201118_W.pdf.

Kybich Yana

Ph.D. student, <https://orcid.org/0000-0002-2229-6143>, yana.nanana2702@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 02.12.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Cheslava Namoniuk*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)***Migration Crises as a Component of the Conflict Between the Civilized World and Russia**

The purpose of the research is to identify the interconnection between migratory crises, which increase the vulnerability of the EU countries to other important factors and have a significant impact on their domestic and foreign policy, and the intensification of hostile activity of the Russian Federation on the continent.

The relevance of the article is caused by the need to study the civilizational dimension of the conflict with Russia's use of migrants as weapon and political manipulation instrument against the USA and the European Union as stronger opponents.

The results of the research reveals cause-and-effect links between the aggressive rhetoric, actions and expectations of the Russian Federation toward European countries and the United States in the current issues of increasing global migratory trends. The work detects the Kremlin's involvement in the migratory crisis in Europe in 2015-2016 and analyzes its role in the formation of Syrian refugees flows. It also assesses Russia's involvement in the inspiration of the migratory conflict at the Belarusian-Polish border and characterizes the "necropolitics" of the Lukashenko regime to please Moscow by applying pressure on foreign nationals and the phenomenon of "weaponized migration".

This article explains the reasons for the disparity in the views of European countries on the future of the European Union and on relations with Russia. The article provides examples of its intrusion into internal affairs of the most influential European states, imposition of partnership with them, manipulation and blackmailing with the aim of controlling their foreign policy decisions. The article discusses possible scenarios of events in the world in case of Russia's further aggression against Ukraine and recommends reviewing cooperation between the civilized powers and Russia in order to preserve the status quo in the arrangement of political forces in the world.

The conclusion of the work summarizes the scale of the conflict between Russia and the West. The necessity of immediate decisive measures for restoration of territorial integrity of Ukraine was substantiated in the article. The investigation suggests the opportunities for further research of the migratory factor in the formation of a comprehensive picture of the Kremlin's hybrid threat to the modern Europe and the world in general in destruction of the existing world order.

Keywords: *Russian threat, migratory crises, "weaponized migration", demonstrative "solidarity" of the Russian Federation, Moscow's intrusion, political manipulation, migration diplomacy, foreign policy of the EU, the USA, Ukraine*

Чеслава Намонюк*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)***Міграційні кризи як складова конфлікту між цивілізованим світом та Росією**

Метою дослідження визначено вияв взаємозв'язку між міграційними кризами, що підвищують вразливість країн ЄС перед іншими важливими викликами й мають значний вплив на їх внутрішню та зовнішню політику, та посиленням ворожої активності Російської Федерації на континенті.

Актуальність теми статті зумовлена необхідністю вивчення цивілізаційного виміру конфлікту з використанням мігрантів у якості зброї та політичного маніпулювання сильнішим супротивником, яким для Росії залишається Захід в обличчі США та Євросоюзу.

Результатами наукової розвідки стало виявлення причинно-наслідкових зв'язків між агресивною риторикою, діями та очікуваннями Російської Федерації стосовно європейських країн та США в сучасних умовах посилення світових міграційних тенденцій. У роботі встановлено причетність Кремля до міграційної кризи в Європі у 2015-2016 рр. та проаналізовано його роль у формуванні потоків сирійських біженців. Оцінено також участь Росії в інспірації міграційного конфлікту на білорусько-польському кордоні та охарактеризовано «некрополітику» режиму Лукашенки як спробу догодити Москві через застосування тиску на іноземних громадян та феномену «озброєної міграції».

У статті з'ясовано причини розрізненості європейських країн у поглядах щодо майбутнього ЄС та щодо відносин з Росією, наведено приклади її втручання у внутрішні справи найвпливовіших держав Європи, імітації партнерства з ними, маніпуляцій та шантажу з метою контролю над їх зовнішньополітичними рішеннями. Окреслено можливі сценарії розвитку подій у світі у випадку подальшої агресії РФ щодо України та запропоновано переглянути взаємодію цивілізованих держав з Росією задля збереження статус-кво у розстановці політичних сил у світі.

У висновках до роботи узагальнено масштаби конфлікту Росії та Заходу, обґрунтовано необхідність негайних рішучих кроків щодо відновлення територіальної цілісності України та запропоновано аспекти подальших досліджень міграційного чинника для формування комплексної картини гібридної загрози Кремля сучасній Європі та світу в прагненні зруйнувати існуючий світовий порядок.

Ключові слова: російська загроза, міграційні кризи, «озброєна міграція», демонстративна «солідарність» РФ, втручання Москви, політичні маніпуляції, міграційна дипломатія, зовнішня політика ЄС, США, Україна

Вступ.

Тенденція посилення міграційних потоків через кордони національних держав впливає на зовнішньополітичну взаємодію цих держав з іншими учасниками міжнародної системи та стає об'єктом міждержавної дипломатії у XXI ст. Тому значення міграційного чинника у світовій політиці неможливо применшити у сучасному світі, коли він перетворюється на серйозний важіль політичного тиску й шантажу (Tsourapas, & Zartaloudis, 2021).

Метою нашого дослідження є вияв взаємозв'язку між міграційними кризами, що підвищують вразливість країн ЄС перед іншими важливими викликами й мають значний вплив на їх внутрішню та зовнішню політику, та посиленням ворожості активності Російської Федерації на континенті.

Основними методами, що дали змогу підтвердити нашу наукову гіпотезу були: аналіз інформаційних джерел, спостереження, івент-аналіз, метод дедукції та екстраполяції. Аналіз наукової літератури допоміг виокремити чіткі тенденції у дослідженнях суміжних дисциплін, як-от: політика, психологія, міграція та безпека.

Концепцію міграційної дипломатії у науковій літературі протиставили міграційній політиці та практиці Ф. Адамсон та Г. Цурапас (2019), показавши, як інтереси та владу державних акторів визначає те, є вони донорами, реципієнтами, чи країнами транзиту мігрантів, та пов'язавши ці питання з безпекою, економікою, ідентичністю, м'якою силою та стратегією переговорів держав, що прагнуть отримати абсолютну чи відносну вигоду від міграційних криз.

Взаємодію між емоціями та міжнародною політикою виявила Регіна Хеллер (Heller, 2018), дослідивши риторіку офіційної Москви починаючи з середини 1990-х рр. методом якісного контент-аналізу семантичних моделей гніву. А С. Гуркан та О. Терзі (Gürkan & Terzi, 2021) пояснюють, чому при аналізі зовнішньої політики ЄС, зокрема й міграційної політики, важливо враховувати емоційний фактор.

Сучасну ситуацію на польсько-білоруському кордоні висвітлено у статті Раян та Лопез (Ryan, & Lopez, 2021). Авторки вдаються до порівняння політики Лукашенки з тиранією найнебезпечніших африканських держав.

Основні фактори збереження світового порядку перелічив Г. Кіссінджер у книзі «Світовий порядок» (Kissinger, 2014). Подальші ж сценарії розвитку подій у світі залежно від збереження суверенітету України намітив В. Портников (2021).

То ж, можемо стверджувати, що доволі багато вчених та політиків займаються вивченням питань, піднятих нами в якості предмету дослідження. Однак, цивілізаційний вимір використання мігрантів у якості зброї та політичного маніпулювання сильнішим супротивником залишається поки недостатньо вивченим.

Результати дослідження.

Зі збільшенням кількості мігрантів у світі до 244 млн осіб у 2015 р., включно з більш, ніж 21 млн біженців, які рятуються від війни та переслідувань, словосполучення "глобальна міграційна криза" стало домінувати в заголовках ЗМІ. Аж до початку пандемії Covid-19 значна увага приділялася гуманітарним та внутрішньополітичним наслідкам транскордонного переміщення населення: тисячі мігрантів і біженців загинули при спробі перетнути Середземне море, а у США імміграційні питання відіграли важливу роль у президентській виборчій кампанії 2016 р. Напередодні голосування щодо Brexit у Великій Британії політичні еліти, що виступали проти ЄС, використали питання імміграції, щоб зіграти на занепокоєнні суспільства з приводу тероризму, економічної нестабільності й національного суверенітету, оскільки у публічному дискурсі в британських ЗМІ та серед політиків міграція представлена в негативному ключі як загроза суверенітету та стабільності національної держави, що прагне "повернути контроль" над своїми кордонами. Вибори в країнах ЄС, і не тільки, також вивели політику стосовно біженців та імміграції на передній план суспільних дебатів. Між тим, такі держави, як Туреччина, Ліван та Йорданія, відчайдушно намагались розмістити майже 5 млн вимушених переселенців внаслідок військового конфлікту в сусідній Сирії, а Греція, Італія та інші країни Європи стикнулися зі швидким напливом мігрантів та біженців, які лише в 2015 р. перетнули кордони ЄС у кількості 1 млн осіб. Критична ситуація з сирійськими біженцями призвела до заяви короля Йорданії Абдалли у лютому 2016 р., що Йорданія перебуває у "точці кипіння" через притік іммігрантів. За 2 дні на конференції донорів у Лондоні був підписаний Йорданський договір, за яким передбачалось надання країні допомоги розміром 1,4 млрд доларів на період 2016-18 рр. Тоді ж президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган зайняв агресивнішу позицію стосовно

ЄС та погрожував Брюсселю «відчинити двері» біженцям у Грецію й Болгарію, які межують з Туреччиною (Adamson, & Tsourapas, 2019).

На думку Дж. Холліфілда, сучасні держави є "міграційними державами", в яких управління міграційними потоками є центральним компонентом державних функцій та інтересів. Так само, як в минулому держави визначались здатністю вести війну або торгівлю (Hollifield, 2004). Разом з тим, у той час, як політики звинувачують контрабандистів і торговців людьми у численних смертях біженців при спробах перетнути кордони безпечних держав, більш широкий геополітичний контекст таких міграцій зазвичай ігнорується (Ryan, & Lopez, 2021).

Саме цей факт, судячи з міжнародної поведінки, окрім інших способів ведення гібридної війни, взяла на озброєння путінська Росія, намагаючись задовольнити імперські амбіції та посилити свої позиції як гравця міжнародних відносин, спочатку за рахунок менших сусідніх держав шляхом військового вторгнення, а потім і спричиняючи (прямо, чи опосередковано) міграційні кризи державам ЄС своєю участю у військових діях у Сирії на боці режиму Асада, чи інспірацією міграційного конфлікту Білорусі з Польщею, організованого режимом Лукашенки.

Переконавшись, що долаючи внутрішні (економічні, політичні, соціокультурні, а особливо, безпекові) наслідки важко контрольованої міграції у 2015-2016 рр. держави ЄС довгий час мали труднощі з прийняттям рішень на наднаціональному рівні та виглядали навіть дещо безпорадними, Росія задля розхитування ситуації в Євросоюзі вирішила повторити спробу «катаки мігрантами» на цей раз із території політично підконтрольної їй Білорусі шляхом заохочення «туристичних авіарейсів» з громадянами Близькосхідних та Африканських держав, які бажать потрапити на територію Євросоюзу. На польсько-білоруському кордоні з'являється феномен так званих "озброєних міграцій" (Eyal, 2021), коли сотні шукачів притулку опиняються затиснутими між озброєними групами, що їх супроводжували територією Білорусі до кордону з ЄС та провокували на агресивні протизаконні дії з порушення кордону з одного боку та польськими прикордонниками, що охороняють власну державу – з іншого. Створення таких «гарячих точок» на кордоні може слугувати прикладом специфічної форми урядової риторики, політики і практики, яка використовує мігрантів як засіб досягнення власних політичних цілей та є формою «некрополітики» у суспільствах, де державне керівництво вирішує, кому жити, а хто

має померти (Ryan, & Lopez, 2021). Характер правління Лукашенки у Білорусі демонструє саме такі риси «некрополітики» відносно власних громадян, а намагаючись заручитися підтримкою Путіна, виконуючи його побажання – і до громадян іноземних держав.

Адже, міграційні проблеми у країнах ЄС вплинули б не лише на внутрішньополітичну ситуацію країн ЄС, а й на їхні позиції у дипломатичних переговорах на важливі для Російської влади теми.

Чи не найголовнішою такою темою є Україна, суверенітет якої РФ порушила ще у 2014 році незаконною анексією Кримського півострова та спробою захопити увесь схід та південь України військовим шляхом. Попри те, що план Росії не вдалося реалізувати до кінця, подальші намагання знищити Україну як незалежну державу тривають і досі та продовжуватимуться доти, доки увесь цивілізований світ включно з Україною діючи злагоджено та солідарно, не дасть агресору чітко зрозуміти, чому, як висловився державний секретар США Ентоні Блінкен у інтерв'ю «The Wall Street Journal», одна країна не може вказувати іншій, яким має бути її вибір, у тому числі щодо того, з ким їй вступати в асоціації, і що зміна кордонів силою неприйнятна, оскільки вона підриває увесь міжнародний порядок, заснований на правилах, за якими ми живемо, і який зробив великий внесок у просування миру та безпеки. Якщо ж ці основоположні принципи заперечуватимуться, і це відбуватиметься безкарно, це підірве всю міжнародну систему (McBride, 2021), а переможців у цій грі не буде взагалі. І якщо Заходу не вдасться урезонити Путіна і він продовжить намагання обмежити український суверенітет, то вже завтра подібні конфлікти спалахуватимуть у всьому світі. Авторитарні режими загрожуватимуть демократіям, сильні – пригнічуватимуть слабких. Ми знову опинимося там, звідки пішли після перемоги над гітлерівським Рейхом у 1945 р. та після поразки Радянського Союзу у “холодній війні” у 1991 р. й зникнення “імперії зла” з політичної карти світу (Portnyukov, 2021). Адже, як зазначав Генрі Кіссінджер, світовий порядок залежить не лише від стабільного балансу сил, а й від відчуття легітимності, котрому сприяють інституції, створені для його підтримання (Kissinger, 2014).

Стосовно ж зовнішньої політики Євросоюзу в питаннях збереження статус-кво у розстановці політичних сил у світі, варто врахувати вплив пандемії коронавірусу на окремі країни ЄС та підірив довіри до європейських інституцій загалом у зв'язку з неготовністю медичних систем держав впоратися з кризою самотужки та відсутністю можливості централізовано

отримати необхідну підтримку за форс-мажорних обставин. Значну роль тут зіграла й демонстративна «солідарність» РФ, яка мала не кращу ситуацію з захворюваністю, у боротьбі з пандемією в Італії. Внаслідок такого кроку за результатами опитувань 2020 р. італійці довіряють Москві більше, ніж Брюсселю, вважаючи росіян своїми друзями. Такі тенденції не можуть не впливати на інші сфери суспільно-політичного життя, де прийняття політичних рішень відбувається з урахуванням емоційних настроїв серед населення та й самих політиків. Так, наприклад, міграційна політика є однією з таких сфер.

Емоції також є одним з ключових факторів деяких найважливіших внутрішньополітичних тенденцій, які ми спостерігаємо останніми десятиліттями у Європі, таких як зростання впливу популістських право-радикальних партій, у більшості своїй лояльних до Москви. Скажімо, партія "Альтернатива для Німеччини" (AfD) допомогла сформувати міграційну політику ЄС, сформулювавши набір норм, включно з "внутрішньою солідарністю" і "зовнішньою ворожістю", які мали важливий вплив, як на рівні внутрішньої політики Німеччини, так і в контексті формування політики ЄС.

Хоча зовнішня політика ЄС найчастіше розцінюється як раціональна й технократична в силу функціональної та бюрократичної природи цієї структури (Gürkan, & Terzi, 2021), на фоні світової пандемії ставлення до глобалізації змінюється. Переосмислюється й те, що раніше критикувалось. Заклики у сільськогосподарській сфері більше задіювати місцеве населення, тобто, те, чого довго домагалися критики міграції (консервативні, ультраправі партії), залишилися без відповіді, бо місцеве населення не зголошувалось робити те, що робили іноземці. А мешканці місць паломництва туристів, які раніше були дуже критичними до міграції, кардинально змінили своє ставлення до туристів (Molodij, 2020).

Важливим аспектом протистояння зазіханням сучасної імперської Росії на увесь європейський континент є ефект пам'яті, що зберігся у народів країн Центрально-Східної Європи, які мали нагоду бути у складі СРСР, або входили у будь-які коаліції, чи співдружності з ним, та пізнали реалії того часу на власному досвіді. Переосмислені спогади про минуле є колективним досвідом країн, що пережили радянську окупацію, мають однаковість у політиці ЄС щодо відносин з Росією, першими чинять опір натиску Москви та підтримують Україну на міжнародному рівні своїми політичними заявами.

Не можна не зазначити, що нарощування агресії РФ на континенті має і зворотній

ефект для самої Росії. Її короткострокова вигода як результат гібридних маніпуляцій (у формі штучно створених міграційних криз) з намаганнями внести розкол та недовіру в раніше згуртовані суспільства, що до втручання Москви були однотайними в питаннях власної безпеки та добробуту, часто обертається довгостроковими втратами у вигляді санкцій та військової відсічі агресору. Утім, лише дипломатичного протистояння усього цивілізованого світу Росії наразі недостатньо, оскільки загроза миру та безпеці всього людства продовжує зростати. Оточивши Україну практично з усіх боків своїми військами та користуючись бездіяльністю української влади РФ спостерігає за реакцією Заходу. І у разі, якщо ця реакція виявиться недостатньо суворою, аби змусити Кремль відмовитись від своїх планів, геополітичні зрушення у світі будуть набагато масштабнішими, ніж ми досі уявляли.

Висновки.

Таким чином, конфлікт Росії та Заходу набуває досить загрозливої форми. Задля дестабілізації ситуації у країнах ЄС та, навіть, розпаду цього інтеграційного утворення РФ вдається до численних гібридних прямих і прихованих методів, у тому числі, організації масивного потоку мігрантів та шукачів притулку з уражених війною (не без участі там Росії) раніше успішних країн. Шляхом шантажу, маніпуляції та брехні РФ намагається заручитися підтримкою ключових держав Євросоюзу, щоб унеможливити однотайність прийняття рішень у цій структурі, що призводить до кризи довіри та відцентрових тенденцій у самому ЄС, де внутрішньо- та зовнішньополітичні рішення часто приймаються не без емоційної складової попри, здавалося б, доволі високий рівень бюрократії.

Яскравим прикладом втручання у внутрішні справи країн ЄС є також вплив Росії на результати референдуму щодо виходу Великої Британії з ЄС та на подальшу процедуру Brexit. Фінансування

та підтримка Росією популістських рухів у країнах Євросоюзу є ще одним важелем впливу на їх демократичні суспільства, що призводить до внутрішніх протиріч та антиміграційних настроїв у мононаціональних державах, викликаючи виступи активістів та заворушення як у столицях, так і в невеликих містечках у спокійних раніше регіонах Європи.

Використавши пандемію та політичну ситуацію у Білорусі на свою користь та наростивши військову присутність на усіх західних кордонах, Росія намагається шантажувати США, висловлюючи стурбованість щодо розширення НАТО на Схід. Як одвічний суперник Вашингтона Російська Федерація прагне послабити його позиції у світі через поширення дезінформації та залучаючи ті ж засоби гібридної війни, що й у Європі та Україні зокрема, про що можна було спостерігати під час президентства Д.Трампа. Утім, маючи певний досвід взаємовідносин з Росією, сучасна адміністрація Білого дому поки тримає руку на пульсі та відкидає найбільш небезпечні закиди Путіна.

Зрозумілим залишається, однак, що лише попередженнями та закликами наміри Кремля не спинити, то ж для уникнення серйозних наслідків свавілля Росії у Європі та світі вже сьогодні необхідно напрацювати злагоджені та рішучі кроки усього світового співтовариства з високим пріоритетом знешкодження планів агресора будь-якими можливими засобами, включно зі сприянням відновлення територіальної цілісності України.

Подальші розвідки у напрямку дослідження використання Російською Федерацією міграційного чинника в якості тиску на успішні та економічно розвинені держави були б доречними для формування комплексної картини гібридної загрози Кремля у неприхованому прагненні руйнування існуючого світового порядку та амбітних намірах переділу Європи та світу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Молодій В. Яким може бути світовий порядок після пандемії? Zaxid.net : вебсайт. 2020. 3 черв. URL: https://zaxid.net/yakim_mozhe_buti_svitoviy_poryadok_pislya_pandemiyi_n1503110.

Портников В. Віталій Портников: Путін - політичний мрець. Еспресо : вебсайт. 2021. 8 груд. URL: <https://espresso.tv/vitaliy-portnikov-putin-politichniy-mrets>.

Adamson F. B., Tsourapas G. Migration Diplomacy in World Politics. International Studies Perspectives. 2019. Vol. 20. № 2. P. 113–128. DOI: <https://doi.org/10.1093/isp/eky015>.

Eyal J. The weaponisation of migrants - a new form of warfare. The Straits Times : website. 2021. Nov. 13. URL: <https://www.straitstimes.com/opinion/the-weaponisation-of-migrants-a-new-form-of-warfare>.

Gürkan S., Terzi Ö. Why emotions are key to understanding EU foreign policy. EUROPP LSE blog : website. 2021. Dec. 8. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/12/08/why-emotions-are-key-to-understanding-eu-foreign-policy/>.

Heller R. More Rigor to Emotions! A Comparative, Qualitative Content Analysis of Anger in Russian Foreign Policy. Researching Emotions in International Relations: Palgrave Studies in International Relations / Eds.: M. Clément & E. Sangar. Palgrave Macmillan, Cham. 2018. P. 75-99. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-65575-8_4.

- Hollifield J. F. The Emerging Migration State. *International Migration Review*. 2004. Vol. 38. № 3. P. 885–912.
- Kissinger H. *World Order*. New York: Penguin Press, 2014. 432 p.
- McBride C. Blinken Calls China, Russia Efforts to Disrupt Global Order Serious Mistakes. *The Wall Street Journal* : website. 2021. Dec. 7. URL: <https://www.wsj.com/articles/blinken-calls-china-russia-efforts-to-disrupt-global-order-serious-mistakes-11638916960>.
- Ryan L., Lopez M. Bodies at borders: Why it is vital to humanise migrants. *EUROPP LSE blog* : website. 2021. Dec. 6. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/12/06/bodies-at-borders-why-it-is-vital-to-humanise-migrants/>.
- Tsourapas G., Zartaloudis S. Using refugees as leverage? Greece and the instrumentalisation of the European migrant crisis. *EUROPP LSE blog* : website. 2021. Oct. 11. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/10/11/using-refugees-as-leverage-greece-and-the-instrumentalisation-of-the-european-migrant-crisis/>.

REFERENCES

- Adamson, F. B., & Tsourapas, G. (2019). Migration Diplomacy in World Politics. *International Studies Perspectives*, 20(2), 113–128. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/isp/eky015>.
- Eyal, J. (2021, November 13). The weaponisation of migrants - a new form of warfare. *The Straits Times*. <https://www.straitstimes.com/opinion/the-weaponisation-of-migrants-a-new-form-of-warfare>.
- Gürkan, S., & Terzi, Ö. (2021, December 8). Why emotions are key to understanding EU foreign policy. *EUROPP LSE blog*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/12/08/why-emotions-are-key-to-understanding-eu-foreign-policy/>.
- Heller, R. (2018). More Rigor to Emotions! A Comparative, Qualitative Content Analysis of Anger in Russian Foreign Policy. In: M. Clément, & E. Sangar (Eds.), *Researching Emotions in International Relations* (pp. 75-99). Palgrave Studies in International Relations. Palgrave Macmillan, Cham. doi:10.1007/978-3-319-65575-8.
- Hollifield, J. F. (2004). The Emerging Migration State. *International Migration Review*, 38(3), 885–912.
- Kissinger, H. (2014). *World Order*. New York: Penguin Press.
- McBride, C. (2021, December 7). Blinken Calls China, Russia Efforts to Disrupt Global Order Serious Mistakes. *The Wall Street Journal*. Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/blinken-calls-china-russia-efforts-to-disrupt-global-order-serious-mistakes-11638916960>.
- Molodiy, V. (2020, June 3). Yakym mozhe buty svitovyy poryadok pislya pandemiyi? [What can the world order be like after a pandemic?]. *Zaxid.net*. Retrieved from https://zaxid.net/yakim_mozhe_buti_svitoviy_poryadok_pislya_pandemiyi_n1503110.
- Portnykov, V. (2021, December 8). Vitaliy Portnykov: Putin - politychnyy mrets' [Vitaliy Portnikov: Putin is a political dead man]. *Espresso*. Retrieved from <https://espresso.tv/vitaliy-portnykov-putin-politichniy-mrets>.
- Ryan, L., & Lopez, M. (2021, December 6). Bodies at borders: Why it is vital to humanise migrants. *EUROPP LSE blog*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/12/06/bodies-at-borders-why-it-is-vital-to-humanise-migrants/>.
- Tsourapas, G., & Zartaloudis, S. (2021, October 11). Using refugees as leverage? Greece and the instrumentalisation of the European migrant crisis. *EUROPP LSE blog*. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/10/11/using-refugees-as-leverage-greece-and-the-instrumentalisation-of-the-european-migrant-crisis/>.

Namoniuk Cheslava

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8276-4105>, ndch.nchi@clouds.iir.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 11.12.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Іллі Ясна

H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 1. Literature, Media, Dialogue, Education

The paper is the first part of the study of forms of modern public philosophical discourse. The author carries out an analytical review and offers the way of classification of formats of modern philosophizing outside universities and the academic sphere. The topic is relevant in the context of the rapid development of new formats of philosophizing in the second decade of the 21st century; subjects of this philosophizing are both academic philosophers and the general non-professional public. The study was conducted utilizing a wide range of factual material that had not previously been presented in scientific periodicals or media, namely expert interviews with academic philosophers who are involved in public discourse, the author's own experience of cooperation with domestic platforms for public philosophizing, materials of the First All-Ukrainian Competition of Philosophical Startups and relevant examples from modern world practice and the history of philosophical thought.

The conducted research had led to the classification of the forms of modern public philosophical discourse in accordance with what social needs they satisfy or with what forms of culture they border on, namely literature and media, oral speech and dialogue, education and upbringing, expert opinion and explanation, everyday practice and a set of tools, therapy, entertainment, and leisure. The author concludes that 1) considered forms of public philosophical discourse, despite the apparent novelty, are modifications of classical forms of philosophizing, and therefore, publicity is rather an immanent feature of philosophy than a specific trend of nowadays. At the same time, modern information and communication technologies and media not only contribute to the emergence of new modern formats of philosophizing, but also lead to the revival of its oral, dialogical forms, which have taken a backseat due to inventing of writing and book printing: 2) an important sign of modern public philosophical discourse, which distinguishes it from the public philosophizing of previous periods, is that the general public is becoming its subjects along with professional philosophers.

Keywords: *public philosophy, philosophy in the public sphere, philosophy in the public space, public philosophical discourse, public turn, public sphere, popular philosophy*

Іллі Ясна

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України (Київ, Україна)

Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 1. Література, медіа, діалог, освіта

Стаття є першою частиною дослідження форм сучасного публічного філософського дискурсу. Метою є здійснення аналітичного огляду та класифікація форматів сучасного філософування поза межами університетів та академічного середовища. Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком у другому десятилітті ХХІ століття нових форматів філософування, суб'єктами якого стають як представники академічної філософії, так і нефахова публіка. Дослідження здійснено на ґрунті фактографічного матеріалу, що досі не був представлений у повному обсязі в науковій періодиці чи медіа. Джерелами є матеріали експертних інтерв'ю з представниками академічної філософії, що залучені до публічного

дискурсу, матеріали Першого всеукраїнського конкурсу філософських стартапів та власний досвід співпраці автора з вітчизняними майданчиками публічного філософування із залученням релевантних прикладів із сучасної світової практики та історії філософської думки. У результатах форми сучасного публічного філософського дискурсу класифіковано за суспільними запитами, що вони задовольняють, або за формами культури, з якими межують. Виокремлено такі формати публічної філософії, як література і медіа, усне мовлення й діалог, освіта і виховання, експертна думка і роз'яснення, повсякденна практика й набір інструментів, терапія, розвага та дозвілля. У цій першій частині статті детально розглянуто три із зазначених форм: філософія як література і медійний текст, як усне мовлення і діалог, як освіта і виховання. У висновках: 1) показано, що розглянуті форми публічного філософського дискурсу, попри удавану новизну, є модифікаціями класичних форм філософування, а отже, залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою філософії, ніж специфічною тенденцією сьогодення; водночас розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і медіа не лише сприяє виникненню нових сучасних форматів філософування, а й зумовлює своєрідне відродження усних діалогічних форм філософії, що були посунуті з винайденням писемності, ба більше типографської справи; 2) підкреслено, що характерною ознакою сучасного публічного філософського дискурсу, яка відрізняє його від публічного філософування попередніх історичних епох, є те, що його суб'єктами нарівні з професійними філософами стає широкий загал пересічних громадян.

***Ключові слова:** публічна філософія, філософія в публічній сфері, філософія в публічному просторі, публічний філософський дискурс, публічний поворот, публічна сфера, популярна філософія*

Вступ

Стаття продовжує цикл публікацій (Ясна, 2015а, 2017, 2019), що являє собою один із перших у вітчизняній гуманітаристиці підступів до системного дослідження соціокультурного феномену, який можна означити як публічну філософію, філософію в публічній сфері чи публічний філософський дискурс. Виникаючи на маргінесі академічної філософії, цей феномен лише нещодавно постає як об'єкт досліджень як у західній науці загалом, так і в Україні. 2014 року журнал «Essays in Philosophy» присвячує цій темі тематичний випуск (Essays in Philosophy 2015, V. 15, Issue 1); два тематичні випуски аналогічної тематики виходять в українському часописі «Філософська думка» (Філософська думка 2017 №1 та 2019 №1); з'являється дедалі більше публікацій, серед яких стаття автора цього дослідження, де вперше в українській гуманітаристиці актуалізовано поняття «публічної філософії» та запропоновано термін «публічний поворот» для характеристики тих процесів, що відбуваються (Ясна, 2017); організатори наукових конференцій та інших академічних заходів включають тему публічної філософії до порядку денного тощо. Автори аналізують можливості «роз'яснення філософських ідей у такій формі, щоби вони були зрозумілими та корисними для публіки» (Lee, & Cohen, 2008) та позиціонують публічну

філософію як одне з найважливіших завдань філософії в демократичному світі та «моральний обов'язок філософів» (Littmann, 2014).

Попри все це поки йдеться лише про перші академічні розвідки в цьому напрямку. Не лише в Україні, а й у світі майже відсутні наукові праці, в яких цей культурний феномен поставав би як головний об'єкт дослідницького інтересу – на відміну від публічних вимірів інших соціальних та гуманітарних наук, як-от публічна історія та публічна соціологія, що набувають розголосу сьогодні. З іншого боку, вже наявний помітний масив фактографічного матеріалу, що характеризує публічну філософію як вона постає сьогодні на наших очах та за нашої участі, але досі не систематизований та проаналізований. Тому підступи до осмислення філософії в публічній сфері як складного й багатогранного культурного феномену я розпочну зі характеристики й типологізації конкретних втілень цього феномену в сучасному культурному контексті.

Досліджувані трансформації є унікальними й не притаманні виключно філософії. На початку ХХІ століття їх зазнають усі галузі соціального й мистецько-гуманітарного знання. Такий вихід професійного знання в публічний дискурс неминуче супроводжує трансформація цього знання. Різні галузі знання можуть набувати різних публічних форм, деякі з котрих вже

стають об'єктом дослідницького інтересу з боку представників відповідних наук. Наприклад, історики виокремлюють такі форми публічної історії, як рух реконструкторів історичних подій, екскурсійну діяльність, публікації в масмедіа, історичні романи, художні фільми, використання ретро-мотивів у дизайні міського простору тощо (Семенец, 2018). Аналогічних розвідок щодо філософії поки не здійснено, тому в цій статті читачеві запропоновано аналітичний огляд форм сучасного публічного філософського дискурсу або форм існування філософії в публічній сфері.

Дослідження здійснено на ґрунті широкого ілюстративного та фактографічного матеріалу, який, за моїми спостереженнями, досі не був представлений у повному обсязі у науковій періодиці чи медіа. Емпіричною базою дослідження є матеріали експертних інтерв'ю з представниками академічної філософії, що залучені до публічного дискурсу (Ясна, 2015а), власний досвід співпраці автора з вітчизняними майданчиками публічного філософування, матеріали Першого всеукраїнського конкурсу філософських стартапів (Ясна, 2019) та приклади із сучасної філософії західної Європи та США. Вибірка ілюстративного матеріалу обмежена періодом від середини ХХ століття донині та вміщує здебільшого англійські, французькі та німецькомовні джерела цього періоду із залученням релевантних прикладів з історії філософської думки. Акцент зроблено на філософському ландшафті України.

У межах дослідження запропоновано класифікувати форми існування філософії в публічному просторі за суспільними запитамі, що вони задовольняють, або за формами культури, з якими межують. Словами Сергія Грабовського, йдеться про канали чи «інституційні форми впливу» (Грабовський, 2015) філософії та філософів, ба ширше, інтелектуалів на життя суспільства. Утім, якщо Грабовський виокремлює три форми впливу: університети, медіа та консультативний вплив на владу, я розгляну й інші форми публічного філософування. У цій, першій, частині статті буде проаналізовано три формати публічного філософського дискурсу: 1) філософію як літературні та медійні тексти, 2) як усне мовлення та діалог, 3) як освіту та виховання.

Попередні зауваги. 1) Представлений огляд, доволі стислий і поверховий, є радше чорновим начерком сучасного ландшафту публічної філософії. Утім, він розв'язує завдання первісного збору, систематизації та класифікації досі не майже не аналізованого фактографічного матеріалу, дає змогу скласти більш-менш цілісне уявлення про неакадемічний філософський ландшафт сьогодення і надає

заціпки та орієнтири для глибшого занурення в тему. 2) В цьому огляді представлені доволі різні філософські проекти. Я не обмежуюся виключно ініціативами, що мають академічне походження, не намагаюся застосовувати жодних критеріїв якості для добору прикладів. Єдиним критерієм є популярність тих чи інших проектів та ініціатив, аби дослідити не ідеальну, а реальну, «ринкову» картину – те, як бачить філософію пересічний громадянин, а не дослідник-філософ. Тому поряд популярними книжками, лекціями, відеопрограмами й подкастами, що їх створюють знані представники університетської філософії, подано аматорські проекти. Йдеться про форми публічного філософського мовлення поза залежністю від його суб'єктів, якими сьогодні можуть бути як філософи-професіонали, так і нефахівці.

Філософія як література та медіа

Від свого народження за доби античності філософія межувала з літературою, постаючи, поміж іншим, як специфічна літературна, письмова традиція. Не випадково представники філософії стають лауреатами Нобелівської премії саме з літератури, а темі стосунків літератури і філософії присвячено безліч дискусій та досліджень. Зокрема, науковий журнал «Філософія і література» (Philosophy and Literature) вже понад тридцять років друкує виключно матеріали, присвячені діалогові між літературними та філософськими дослідженнями уже понад 30 років; вийшов друком тематичний випуск часопису «Філософська думка» за темою «Філософія та література» (див. Філософська думка 2011 №1). Дослідники відзначають, що «у західному філософському каноні представлені поеми, трактати, афоризми, листи, автобіографії й романи. Платон, Дж. Барклі та Д. Г'юм писали діалоги; медитаціями називають твори Марка Аврелія, Августина Блаженного, Рене Декарта; у Середньовіччі панували диспутації, алегорії, правила, коментарі, суми; епоха Модерну – розквіт утопій, які жанрово можуть відноситися до романів (наприклад, «Нова Атлантида» Ф. Бекона), есеї А. Поуп писав у формі поем, Ф. Бекон – у формі коротких творів, а Дж. Лок – у формі трактату» (Ільїна, 2016). Згадаю також філософські поеми (що сягають корінням досократичної філософії); сократичний діалог; нариси (як-от «Досліди» Монтеня чи Міфології Ролана Барта); сумитахрестоматії, що з'являються за доби Середньовіччя та є поширеним жанром донині; листи («Лист про віротерпимість» Джона Лока, «Лист про гуманізм» Мартина Гайдеггера); збірки афоризмів («Афоризми» Епіктета, «Думки» Паскаля, «Зла мудрість» Ніцше); інтерв'ю; а також звичні сьогодні статті, підручники та лекції. Сьогодні, здебільшого

зберігаючи у своєму арсеналі перелічені жанри, філософія доповнює їх публіцистикою, науково-популярними творами, інтернет-блогами та навіть коміксами.

Зокрема, поширюється такий жанр популярної філософської літератури, як адаптовані для непрофесійного читача видання з історії філософії, до написання яких долучаються відомі та авторитетні представники академічної філософії. Між перших успішних прикладів – «Розповідь філософії» (The story of philosophy) Вілла Дюранта (Durant, 1926), що перевидається донині, а також «Історія Західної філософії» Бернарда Расела (Russell, 1945), яка не лише користувалася неймовірним для філософської літератури того часу попитом та перевидається донині, а й потрапила до переліку книжок, за які 1950 року йому присудили Нобелівську премію з літератури. Серед академічних філософів, що продовжують тенденцію, також Мортимер Адлер із книжкою «Аристотель для всіх. Складні філософські ідеї простими словами», що була вперше видана 1978 року (Adler, 1997).

І все ж за тих часів публічний успіх «історій філософії», тай самий жанр спрощеного викладення, були радше винятком, ніж правилом. Системне ж зростання попиту на популярну філософську літературу видавці англomовного ринку відзначають приблизно від початку XXI сторіччя (Colls, 2010). Упродовж півсторіччя, що минає до цього, формат популярної філософської літератури зазнає суттєвих змін. Уже для читачів 90-х років XX століття 900-сторінковий труд Рассела стає надто об'ємним, та популярності набувають видання на кшталт «The complete idiot's guide» (Stevenson, 1997) та «For dummies» (Morris, 1999), а також книжки, присвячені окремим галузям філософії, як-от «Етика для чайників» (Panza, & Potthast, 2010), «Логіка для чайників» (Zegarelli, 2007) тощо.

Ще адекватнішими епосі високих швидкостей та кліпового мислення стають серії типу «Філософи за 90 хвилин», що, за словами автора, Пола Стретерна, дорівнює тривалості футбольного матчу. Від кінця 1990-х деякі книжки серії зазнали до 30 перевидань та нараховують до десяти перекладів різними мовами (за даними каталогу Worldcat.org на січень 2022 року). Кінець першого десятиліття XX століття ще скорочує час, який читачі готові присвятити філософії. Наприклад, «Філософія» Бена Дюпре (Оксфордський університет) із серії «50 ідей, про які варто знати» (перше видання 2007 року) (Dupré, 2014) потребує не більше хвилини на ознайомлення з життям та ідеями кожного мислителя, а «30-Second Philosophies» (Loewer та ін., 2009) – півхвилини. Остання серія впроваджує, за словами самих авторів,

«революційний підхід» – максимум 300 слів на кожного з 50 обраних філософів. Саме стільки, згідно з анотацією, вистачить, щоби «взяти участь у обідній бесіді чи вразити своїми знаннями відвідувачів бару».

В Україні першими ластівками жанру стали книжки Андрія Баумейстера «Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни Філософії» (Баумейстер, 2017) та «Пригоди філософських ідей Західного світу» Тараса Лютого (Лютий, 2021). Звісно, йдеться дещо більше, ніж про 30 секунд на ознайомлення з кожною філософською концепцією, утім, ці, нехай ґрунтовні, історичні екскурси викладені популярною й доступною мовою та адресовані широкому колу читачів. Серед філософських книжок для дітей – український переклад відомих видань «Світ Софії» Юстейна Гордера (Гордер, 2019) (рік першого видання – 1991, український переклад – 2019) та «Кав'ярня мертвих філософів» Вітторіо Гесле (Гесле, & Нора, 2019) (перше видання – 2001, український переклад – 2019).

Сьогодні розділи з позначкою «Популярна філософія» у книгарнях містять десятки найменувань та, як зазначають видавці англomовного ринку «мають попит усіх верств споживачів – від мандрівників, яким потрібно чимось зайняти себе у вагоні поїзду, до солдатів, що проходять службу в гарячих точках, та осіб, що займають вищі посади в політиці» (Colls, 2010).

Ще одним маркером широкої затребуваності філософського знання стають популярні філософські журнали, що вписуються в ширшу нішу науково-популярних журналів та мають тривалу історію. Ймовірно, історично першим є британський кварталник «The Philosopher» (thephilosopher1923.org), що заснований 1923 року Філософським товариством Англії (Philosophical Society of England, PSE) та виходить у паперовій та електронній версіях. Журнал позиціонує себе як «найтриваліше періодичне видання з публічної філософії у Великій Британії», «коло авторів якого впродовж років охоплює філософів та літераторів від Джона Дьюї та Гілберта Кіта Честертона» до сучасних мислителів. Як «філософський журнал із найбільшим накладом у світі» позиціонує себе заснований 1991 року британський двамісячник – «Philosophy Now» (www.philosophynow.org). З інших рецензованих англomовних видань відзначає заснований 1997 року кварталник «The Philosopher's Magazine» (www.philosophersmag.com); видаваний Кембриджським університетом «Think» (www.cambridge.org/core/journals/think), що від 2002 року виходить тричі на рік; та створений восени 2021 року The Raven (www.

ravenmagazine.org), засновники якого ставлять за мету «відродження есеїстичного стилю філософії, що був поширений в академічних колах ще тридцять років тому, але поступово зник». З франкомовних журналів виокремлю місячник «Philosophie Magazine» (www.philomag.com, 2008 рік) з накладом понад 55 тисяч примірників, а з німецькомовних – його однойменне дочірнє видання (www.philomag.de, 2011 рік), що виходить раз на два місяці накладом майже 100 тисяч примірників. Додамо філософські розділи у складі таких потужних мультидисциплінарних порталів, як «Аеон» (www.aeon.co/philosophy) із розрахованими на непрофесійного читача текстами таких знаних сучасних філософів, як Марта Нусбаум, Роджер Скрутон, Гален Струсон та інші. Хочеться сподіватися, що свого часу популярний філософський журнал, паперовий чи електронний, діятиме також в Україні, ба більше, розмови про необхідність цього час від часу спалахують у різних фахових колах. Наразі найближчою до цієї моделі є, ймовірно, нещодавно створена платформа «Koine.Community» (www.koine.community) із рецензованим альманахом філософської есеїстики «Κοινή», на шпальтах якого, що важливо, мають можливість висловитися науковці різного віку, статусу, а також будь-якими мовами. Прикметно, що рецензентами та редакторами як іноземних, так і вітчизняних видань є представники академічної філософії, чимало яких водночас є редакторами наукових журналів: це свідчить про те, що фахова спільнота, нехай і повільно, визнає значущість публічної філософської справи.

Знову набуває поширення такий письмовий жанр філософської думки, як афоризм, що був найбільш характерним для перших кроків філософії в Античній традиції та постає в усі подальші періоди: у творчості Паскаля, Ларошфуко, Шелінга, К'єркегора, Ніцше та багатьох інших. Сьогодні збірки цитат та афоризмів є затребуваним форматом популярної літератури. Афоризми прикрашають листівки, сувеніри та навіть елементи одягу; а також з'являються в такому специфічно цифровому форматі, як «філософські статуси» для соцмереж, котрі кожен може завантажити на відповідних ресурсах – поряд із «статусами про котиків» та «новорічними статусами».

Суміжний сучасний жанр, де на повну використовуються цитати відомих філософів (часто-густо помилково приписувані їм) – «motivational posters» чи «inspirational posters» (тобто постери, що мотивують або надихають), що в російській, а згодом, в українській мові перекладено неологізмами «мотиватори» й «демотиватори». Цей жанр визначають як

полікодовий (Бугаєва, 2011) чи полімодальний (Бабина, 2013) інтернет-текст, в якому «вербальне синтезовано з візуальним і певним чином впливає на адресата» (Брагіна, 2014). З оглядом на специфіку нинішнього діалогічного суспільства, важливо зауважити, що йдеться не лише про «цитати», що містять зображення та вислови відомих мислителів, а й про так звані «демотиватори зі смыслом» (Брагіна, 2014), що вмщують власні твердження «філософування» користувачів чи інтернету про життя, смерть, щастя, свободу, самотність, людину, природу, дружбу тощо. Завдяки відповідним інтернет-ресурсам створення таких постерів є справою кількох хвилин та доступне кожному користувачеві інтернету, який нині має ті самі можливості висловлювання та поширення думок, як колись лише поодинокі публічні особи. Це зумовлює справжній бум творчості такого роду. Тож, цитати й демотиватори цілком можна віднести до різновиду сучасної «народного» чи «наївного» філософування, до якого долучаються широкі верстви людей. Певною мірою це відродження жанру народних прислів'їв як первісної форми «природного філософування», з якої виростає вищезгаданий афоризм – ще один найдавніший жанр філософії.

Суміжний сучасний жанр, уже на межі текстових літературних форм та візуальних – філософські комікси, що теж поєднують текстовий і візуальний складники. За змістом сучасні філософські комікси – це зазвичай стисла історія філософської думки. Характерний елемент анотацій таких книжок – заклик до розваги, веселощів, що є однією з характерних ознак сучасного суспільного запиту до філософії в публічній сфері. Як приклад наведемо багаторазово перевидану й перекладену різними мовами книжку «Вступ до філософії в коміксах» (Patton, & Cannon, 2015), автори якої закликають: «дiзнавайтесь нового та смійтеся». Автори серії книжок «Action philosophers!» (van Lente, & Dunlavy, 2006) (перше видання у 2004) обіцяють «скерувати веселощі в потрібне річище – на пошук фундаментальної істини».

Такий процес візуалізації публічних філософських практик цілком відповідає сучасним соціальним тенденціям, між яких називають «візуальний» («іконічний») поворот (iconic / visual turn) – поворот від мови до візуального образу, символу, коли роль візуального образу стає засадничою, як порівняти з текстом.

Показово, що неакадемічні жанри філософських текстів дедалі активніше виходять із маргінесу філософської справи, здобуваючи визнання не лише в публічному, а й в академічному середовищі. Яскравий приклад наводить Галина

Льїна: 2014 року в Колумбїйському університеті захищено намальовану дисертацію, яку визнано філософським трактатом у формі коміксів (Льїна, 2016). Це ілюструє процес інституціалізації та легітимації неакадемічних форматів філософування, контури якого я намітила раніше (Ясна, 2017), та який ілюструватиму далі прикладами інших форм сучасного публічного дискурсу.

Філософія як усне мовлення і діалог.

1994 року Жан-Франсуа Ліотар стверджував, що «після Сократа філософувати – це писати» (Ліотар, 2004, с. 99). Утім, сьогодні, за умов доступності й простоти створення відео та аудіоматеріалів, суттєво змінюється споживацький запит до інтелектуальної продукції. Короткі тексти та візуальні образи виявляються куди більш затребуваними та релевантними темпові сучасного життя й «кліповій» свідомості сучасної людини, ніж філософські чи аналітичні «лонгриди». Так виникають і набувають популярності філософські (та інші інтелектуальні) теле- та радіопрограми, а згодом ютьюб-канали та подкасти.

Однією з перших у цьому жанрі стала, ймовірно, серія подкастів «Philosophy Bites» (www.philosophybites.com), створена 2007 року представниками британської академічної філософії, яка за десять років нараховувала понад 400 п'ятнадцятихвилинних інтерв'ю («bites interviews»), що можна перекласти як «інтерв'ю на один укус») з сучасними філософами про різні філософські проблеми та категорії. За даними BBC (Colls, 2010), 2010 року проєкт увійшов до двадцятки найпопулярніших подкастів США, маючи на той момент понад дванадцять мільйонів завантажень. Видані як електронні книги, матеріали серії швидко увійшли до топів бестселерів, а також до топ-10 на iTunes, де були завантажені понад 7.5 мільйонів разів (Colls, 2010). Інший формат має радіопрограма «Philosophy Talk» (www.philosophytalk.org), заснована професорами Стенфордського університету, що пропонує дві годинні розмови із знайомими філософами на тиждень. Згадаймо й подкаст «The Public Philosopher» від BBC Radio, серед постійних спікерів якого – відомий представник Гарвардського університету Майкл Сендел, що неодноразово висловлювався на користь того, що в XXI столітті філософія має бути публічною, зокрема у збірці есеїв з однойменною назвою «Public Philosophy» (Sandel, 2006). У цьому ж шерезі понад 300 відеолекцій та текстових матеріалів філософської тематики на російському порталі «Постнаука».

Окремий сегмент – філософські інтернет-проєкти, що здатні конкурувати з великими медіа,

але ж створені й підтримувані невеличкими командами з двох-трьох чи навіть однієї особи. Навіть найуспішніші з таких проєктів, що часто-густо починаються як гобі з мінімальним бюджетом, за кілька років можуть перевершувати за кількістю глядачів чи слухачів великі медіа. Сьогодні серед численних філософських проєктів на відеохостингах та сервісах подкастів є навіть «мільйонники», як-от британський ютьюб-канал «Philosophy Tube», автор(ка) якого у коротких відео щороку активніше змішує філософію з елементами костюмованого телешоу; чи канадський онлайн-журнал журнал та Youtube-канал «Academy of Ideas» (www.academyofideas.com), присвячені історії ідей. Приклад іншої ринкової позиції – подкаст «Hi-Phi Nation» (www.hiphination.org), що налічує вже п'ять сезонів. Автори створюють тривалі тематичні лекції та діалоги, з різних актуальних проблем сучасності та пропонують викладачам філософії використовувати їх у освітньому процесі. «Студенти люблять слухати подкасти, – стверджують вони, – тому наші записи – ідеальне доповнення до ваших навчальних планів. ... Ви навіть можете розробити цілу програму курсу, ґрунтуючись на наших епізодах як зачіпках для більш глибокого занурення у філософські теми».

Від середини 2010-х років ця тенденція приходить і в Україну. Впродовж короткого часу з'явилися та більш чи менш активно діяли такі проєкти як «Pastiche Project», «Вторгнення», «Культура vs Пропаганда», «Філософські етюди з Олексієм Арестовичем», «Ідеаліст медіа»; «Філософський барабан», що виходив в ефір на «Громадському радіо з 2015 року та наприкінці 2018-го нараховував понад вісімдесят тематичних зустрічей з представниками української філософії; телепрограми Назіпа Хамітова, як-от «Свобода думки», «Мистецтво життя», «Нічні роздуми» та інші; персональний ютьюб-канал Андрія Баумейстера, який за кількістю відвідувачів випереджає чимало колективних проєктів у цій галузі.

В цей же час постає низка філософських проєктів, зокрема аудіовізуальних, наймолодшої генерації вітчизняної філософії, представники якої, завершивши навчання в магістратурі чи аспірантурі, шукають можливостей для самореалізації, зокрема, за межами університетів. Ютьюб-канали та подкасти можуть доповнювати головний напрямок діяльності – лекторії та майданчики неформальної освіти, як-от «Club of Creative Philosophy», «Cowo.guru», «Otium Academy», «Plato's Cave», але бувають і суто інтернет-проєктами, як-от «Wake Up Media», «In Situ», «Philosophy man».

Наостанок згадаю один з найуспішніших вітчизняних аудіо-проєктів кінця десятиліття –

«Kult: Podcast» Володимира Єрмоленка й Тетяни Огаркової, котрий за рік існування дістався 100 000 прослуховувань та увійшов до топ-50 найкращих подкастів першої професійної аудіопремії «Слушно» 2021 року.

Продовжуючи тему усної філософської традиції, зазначу ще одну тенденцію та, відповідно, ще один формат сучасного публічного філософування – публічні дискусії. Якщо філософські лекції та програми в аудіо та відео форматі, згадані у попередньому сюжеті, повертають нас від писемного до усного жанру філософування, що сягає корінням досократівської традиції, то відкриті лекції є своєрідним поверненням до сократичної традиції, головним методом якої був так званий сократичний діалог – побудова бесіди через спеціальні питання, що сприяли активізації мислення. Сучасні дискусійні філософські проекти сягають корінням традиції філософських кав'ярень (*Le café philosophique* або *Café-filo*) – відкритих неформальних філософських дискусій у кав'ярнях, чи інших публічних місцях. Джерела цієї традиції, яка формально була започаткована Марком Соте в 1992 році в Парижі, віднаходять, як зазначає Марина Препотенська, ще в античних симпосіонах (*συμπόσιον*) – застільних бесідах, описи яких зустрічаємо в діалогах Платона (насамперед у «Бенкеті»), та ще раніше – в «Одісеї» Гомера, елегіях Ксенофонта тощо (Препотенська, 2015). В Україні впродовж останніх років філософські кав'ярні створено в Києві, Одесі, Дніпрі, Львові.

Резюмуючи, погоджуся із Сергієм Грабовським у тому, що «від писання ядучих памфлетів вони (публічні інтелектуали – І.Я.) перейшли до не менш ядучих виступів у радійних та телевізійних шоу, до ведення блогів в інтернеті, до участі в різноманітних науково-пізнавальних програмах тощо (Грабовський, 2011), а отже, розглянуті форми сучасного публічного філософування є модифікаціями його більш давніх форматів.

Філософія як освіта та виховання

Найзвичніший формат побутування філософії в суспільстві – викладання її в університетах, а подекуди й у школах, ліцеях чи гімназіях, як-от у Німеччині чи Франції. Врешті-решт, хоч дехто з авторів говорить про філософію у публічній сфері як неакадемічну чи позаакадемічну (Препотенська, 2015), академічне викладання філософії широкому колові студентів також є публічною практикою, і в цьому сенсі кожен викладач певною мірою є публічним філософом. У цьому сенсі до філософії можна застосувати тезу засновника публічної соціології як академічної галузі та сфери практичної діяльності соціологів

Майкла Буравоя про те, що соціологічна освіта – як фахово орієнтована, так і призначена для інших спеціальностей – є складовою частиною публічної соціології (Богданова, 2012). Проблематика університетської філософії лежить поза межами даного дослідження, а тому становить тут інтерес лише у зв'язку з сучасною кризою державної освіти (на всіх її рівнях, від шкільної до університетської), як одним з чинників постання і стрімкого зростання запиту на позаакадемічну, неформальну освіту, зокрема, філософську (Ясна, 2015а).

Саме цей запит разом із поширенням сучасних комунікаційних технологій сприяє вибухоподібному поширенню онлайн-платформ і масових відкритих онлайн-курсів (укр. МВОК від англ. MOOC – Massive Open Online Course) з усіх галузей знання. Філософія теж активно опановує нові освітні майданчики, дедалі активніше вирушаючи зі стін університетських аудиторій у публічний простір – наразі віртуальний. Так, лише платформа «OpenCulture» (www.openculture.com) налічує сьогодні майже двісті безплатних курсів з філософії, що їх розміщують як університети, так і автономні автори. Менший вибір курсів (але всі – від відомих світових університетів) пропонує платформа «Coursera» (www.coursera.org). Безплатний курс філософії від представників Київського політехнічного університету нещодавно розміщено на українській платформі «Prometheus» (www.prometheus.org.ua).

Серед значущих офлайн-проектів в цій сфері зверну увагу на Аспен Інститут, заснований 1950 року в США, а від 2016 року представлений також в Україні. Хоча мета Інституту є суто практичною та передбачає залучення лідерів з галузей економіки, політики, культури і громадського сектору для спільної роботи над розв'язанням проблем суспільства і бізнесу, стрижнем моделі аспенівської освіти є саме філософія. Основним форматом занять є семінари з використанням сократичного діалогу, а підґрунтям для дискусій – фрагменти творів видатних мислителів минулого й сучасності від Платона й Аристотеля до Мартина Лютера Кінга та Вацлава Гавела. У цьому сенсі, як проголошено на сайті Інституту, «ймовірно, Аспен інститут став унікальним поєднанням експертних знань з ... тим, що Аристотель називав «практичною мудрістю»: раціональне обговорення і впевненість щодо цінності спільного блага» (цитовання станом на 2021 рік).

Іншим прикладом «прищеплення» іноземного проекту на українське підґрунтя є громадська організація «Новий Акрополь» (www.newacropolis.org.ua), що діє у світі від 1957

року та в Україні від 1991 року та має на меті створення «шкіл філософії класичного зразку як найкращого інструменту виховання і освіти». Як заклад неформальної освіти філософської спрямованості, що представлений у понад 50 країнах, цей проект також є помітним взірцем сучасної публічної філософії.

Інакшу стратегію інтеграції філософії в освітній ландшафт України демонструє Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, що був фондований у Києві 1992 року як Коледж католицької теології, а від 2000 року діє як філія, знову-таки, іноземної інституції – Папського Університету св. Томи Аквінського «*Angelicum*» у Римі. Якщо інституції з попередніх прикладів однозначно позиціоновані як заклади позаакадемічної освіти, то Інститут св. Томи Аквінського окрім відкритих лекцій філософської, теологічної та релігієзнавчої спрямованості пропонує бакалаврську та магістерську освітні програми, а також має право видавати випускникам дипломи, підтвержені Папським університетом. Рух у бік інституціалізації продовжується, та у 2017/18 навчальному році Інститут оголосив старт спільного проекту із Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова з одночасним здобуттям двох дипломів: диплому Інституту св. Томи та українського диплому державного зразку НПУ Драгоманова. З іншого боку, форма навчання на всіх програмах – вечірня, що позиціонує Інститут у дещо іншому сегменті, ніж традиційні університети, підкреслюючи орієнтацію на дорослих людей, які відвідують заняття після основної роботи.

Ще один варіант освітньої моделі демонструє Києво-Могилянська бізнес-школа (КМБШ), котра, як згаданий вище Аспен Інститут, пропонує бізнес-освіту для топ-менеджерів і володарів бізнесу. На круглому столі, присвяченому філософії в публічній сфері, професор КМБШ Володимир Моренець схарактеризував аудиторію Школи як «*self made men and women*, тобто людей, які самі себе зробили. Вони самодостатні. Вони все самі у своєму бізнесі побудували, вони забезпечили своє життя» (Кебуладзе та ін., 2017, с. 10). Показово, що у вузькоспеціалізованій 21-місячній магістерській програмі, вартість якої сягає мільйону гривень, вагоме місце посідає гуманітарна складова. Один день кожного модуля (так званий «5-й день») – це день суто гуманітарних студій, що присвячені мисленню, творчості й морально-етичному стрижню управління. Згідно з офіційним сайтом програми, такий підхід «дає учасникам можливість подивитися під іншим кутом на свій бізнес та прийняти нестандартні рішення,

які можуть вивести компанію на новий рівень». Викладачами гуманітарних дисциплін КМБШ стають публічні інтелектуали різного роду – від політиків до релігійних діячів; помітну частку становлять саме філософи.

Іншого роду, але не менш значущий внесок у становлення публічного філософського дискурсу в Україні роблять проекти, організаторами яких стають здебільшого представники наймолодшої генерації вітчизняної філософії – вчорашні випускники університетів та молоді фахівці, які (і це – велика проблема всієї вітчизняної університетської освіти) мають вкрай обмежені можливості працевлаштування в академічному середовищі. Від 2013 року, коли почав діяти «Клуб творчої філософії» (за словами організатора Клубу Олександра Комарова – перший в Україні відкритий дискусійний філософський клуб (Кебуладзе та ін., 2017, с. 21)), а здебільшого у 2016-21 роки, в Україні постають близько двадцяти проєктів такого роду: регулярні курси філософської тематики у «Культурному проєкті» (від 2015), дискусійний клуб «Магелановий чован» (Львів, 2016), освітній проєкт «*Intellectuarium*» (Одеса, 2016), «*Art of Mind*» (Київ, 2017) та «*Plato's Cave*» (Київ, 2018), «*OTIUM Academy*» (Київ, 2018), дискусійний клуб «Лікей» (Київ, 2018), «*Cowoguru*» (Київ, 2018), «*H Club Philosophy*» (Київ, 2021) та інші. Додамо також лекції чи цикли лекцій знаних філософів, що їх проводять неспеціалізовані культурні простори – київські «Хармс», «*Mezzanine*», книгарня-кав'ярні «Довженко», мережа книгарень «Книгарня Є» та багато інших.

Філософія для дітей. Ще один вектор трансформації філософії в публічній сфері – розширення цільової аудиторії та досягнення нових кіл потенційних споживачів. Одне з таких кіл – дитяча й підліткова аудиторія. У багатьох країнах Західної Європи потужна філософська в гуманітарна складова інтегрована в систему ліцейської освіти як специфічного етапу між середньою та університетською освітою (Ясна, 2015b). Прикладом програми філософського курсу для німецьких учнів є підручник Марії Фюрст та Юргена Тринкса, що його переклав українською Вахтанг Кебуладзе (Фюрст, & Тринкс, 2018).

Утім, є й альтернативні проєкти, зокрема міжнародна ініціатива «*Philosophy for Children*» (скорочено – P4C, www.p4c.com), що була започаткована Метью Ліпманом у 1970-х роках на ґрунті популярного на той час американського прагматизму й інструменталізму в педагогіці Джона Дьюї (Адаменко, 2013). «*Philosophy for Children*» – ще один приклад стратегії

імплементатії альтернативних освітніх методик філософської спрямованості в державну систему освіти. Є приклади застосування методики та навчальних посібників програми не лише у позашкільному та позаакадемічному просторі, а й у загальноосвітніх школах, гімназіях, коледжах у понад 60 країнах (Адаменко, 2013). Навчальні посібники для проведення занять за методикою Р4С перекладено багатьма мовами, а два вже вийшли друком українською в межах гранту Монтклерського університету США. В Україні над впровадженням методики в різні роки працювали й працюють поодинокі ініціативні групи, поміж яких Лабораторія «Філософія для школярів» при кафедрі філософії Інституту філософської освіти і науки при кафедрі філософії Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова за керівництвом Надії Абраменко; дослідницька група «Філософія в школі» в Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського за керівництвом Тетяни Бондар; за керівництвом Юрія Наріжного в Дніпровському державному університеті внутрішніх справ (див. наприклад (Наріжний, 2013)).

Є й від початку вітчизняні розробки, зокрема, методика «Філософія для дітей» та однойменний підручник Наталії Гавриш та Олени Лінник (Гавриш, Лінник, 2011). Згадаю також навчальну програму «Мудрі розмови», що її розробила Людмила Криворучка, та її курс «Філософія для підлітків» – синтез елементів методики «Philosophy for Children» та методу навчання через спільне вирішення дослідницьких проблем (Problem based learning) – що проходив у освітньому просторі «Культурний проєкт».

В цьому шерезі також Інститут практичної філософії та проєкт філософського консультування Оскара Бреніф'є, що від початку був орієнтований саме на роботу з дитячими аудиторіями, однак давно порушив межі суто дитячого, а отже, далі буде розглянутий окремо.

Наостанок зверну увагу на паралельний процес: поруч із тим, як філософія опановує позауніверситетські освітні та дискусійні майданчики, розпочинається процес визнання публічного філософування у фаховому середовищі. Створюються відповідні комітети й товариства, як-от Комітет із публічної філософії Американської Філософської Асоціації (www.araonline.org), створений 2008 року), Центр публічної філософії в Каліфорнійському університеті в Санта-Крузе (publicphilosophy.ucsc.edu, США, 2015) та інші. Університети започатковують філософські спеціалізації з публічної філософії – так само, як кількома роками раніше почали з'являтися програми

з публічної історії, публічної соціології, публічної теології тощо (Ясна, 2017). У 2017 році Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова анонсував першу магістерську програму цього напрямку – «Філософська публіцистика, філософське мистецтво та арт-терапія». 2018 року магістерська програма «Прикладна філософія» стартувала на філософському факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Висновки

Обсяг статті не дає можливості розглянути всі форми сучасного публічного філософського дискурсу, що їх було виокремлено у вступі. Тому в цій першій частині я обмежилася трьома з них, розглянувши сучасне філософування в публічній сфері як літературу і медіа, як усне мовлення й діалог та як освіту і виховання. Звісно, згадані тут філософські проєкти – лише верхівка айсбергу сучасної філософії в публічній сфері, тим паче, ледь не щодня кількість цікавих ініціатив зростає як у світі, так і в Україні. Але й такий побіжний огляд дає змогу помітити певні закономірності процесу, що відбувається.

Так, розглянуті форми сучасного публічного філософського дискурсу попри удавану новизну є модифікаціями класичних форм філософування. Зв'язок філософії з літературою є найбільш наочним, бо від доби античності філософія говорила саме через тексти. Сьогодні вона постає як художня та науково-популярна література від популярних версій історії філософії та популярних філософських журналів до філософського роману, есеїстики, афоризмів та навіть коміксів і таких сучасних текстово-візуальних інтернет-жанрів як постери й демомотиватори. Показово, що йдеться не лише про монологічний процес «споживання» читачами текстів, що їх створюють професійні філософи, а й про долучення до такої форми філософської творчості широкого загалу нефаківців.

Суміжна тенденція – виникнення в останні роки великої кількості аудіовізуальних філософських проєктів, таких, як теле- та радіопроеграми, ютуб-канали та подкасти. Знову-таки: такі нібито сучасні технологічні форми публічного філософського дискурсу, як інтернет-постери й демомотиватори, виявляються нащадками афоризмів, котрі знову-таки сягають корінням античної філософії. Важливою ознакою цієї форми публічного філософського дискурсу також є його діалогічність: сучасні технології надають рівні можливості як знаним представникам академічної філософії, так і аматорам (котрі, що показово, часто-густо здобувають більше публічне визнання, аніж професійні

філософи). Ще один нібито сучасний феномен філософських кав'ярень також виявляє органічну спільність із давнішими філософськими традиціями та повертає філософію до її споконвічного діалогічного способу існування, який у попередні історичні періоди втілювався в античних філософських прогулянках, бенкетах і симпосіонах, літературних салонах доби Просвіти тощо.

Вищесказане дає підстави для низки висновків:

1. За умов кризи освіти, насамперед університетської, з одного боку, та розвитку засобів комунікації, з іншого, філософія відшукує нові майданчики та форми існування в позаакадемічному середовищі, де вона опановує нові формати мовлення й форми існування.

2. Ці форми публічного філософського дискурсу, попри удавану новизну, за прискіпливого розгляду виявляють схожість із класичними формами філософування та, фактично, є їхніми сучасними модифікаціями. Це дає підстави стверджувати, що залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою

філософії як такої, ніж специфічною тенденцією сьогодення.

3. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і медіа не лише сприяє виникненню нових сучасних форматів філософування, а й зумовлює своєрідне відродження початкових усних, вербальних, діалогічних форм філософії.

4. Відбувається перехід від монологічного формату, коли філософ звертається до слухачів та читачів зі сторінок книг, екранів телевізорів чи радіодинаміків та університетських кафедр, до комунікативної, діалогічної (та навіть полілогічної) моделі, що корелює зі специфікою сучасного мережевого, медійного суспільства.

У другій частині статті я проілюструю ці висновки прикладами інших форм сучасного публічного філософського дискурсу, розглянувши, як філософія задовольняє суспільний запит на експертну думку та роз'яснення, духовну практику й терапію, дозвілля та розвагу. Окремо буде проаналізовано тенденцію «філософізації» повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу в повсякденний побут та мову.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Адаменко Н. Світові практики методики викладання філософії: історія та сучасний стан. Вісник Інституту розвитку дитини. 2013. № 28. С. 5–11.

Бабина Л. Об особенностях демотиватора как полимодального текста. Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2013. № 2. С. 28–33.

Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни Філософії. Мала академія Наук України, 2017.

Богданова О. Якою є, може та має бути публічна соціологія в Україні? Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2012. № 3. С. 205–209.

Брагіна Н. «Демотиваторы со смыслом» и наивные толкования. О соотношении вербального и визуального. Антропологический форум. 2014. № 21.

Бугаева И. Демотиваторы как новый жанр в интернет-коммуникации: жанровые признаки, функции, структура, стилистика. Style. 2011. № 10. С. 147–158.

Гавриш Н., Лінник О. Цікава філософія для дітей: методичний посібник для творчих педагогів і батьків дітей дошкільного й молодшого шкільного віку. Київ: Шкільний світ, 2011.

Гесле В., Нора К. Кав'ярня мертвих філософів. Філософське листування для дітей та дорослих. Київ: Новий Акрополь, 2019.

Грабовський С. Українські публічні інтелектуали: лихо з розуму? Справжня варта. 13.11.2011.

Грабовський С. Чи потрібні Україні публічні інтелектуали? День. 05.06.2015.

Гордер Ю. Світ Софії. Роман про історію філософії. Київ: Літопис, 2019.

Ільїна Г. Літературні жанри і форми філософських текстів. Гілея. 2016. Т. 115, № 12. С. 278–281.

Кебуладзе В., Богачов А. та ін. Філософія в публічному просторі: між академічністю і популярністю. Круглий стіл «Філософської думки». Філософська думка. 2017. № 1. С. 6–27.

Лиотар Ж.-П. *Anima minima*. // : Эстетическое бессознательное. Edited by Жак Рансьер. Москва: Machina, 2004. С. 83–101.

Лютый Т. Пригоди філософських ідей Західного світу. Київ: Темпора, 2021.

Наріжний Ю. Чи будуть діти в Україні навчатись філософії в школі? Постметодика. 2013. № 6(115). С. 95–114.

Препотенська М. Позаінституційний філософський діалог в урбоспросторі: safe-filo. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2015. № 2. С. 81–88.

Семенец О. Публічна історія у фаховій журналістській освіті (на прикладі міста Запоріжжя). Наукові записки Інституту журналістики. 2018. № 2 (71). С. 21–31.

Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія. Київ: Дух і літера; Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018.

Ясна І. Public turn: філософія в публічному просторі. Філософська думка. 2017. № 1. С. 28–41.

- Ясна І. Аналітичний звіт про круглий стіл «Ребрендинг філософії: від університету до ліцею». Освітня політика: портал громадських експертів, 2015b-07-08.
- Ясна І. Перший Всеукраїнський конкурс філософських стартапів. Філософська думка. 2019. № 1. С. 40–59.
- Ясна І. Чи потрібен «ребрендинг» українській філософії? Філософська думка. 2015a. № 6. С. 23–39.
- Adler M. *Aristotle for Everybody: Difficult Thought Made Easy*. New York: Touchstone, 1997.
- Colls T. *Philosophy under fire*. BBC News. 17.09.2010.
- Dupré B. *50 ideas you really need to know*. Philosophy. London: Quercus, 2014.
- Durant W. *The Story of Philosophy: The Lives and Opinions of the Greater Philosophers*. Simon & Schuster, 1926.
- Lee S., Cohen E. *Is Public Philosophy Possible?* International Journal of Applied Philosophy. 2008. Т. 22, № 1. С. 13–18. DOI: <http://doi.org/10.5840/ijap20082212>.
- Littmann G. *Writing Philosophy for the Public is a Moral Obligation*. Essays in Philosophy. 2014. Т. 15, № 1. DOI: <http://doi.org/10.7710/1526-0569.1492>.
- Loewer B., Law S., Baggini J. *30-second philosophies. The 50 most thought-provoking philosophies, each explained in half a minute*. New York: Metro Books, 2009.
- Morris T. V. *Philosophy for dummies*. Foster City, Calif., Great Britain: IDG Books Worldwide, 1999.
- Panza C., Potthast A. *Ethics for dummies*. Hoboken, N.J.: Wiley, 2010.
- Patton M. F., Cannon K. *The cartoon introduction to philosophy*. First edition. New York: Hill and Wang a division of Farrar Straus and Giroux, 2015.
- Russell B. *A History of Western Philosophy*. Simon & Schuster, 1945.
- Sandel M. J. *Public Philosophy. Essays on Morality in Politics*. Harvard: Harvard University Press, 2006.
- Stevenson J. *Complete Idiot's Guide to Philosophy*. 1st ed., 1997.
- van Lente F., Dunlavy R. *Action philosophers!* Brooklyn NY: Evil Twin. Comics, 2006.
- Zegarelli M. *Logic for dummies*. Hoboken, N.J.: Wiley, 2007.

REFERENCES

- Adamenko, N. (2013). *Svitovi praktyky metodyky vykladannia filosofii: istoriia ta suchasnyi stan* [World practices in the methodology of teaching philosophy: history and current state]. *Visnyk Instytutu rozvytku dytyny*, 28, 5–11.
- Adler, M. (1997). *Aristotle for Everybody: Difficult Thought Made Easy*. New York: Touchstone.
- Babyna, L. (2013). *Ob osobennostiakh demotyvatora kak polymodalnogo teksta* [On features of demotivators as polymodal text]. *Fylolohycheskye nauky. Voprosy teoryy y praktyky*, 2, 28–33.
- Baumeister, A. (2017). *Vstup do filosofskykh studii, abo intelektualni podorozhi do krainy Filosofii* [Introduction to philosophical studies, or intellectual travels to the country of Philosophy]. *Mala akademiia Nauk Ukrainy*.
- Bohdanova, O. (2012). *Yakoiu ye, mozhe ta maie buty publichna sotsiologhiia v Ukraini?* [What is, can and should be public sociology in Ukraine?]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 3, 205–209.
- Brahina, N. (2014). «Demotivatory so smyslom» i naivnyye tolkovaniya. *O sootnoshenii verbal'nogo i vizual'nogo* [«Meaningful Demotivators» and naive interpretations. On the relationship between verbal and visual]. *Antropolohycheskyi forum*, 21.
- Bugayeva, I. (2011). *Demotivatory kak novyy zhanr v internet-kommunikatsii: zhanrovyye priznaki, funktsii, struktura, stilistika* [Demotivators as a new genre in Internet communication: genre features, functions, structure, stylistics]. *Style*, 10, 147–158.
- Colls, T. (2010, Sept. 17). *Philosophy under fire*. BBC News.
- Dupré, B. (2014). *50 ideas you really need to know*. Philosophy. London: Quercus.
- Durant, W. (1926). *The Story of Philosophy: The Lives and Opinions of the Greater Philosophers*. Simon & Schuster.
- Fürst, M., & Trinks, J. (2018). *Filosofiya* [Philosophie]. Kyiv: Dukh i litera; Instytut relihiynykh nauk sv. Tomy Akvins'koho.
- Gorder, Yu. (2019). *Svit Sofiyi. Roman pro istoriyu filosofiyi*. Kyiv: Litopys.
- Havrysh, N., & Linnyk, O. (2011). *Tsikava filosofiya dlya ditey: metodychnyy posibnyk dlya tvorchykh pedahohiv i bat'kiv ditey doskil'noho y molodshoho shkil'noho viku* [An interesting philosophy for children: a guide for creative teachers and parents of preschool and primary school children]. Kyiv: Shkil'nyy svit.
- Hesle, V., & Nora, K. (2019). *Kav'yarnya mertvykh filosofiv. Filosofs'ke lystuvannya dlya ditey ta doroslykh* [Dead Philosophers' Cafe: An Exchange of Letters for Children and Adults]. Kyiv: Novyy Akropol'.
- Hrabovs'kyi, S. (2011, Nov. 13). *Ukrayins'ki publichni intelektualy: lykho z rozumu?* [Ukrainian public intellectuals: a mind disaster?]. *Spravzhnya varta*.
- Hrabovs'kyi, S. (2015, Jun. 5). *Chy potrebni Ukraini publichni intelektualy?* [Does Ukraine need public intellectuals?]. *Den'*.
- Il'yina H. (2016). *Literaturni zhanry i formy filosofs'kykh tekstiv* [Literal form of philosophical works]. *Hileya*, 115(12), 278–281.
- Kebuladze, V., Bohachov, A. (2017). *Filosofiya v publichnomu prostori: mizh akademichnyu i populyarnisty. Kruhlyy stil «Filosofs'koyi dumky»* [Philosophy in the public space: Between academicity and popularity. Round table discussion of “Filosofska Dumka”]. *Filosofs'ka dumka*, 1, 6–27.
- Lee, S., & Cohen, E. (2008). *Is Public Philosophy Possible?* International Journal of Applied Philosophy, 22(1), 13–18. DOI: <http://doi.org/10.5840/ijap20082212>.

- Lente, van, F., & Dunlavey, R. (2006). *Action philosophers!* Brooklyn NY: Evil Twin Comics.
- Littmann, G. (2014). Writing Philosophy for the Public is a Moral Obligation. *Essays in Philosophy*, 15(1). DOI: <http://doi.org/10.7710/1526-0569.1492>.
- Loewer, B., Law, S., & Baggini, J. (2009). *30-second philosophies. The 50 most thought-provoking philosophies, each explained in half a minute.* New York: Metro Books.
- Lyotard, J.-P. (2004). *Anima minima*. In: J. Rancière (Ed.), *L'Inconscient esthétique*. Moscow: Machina (Critical Library), 83–101.
- Lyutyty, T. (2021). *Pryhody filosofov'kykh idey Zakhidnoho svitu [The adventures of philosophical ideas of the Western world]*. Kyiv: Tempora.
- Morris, T. V. (1999). *Philosophy for dummies*. Foster City, Calif., Great Britain: IDG Books Worldwide.
- Narizhnyy, Yu. (2013). Chy budut' dity v Ukrayini navchatys' filosofiyi v shkoli? [Will children in Ukraine study philosophy at school?]. *Postmetodyka*, 6(115), 95–114.
- Panza, C., & Potthast, A. (2010). *Ethics for dummies*. Hoboken, N.J.: Wiley.
- Patton, M. F., & Cannon, K. (2015). *The cartoon introduction to philosophy*. First edition. New York: Hill and Wang a division of Farrar Straus and Giroux.
- Prepotens'ka, M. (2015). Pozainstytutsiynny filosofov'ky dialoh v urboprostori: cafe-filo [Offinstitutional dialogue in urban space: cafe-filo]. *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrayiny «Kyyivs'ky politekhnichnyy instytut»*. Seriya: Filosofiya. Psykholohiya. Pedahohika, 2, 81–88.
- Russell, B. (1945). *A History of Western Philosophy*. Simon & Schuster.
- Sandel, M. J. (2006). *Public Philosophy. Essays on Morality in Politics*. Harvard: Harvard University Press.
- Semenets, O. (2018). Publichna istoriya u fakhoviy zhurnalist's'kiy osviti (na prykladi mista Zaporizhzhya) [Public History in Professional Journalism Training (on the Example of Zaporizhzhia City)]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, 2 (71), 21–31.
- Stevenson, J. (1997). *Complete Idiot's Guide to Philosophy*. 1st ed.
- Yasna, I. (2015a). Chy potriben «rebrandyng» ukrayins'kiy filosofiyi? [Does Ukrainian philosophy need a "rebranding"?]. *Filosofov'ka dumka*, 6, 23–39.
- Yasna, I. (2015b, Jul. 8). Analitychnyy zvit pro kruhlyy stil «Rebrandyng filosofiyi: vid universytetu do litseyu» [Analytical report on the round table «Rebranding of philosophy: from university to lyceum»]. *Osvitnya polityka: portal hromads'kykh ekspertiv*.
- Yasna, I. (2017). Public turn: filosofiya v publichnomu prostori [The “public turn” and philosophy in the public space]. *Filosofov'ka dumka*, 1, 28–41.
- Yasna, I. (2019). Pershyy Vseukrayins'ky konkurs filosofov'kykh startapiv [The First All-Ukrainian Contest of Philosophical Start-ups]. *Filosofov'ka dumka*, 1, 40–59.
- Zegarelli, M. (2007). *Logic for dummies*. Hoboken, N.J.: Wiley.

Yasna Ilami

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-2023-9732>, ilami.yasna@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 29.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 30.12.2021 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 15,88. Наклад 100 пр. Зам. № 28/21

Видавництво «ГРАНІ»
49044, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com